

ԱՆԱՀԻՏ ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ

ՇՈՒՇԱՆ-ՎԱՐԴԵՆԻ

Հարթագրական վիպակ

Ս. ԷԶՄԻԱՇԻՆ - 2007

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ-
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տպագրվում է մեկեմասությամբ՝

**«ՄԵԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅՈՒ» ԱՆՎԱՆ
ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ**

ՀՏԴ 24: 891.981-3 Պարսամյան

ԳՄԴ 86.3+84Հ-4

Պ – 351

ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ

Պ – 351 Շուշան-Վարդենի: - Վարքագրական վիպակ:/Անահիտ Պարսամյան.- Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2007.- 216 էջ:

ԳՄԴ 86.3+84Հ-4

ISBN 978-99930-75-60-8

© Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2007թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Աշխարհակալությունների ու քաղաքակրթությունների մրցակցությունը մշտապես ուղեկցվել է զինված բախումներով, պատերազմներով: Հզոր տերությունները ձգտում էին ձուլել հպատակ ժողովուրդներին՝ ուժացման, դավանափոխության ճանապարհով: Եթե դա չէր հաջողվում «խաղաղ» միջոցներով՝ դիմում էին ամեն կարգի բռնությունների: Պետականության չգոյության պայմաններում հայ ժողովրդի առջև ծառայել էր սեփական լեզվի ու հավատքի, ասել է թե՛ ինքնության պահպանության խնդիրը: Միջնադարյան մեր պատմությունը հարուստ է բազում դրվագներով, երբ նվիրյալ հայորդիները հնարավոր բոլոր միջոցներով պաշտպանել են սեփական մշակութային կյանքով քաղաքավարելու իրենց անկապտելի իրավունքը և, ի պահանջել հարկին, պայքարել են աննահանջ, նաև զոհաբերել կյանքը «յանուն միակ ճշմարտութեան»:

Համառ և անձնուրաց այդ մաքառման արձագանքները պահպանվել են հայ մատենագրության էջերում: Հակամարտության շատ դրվագներ պատկերվել են պատմագրության, տաղերգության մեջ, ձեռագրերի հիշատակարաններում և այլուր: Բայց հին գրականությունն ուներ հատկապես այս պայքարին նվիրված հարյուրավոր բնագրեր, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում են սրբախոսություն: Սրբերի, նահատակների, խոստովանողների կյանքը, իբրև բարեպաշտության օրինակ, գնահատվել ու նկարագրվել է անիշխանության բոլոր դարաշրջաններում:

Ազգային դիմագծի ու հավատի պահպանության խնդիրները հրատապությունը չեն կորցրել նաև նոր ժամանակներում: Սակայն սրբախոսության ավանդները ընդհատվել են: Հայոց նոր գրականության մեջ այս թեմատիկան չունեցավ իր մշակումը, չստեղծվեց համապատասխան գրական ենթատեսակ:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչությունը ձեռնամուխ է լինում մի մատենաշարի հրատարակության, որով, հուսանք, կմեղմացվի գրական այդ կարևոր բնագավառի պակասը, կգրվեն և լույս կտեսնեն պատմական վեպեր, վիպակներ, պատմվածքներ, գուցե նաև չափածո ստեղծագործություններ, որ պակաս հնչողություն չեն ունենա մեր օրերում:

Ահավասիկ ընթերցողին է ներկայացվում մատենաշարի առաջնեկը՝ Անահիտ Պարսամյանի «Շուշան-Վարդենի» վիպակը, որի նյութը քաղված է Ս. Շուշանիկ Մամիկոնյանի (Շուշան-Վարդենի) վկայաբանությունից, որն իր հերթին հայ սրբախոսության երախայրիքներից է՝ գրված V դ. վերջին: Վկայաբանության վրացերեն տարբերակը խմբագրվել է VI դարում, իսկ ավելի ուշ, բնագրի պատմական և գեղարվեստական արժանիքների բերումով, այն թարգմանվել է լատիներեն, անգլերեն, ռուսերեն:

Ս. Շուշանիկը մահկանացուն կնքել է Ցուրտավում:

Ա. Պարսամյանի վարքագրական վիպակում նա հանդես է գալիս իբրև մերօրյա ընթերցողին հասկանալի ու սիրելի մի կերպար, որ հարազատ հետնորդն է Ոսկեծղիկն Եղիշեի ներբողած՝ Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկնանց՝ Հայրենիքի ու Եկեղեցու նվիրյալների...

Մաղթենք բարի երթ այս գրքին և արգասաբեր ճանապարհ՝ մատենաշարին:

Ա. Մաղոյան

ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր պատմության համար բախտորոշ 387 թվականին Մեծ Հայքը մասնատվեց, Իրանի տիրապետության տակ հայտնվեց նրա տարածքի 4/5 մասը: Գրավված երկրի ազգային պետականությունը խարխուլու և քանդելու անթաքույց նպատակասլացություններ պարսից արքունիքը երկրից կտոր-կտոր անջատում էր Մեծ Հայքի տարածքները, հարավում երկրից անջատվեց Ադիաբենեն, Նոչիրականը հանձնվեց Ատրպատականին: Ուտիքը, ապա և 428 թվականից հետո՝ Արցախը, միացվեցին Աղվանքին, ստեղծելով Աղվանից մարզպանությունը:

Մինչ այդ, 387 թվականին Գուգարաց բռնադատությունը միացվել էր Վիրքին: Գուգարքը Վիրքին միացվելուց հետո (մինչև 5-րդ դարի վերջը) այնտեղ երկիշխանություն էր տիրում: Արքայական գահին համահավասար գոյություն ունեցող պարսիկների տիրապետության համակրանքը վայելող գորեղ բռնադատությունը, որն իրականում կառավարում էր երկիրը: Արևելքում Վրաց աշխարհի Գուգան, Գուրգան, Գյուրջիստան անվանումը Գուգարք-Գուղարեթի աղավաղված ձևն է:

Գրավված տարածքները վերջնականորեն յուրացնելու համար պարսիկների գործունեության մեջ առաջնահերթ էր դառնում տեղի բնակչության դավանափոխությունը, այն է՝ քրիստոնեությունն արմատախիլ անելով տեղայնացնել զրադաշտական կրոնը: Հայության գլխին կավել էր հավատափոխման դամոկլյան սուրը, որն այն ժամանակվա հայեցակետով նաև կեցություն, գոյություն վտանգ էր

ներկայացնում:

5-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ 450-451 թթ. և 481-484 թթ. պարսիկները բացահայտորեն անցան հպակատ ժողովուրդների կրոնական շուրջկալի: Մաքառման, պայքարի առաջին շրջանի ավարտը հանդիսացավ Ավարայրի ճակատամարտը, որ հայ ժողովրդի կյանքում քրիստոնեական հավատքի պահպանման ճանապարհին հզոր պատվար եղավ դար ու դարեր...

***

Ավարայրի ճակատամարտին հաջորդած տարիներին հաշտարար առաքելություններ ասպարեզ մտավ Գուգարաց Աշուշա (Արշուշա) բղեշխը: Մթնոլորտը փոքրիչատե հստակվեց, քաղաքական և կրոնական լարված դրությունը փոխարինվեց ծանր ու սպասողական վիճակով: Գերությունից տուն դարձան ապստամբությունը մասնակցած շատ նախարարներ: Երկիրն ուժ էր հավաքում նոր մարտահրավերներին ու անակնկալներին վճռականորեն դիմակայելու համար:

***

Գուգարքի ժողովրդի դավանափոխությունը՝ իբրև չարի հաղթության օրինակ, կարող էր բախտորոշ, այլև կործանարար դառնալ ողջ Հայոց աշխարհի համար: Զարմանալի, աստվածային մի զուգահեռություններ փրկության ձեռքը դարձյալ Մամիկոնյանների տոհմից էր՝ Շուշան-Վարդենիի անձով ու նահատակությամբ, որ զորավար Վարդան Մամիկոնյանի կրտսեր դուստրն էր և Սահակ Պարթևի թոռնուհին:

Շուշան-Վարդենին (Վարդենի մանկություն, ծննդյան անունն էր, ծնողների կողմից տրված), որ հարսնացել էր

վրաց Աշուղա բղեջխի որդուն՝ Վազգենին, ո՛չ միայն ի հարկին ընդվզեց ու ընդդիմացավ ամուսնու հավատափոխութեանն ու դավաճանութեանը, այլև կանացի՝ փխրուն ու թույլ թվացող էութեամբ կրեց այրակա՛ն ուժ ու ոգի պահանջող բազում ցավ ու զրկանք, մարմնական ու հոգևոր խոշտանգումներ, անպատմելի տառապանք՝ անխախտ, աներեր նվիրված լինելով քրիստոնեական հավատին: Զուր չէ, որ իր ճշմարիտ նահատակութեան իբրև փոխհատուցում, ժողովրդի, ինչպես նաև հոգևոր դասի կողմից արժանացավ Սրբի լուսապսակի, և այսօր էլ մեզ հետ է:

... Բարդ, դարձդարձիկ այն տարիներին բազում անցքեր եղան: Վարդան Մամիկոնյանի դստեր և Գուգարաց հարս Շուշան-Վարդենիի ըմբոստացումը ոգեշնչեց ողջ ժողովրդին՝ արժանի հակահարված տալու ամբարիշտներին: Եղավ և այն, ինչ պիտո՛ էր, որ լիներ, արդարացի դատաստանի արժանացավ չարի արմատ և ակունք դարձած Վազգեն բղեջխը. վրաց արքա Վախթանգ Գորգասալը գլխատեց նրան, ձեռքն առնելով ժողովրդական ապստամբութեան դեկը: Պարսիկ մարզպանի զորքերն անարգված դուրս չպրտվեցին երկրից:

Դիմում հիմք դրվեց հայկական կառավարութեան՝ Սահակ Բագրատունու գլխավորութեամբ: Սպարապետ նշանակվեց, դարձյալ Մամիկոնյան տոհմից, Վահան Մամիկոնյանը:

***

Դժվարին է ճշմարիտ հավատքի ուղին, ինչպես միշտ է եղել դարերի հոլովույթում: Իրապես էլ. դյուրի՞ն է մի թուփ, մի ծառ անգամ աճեցնելը, առանց հոգ տանելու նրան, փխրեցնելու հողն ու հագեցնելու բույսի ծարավը:

Այլև անհրաժեշտ է մաքրել հողը որոմից և մոլախոտից, պատվար լինել ծառին, խորշակներից ու հողմերից պահպանել և պաշտպանել այն:

Այսօր հավատի մեր ծառը նույն խնամքի կարիքն ունի օտարադավան զանազան տարափոխիկ հողմերի ու հարձակումների դեմ: Ոսկեսեր գործակալներ՝ կրոնական ասպատակությունների միտող, փորձում են շեղել մեզ մեր պապերի սուրբ հավատից, որ դարեր շարունակ զորավիգ է եղել մեզ՝ մեծախորհուրդ և անշփոթելի:

Հանուն քրիստոնեական հավատի իր սիրտն ու կյանքը վառած սրբերից մեկի՝ Շուշան-Վարդենիի նահատակության պատմությունն է նվիրված սույն վիպակը:

ՕՐՎԱ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Քունը մոտ չէր գալիս Շուշան տիկնոջ հոգնաբեկ աչքերին: Գիշերվա լռության մեջ, բաց աչքերով պառկած, նա դարձյալ ու դարձյալ խռովքի մեջ էր ընկնում անհասկանալի, ծա՛նր ինչ-որ բանի նախազգացումից: Սիրտը ճմլվում էր չգիտես ինչու: Եվ հիշողությունները նրան տանում էին իր կյանքի այն վաղեմի օրերը, երբ նոր էր ամուսնացել Վազգեն իշխանի հետ: Զարմանալին այն էր, որ հոգուն ծանրորեն նստած անորոշ այս զգացումն ու թախիծը հաջորդել էին ամուսնու մեկնումին: Ի՞նչ էր եղել: Չէ՞ որ առաջներում էլ նա շա՛տ անգամ է բացակայել երկար ժամանակով՝ տարիներով... Ինչո՞ւ անգամ Շուշանի սիրտն անհանգիստ է, տագնապահար, որսորդի զարկին սպասող որսի պես: Ինչո՞ւ անգամ քունը մոտ չի գալիս իր աչքերին: Ինչո՞ւ անգամ նրան թվում է, որ ամուսնուն վա՛տ, վա՛տ բան պիտի պատահի...

Եվ տիկինն հիշեց իրենց լավ ժամանակների ջերմիկ օրերը, երբ երջանկանում ես հենց միայն սիրելիիդ տեսնելով, գոհ ես նրա գոյությամբ, փառք ես տալիս Արարչին նրան հանդիպելու հնարավորությա՛ն, առ առավելն՝ նրանից սիրված լինելու համար, ո՛ւր մնաց թե, որ սիրած էակիդ բազմապատկումը տեսնես զավակներիդ մեջ, ի՛նչ երջանկություն...

Այո, ինքն, հիրավի, երջանիկ էր, շատ երջանիկ: Սակայն հիշողության խորքերից հանկարծ ասես սահեց ու դուրս եկավ, դառնալով այնքա՛ն տեսանելի (ասես երեկ էր...) նշանակալից մի դեպք: Նշանակալից, խորհեց Շուշան տիկինը, չարագուշակ չասելու համար: Իրենց հարսանյաց հանդեսն էր: Ի՛նչ կրակոտ աչքերով էր նայում իրեն Վազգենը, հարսնաքողի տակ թաքուն սեղմում էր ձեռքը: Շքեղ էր հավաքույթը: Որքան պատվելի մարդիկ, որքան բարի մաղթանք ու աղոթք հնչեցին այդ օրը՝ ի սեր իրենց երջանկություն, հօրհնություն իրենց սուրբ պսակի: Բայց... այսպիսի բան պատահեց. երբ պսակադրության ծեսի ավարտից հետո, խորանից հետ-հետ էին քաշվում փոքր քայլերով, որպեսզի ամբողջապես թիկունքով չչրջվեն դեպի այն, հարսնաքույրերից ո՞րն էր (այո, այո, Գայանեն...), որ իր բռնած մոմե վարդը՝ հուրհրատող, անզգուշաբար դիպրեց Վարդենիի ճերմակածուփ հարսնաքողին... Տե՛ր Աստված, հարսնաքողը բռնկվեց... ճիչեր լսվեցին: Հայրը՝ Վարդանը, իր լայն, ամուր ափերը երկու կողմից վրա բերեց՝ բռան մեջ առնելով կրակը... Մինչ ջուր կհասցնեին, կրակը, թանձր մխալով, մարեց: Տարածվեց մարդկային մսի խանձահոտ: Զորավար Վարդանի ճակատին ցավի քրտինք էր ծաղկել, որ կաթիլ-կաթիլ գլորվում էր բրոնզագույն այտերն ի վարսրբել չէր կարող, ձեռքերն այրված էին, մրոտ... Մինչ լուսավոր հայացքը գոհունակություն էր ճառագում, խաղաղ,

զորովալից, հանգիստ... Հետո, երբ տեղի ունեցածը մեկնաբանում ու ասում-խոսում էին, Վարդենիի հիշողության մեջ ծաղկի պես բացվեց եպիսկոպոս Ափոցի այն ժամանակ ասած խոսքը, թե Վարդան զորավարի դեմքն այդ պահին ասես սրբի՛ դեմք լիներ...

Ննջասենյակի սեմին հայտնված դեմքը լիովին սթափեցրեց նրան:

– Դո՞ւ ես, Բրաբի, – ասաց տիկինը, – նե՛րս արի:

– Ե՛ս եմ, անո՛ւշս, գիտեի, որ արթուն ես, անանուխահյուսթ ըմպելի սակավ, քնաբեր է, հանգստացնում է, – և մեկնեց գավաթը: Շուշան տիկինը վերցրեց, ումպ արեց գավաթից, դրեց կողքի սեղանին:

– Նստի՛ր, – ասաց, – նստի՛ր, եթե չպիտի քնես:

Ի պատասխան Բրաբին հոգոց հանեց միայն, իբր, որ դուքնած չես, ես կարո՞ղ եմ քնել:

Արդեն ծեր էր դայակ Բրաբիոնը, որ Վարդենիի հետ եկել էր Հայաստանից, հորենական տանից: Շուշանը կապված էր Բրաբիին մանկության օրերից, նա ամեն ինչ վստահում էր իր դայակին, ինչ մորն իսկ՝ Աահականույշին, կղժվարանար վստահել: Ամեն ինչ... Իսկ հիմա, երբ ինքն արդեն երեք որդու և դստեր մայր է, և սիրտը բզկտվում է մորմոքից, հենց Բրաբիին, սիրելի Բրաբիին ի՞նչ ասի, ինչպե՛ս ասի... Ինչպե՛ս ասի, որ իր ամուսին Վազգեն իշխանը չնական հայացքներ է նետում հարազատ դստե՛ր՝ Մանեի վրա, ինչպե՛ս ասի, որ նրա պարսկական կողմնորոշման արհավիրքի մեջ ինքը՝ կանացի ներքնատեսությամբ, նաև ա՛յդ էր զգում...

«Ըստ պարսկաց աւրիներին հանդերձեալ էր առնուլ իւր ի կնութիւն»:

Տե՛ր իմ, խենթանալն ի՛նչ է այս տառապանքի հանդեպ:

ԹԵ ԻՆՉ ՊԱՏՄԵՑ ԲՐԱԲԻՆ

– Վարդի՛, աղջի՛կս, ի՛նձ լսիր: Ամեն վշտի սուգ է վայել, ամեն ցավի՛ ճար: Յավի մի ճարն էլ խոսքն է, խոսելը, ցավը մեկի հետ բաժանելը: Հների խոսքն ուսուցանում է. «Վիշտը պահողի մոտ է մնում»: Պատմի՛ր ինձ, ասա՛, գիտես, որ դագաղի պես խուփ եմ: Ասա՛, թեթևացի՛ր, և կտեսնես (իմ կյանքից գիտես...), որ ցավդ կամաց-կամաց լույսով է լցվում, մի բարակ, թեթև քող քեզ արդեն փոքր ինչ բաժանում է նրանից: Փոքր ինչ խաղաղվում ես, հաշտվում... Հիշի՛ր մեր Տեր Հիսուսին, որ խաչելուժյան պահին խաղաղ էր ու հանգիստ...

Այս խոսքերի վրա Վարդենին մեկեն փլվեց, ուսերը կուչ եկան, աչքերը լցվեցին, դեմքն ափերով ծածկեց ու հեծկլտաց.

– Բրա՛բի, սիրելիս, թող սա էլ իմ խաչը լինի՛՝ Տիրոջ օրինակով, ես... գուցեև գոհ եմ այս տառապանքի համար: Բայց կա մեկն էլ՝ անմեղ իմ դուստրը, տասնհինգամյա Մանեն, որի գլխին գոհի լուսապսակն է երևում: Նա՛՝ ծաղկատի, մատաղ իմ դուստրը՝ իր խանում-խաթուն Սահականույշ տատի և զորաբազուկ Վարդան պապի աչքի լույսը, երեք եղբայրների մի հատիկ քույրը, հրեշտականմա՛ն, մինուռճար իմ Մանեն, որի շուրթերն աղոթքներն են միայն զարդարել, այսօր...

Շուշան-Վարդենին էլ չգիմացավ, գլուխը սեղմեց Բրաբիոն դայակի կրծքին ու դառնապես ողբաց. «Եղո՛ւկ ինձ, եղո՛ւկ, անբախտ, անիծված իմ պսակին, հիշո՞ւմ ես, Բրաբի, թե ինչպես այրվեց իմ հարսնաքողը պսակի սուրբ պա-

հին... Ա՛յս էր, ա՛յս. Տերն ինձ նշան էր տալիս գալիք ողբերգության մասին»:

Բրաբրին դայակը լուելյայն շոյում էր իր կրծքին հանգչող սիրունատես գլուխը, ոսկյա բարձր հերկալով ամրացված շքեղ գիսակները, նիհարած-բարակած թիկունքը: Թոշնո՛ղ իմ ծաղիկ, – մտորում էր նա, – ցավից թոշնող իմ վարդ, սիրելի՛, սիրելի՛ Վարդենի»: Մինչ բարձրաձայն արտաբերեց.

– Ու՛նկն դիր ինձ, Վարդի՛, աղջիկս, ես..., ես նկատել էի այդ, սակայն չէի իշխում ասել, մտածել անգամ այդ մասին... Վազգեն բղեջխի այդ հիացումն ու տարվելն իր դուստրով վերագրում էի հայրակա՛ն հպարտության ու փառքի: Հետո, ես էլ քեզ պես, համոզվեցի, որ այդպես չէ, ավա՛ղ: Այրմարդու հայացք կա, որ հո՛րը, հորինը լինել չի՛ կարող, չպիտի՛ լինի: Պարսկաց շնական բարքերը այստեղ էլ արմատ են ձգում, Տե՛ր աստված, Մարիա՛մ Աստվածածին, դո՛ւ օգնության հասիր:

Այս խոսքերը լսելով Շուշան-Վարդենին գլուխը բարձրացրել էր դայակի կրծքից և ակնդետ նրան էր նայում.

– Բրաբրի, սիրելի՛ Բրաբրի, դու..., դու... նկատե՞լ ես ինչ մի...

– Այդպես է, – հոգոց հանեց անցյալ գեղեցկության հետքերը տակավին պահպանած դայակը: Տեսել եմ հոգով, Վարդի՛: Ակա՛նջ դիր: Անցյալ տարի էր այդ: Այն ժամանակից ի վեր, ինչ Մանեն հասունացավ և արդեն առանձին ննջարանում պիտի հանգիստ առներ, ես մշտապես հետն էի. ննջարանն էլ, գիտես, քոնին կից է: Խորհում էի՝ մատաղ աղջիկ է, տակավին երեխա, չնեղվի՞ ..., և ոտքիս մեկն այնտեղ է: Չէ՞ որ, իմ լա՛վ Վարդի, դու իմ չունեցած դուստրն ես, իմ հոգու աղջիկը, և Մանեն էլ քո՛ ճյուղն է... Ուրեմն, նույնքա՛ն հարազատ ու թանկ ինձ համար...

Ահա, այդպես մի օր, երբ տարածամեկ էր արդեն, ես՝ արագոտն, ասացի մինչ ննջելս մի հայացք նետեմ Մանեին՝ արդյոք քնած տեղը չի՞ բացվել, չմըսի... Ինքս էլ արդեն համակված էի հանգիստ առնելու ցանկությամբ: Դուլզն ինչ ծերպ արեցի դուռը, որ տեսնեմ, թե հարկ կա՞ ներս մտնելու, ինչպես շատ անգամ էի արել:

Բայց այն, ինչ տեսա, քնից զրկեց ինձ ողջ գիշեր: ... Վազգեն բզեչխը ներսում էր. արդեն մուշ-մուշ քնած դստեր գլխավերևում: Բզեչխը տարված նայում էր անմեղ քնած Մանեի գիշերազգեստից լուսո պես ցայտած ստինքին...

Իմ մուտքը բզեչխին հանկարծակիի բերեց: Ինքս էլ, նմանապես, ինձ կորցրի, Վարդի՛: Հայացքը՝ տուփական, ինձ տեսնելով՝ շիջեց, ապա չարացավ, պողպատի փայլ առավ:

– Ի՛նչ ես անում այստեղ այս տարածամին, – մռնչաց:

Տե՛ր իմ, չէ՞ որ այդ ե՛ս պիտի նրան հարցնեի, եթե հանդգնեի: Լուռ մնացի մի պահ, ապա, ծանրորեն, խոսքս առաջ տարա, ասելով. «Ես Մանեի էլ դայակն եմ, ինչպես և Շուշան-Վարդենիի, և պարտքս է հոգատար լինել նրանց հանդեպ: Մտա նայելու՝ արդյոք չի՞ բացվել քնի մեջ, մատաղ աղջիկ է, հիվանդութունը սիրում է անփորձ մանուկներին: –

Այս «մանուկներին» բառը, գուցեև, ինձանից անկախ, շեշտմամբ արտաբերեցի, և բզեչխը հայացքով կրկին շանթահարեց ինձ, ապա ըստ կարելվոյն հավաքելով իրեն, մըթմըթաց. – Ե՛ս էլ, ե՛ս էլ դրա համար մտա այստեղ:

Հուշիկ՝ դուրս եկանք երկուսս էլ»:

Շուշան տիկինը լռում էր, հետո սրբեց արցունքներն ու ոտքի ելավ. «Այդ չի՛ լինի, Բրա՛բի, – գոչեց նա, – Տերն ինձ ուժ կտա տանելու իմ խաչը, թող ես նահատակվեմ, թող

մեռնեմ հանուն մաքուր մեր հավատի, թող... լինի ա՛յն, ինչ լինելու է»:

Ապա, հոգեբուխ, ծնկի իջավ, սևորակ աչքերն հառեց վեր, աղոթել սկսեց. «Տեր Հիսուս, ուժ տուր ինձ, որ բառնամ զցավս...»

Աղոթքի հետ արցունքներ բխեցին աչքերից: Չէր սրբում: Արտասովելով, աղոթում էր ու աղերսում ամենաբարձրյալից փրկություն, փրկություն, փրկություն...

Բրաբրինն էլ ծնկի եկավ կողքին, նույնպես աղոթք ու գեց՝ դառն, տրամագին, բզկտված հոգով... Ներքուստ տանջվում էր, թե ճի՞շտ արեց արդյոք լուսավորելով իշխանական տանը հետզհետե խտացող մութի ծալքերից մեկը...

ՈՒՐԱՑՈՂԸ

Լույսը բացվում էր: Ծանր վարագույրները հետ տանելով Շուշան տիկինը ներս թողեց արևածագի առաջին մունետիկներին՝ լույսի մի խուրձ էլ նրա գունատ դեմքին ընկավ: ...Ողջ գիշեր անցկացրել էր աղոթքով ու սաղմոսագությամբ: Եվ հոգեմաքրման այդ արարողության ընթացքում լացն էլ իրենն էր արել, լացը, արտասուքը, որ հոգու դժվար արահետներից բխելով կաթիլ-կաթիլ քամում-հանում է կեղեքիչ թույները՝ հոգս, ցավ, մտատանջություն: Քիչ անց ներս մտավ սենեկապանուհի էթերին, որ սկուտեղի վրա բերում էր ուրցի անուշաբույր թեյ՝ ճենապակե ընտիր գավաթով: Տիկինն ընկրկեց. այդ գավաթը, որ Վազգեն իշխանն էր բերել հեռավորերկրյա ճամփորդությունից, իրենց բախտավոր օրերին... Երկու գավաթ, մեկը՝ բղեչխինը՝ կրակագույն (որով Վազգենն մեղրաջուր էր ըմպում), մյուսը՝ իրենը՝ ամբողջությամբ բաց խոտա-

գույն, ճերմակ, մանրիկ ծաղիկներով զարդարուն: Երկու գավաթ, երկու ճակատագիր: Էթերիի դուրս գալուց հետո ներս հայեց, ապա՝ տիկնոջ կանչի վրա, սենյակ մտավ դա-
յակ Բրաբրոնը:

– Էլի՞ չես քնել, Վարդի՛, այսպես կմարես փուլթով, կայրվես մոմի պես: Խնայիր քեզ, երեխաներիդ: Ափսոս են: Ի՛նքդ, ի՛նքդ ափսոս ես...

Շուշան-Վարդենին ձեռքն էր առել գավաթը և ումպ առ ումպ խմում էր ուրցի դառնավուն հեղուկը: «Դառնուլթ-յուն դառնուլթյան վրա», – մտածում էր նա:

Առժամապես լուռ էին: Ներս մտավ ծառան և ծանրա-
շունչ արտաբերեց. «Սուրհանգա՛կ բղեջխից»:

Կանայք մի պահ անխոս նայեցին միմյանց:

– Թող նե՛րս գա, – արտոնեց տիկինը:

Պատգամաբերը երեսնամյա տղամարդ էր, թուխ բեղու-
մորուսով, խորընկա խաժ աչքերով: Ներս մտնելուն պես ողջունեց տիկնանց, հապաղեց մի պահ. կարծես տատամ-
սում էր ինչ-որ: Խոնարհել էր հայացքը:

Շուշան-Վարդենին ոտքի ելավ, ձեռքն ինքնաբերաբար տարավ կրծքին՝ սրտին, ասես սատարելու համար նրան: Ի վերջո, սի՛րտն էր կրում կյանքի բոլոր ալեբախումներում վերուվարող ցավը:

– Արդարև ո՞ղջ է հոգով, – դժվար արտաբերեց նա: – Պատգամաբերը լուռ էր:

– Ճշմարի՛տը գրուցիր, երգվի՛ր առ Աստված կենդանի, – պնդեց տիկինը:

Պատգամաբերը դարձյալ լուռ էր, հայացքը խոնարհած, մի երկվայրկյան անց բարձրացրեց հայացքը, արդարև, այրմարդու լաց՝ անարցո՛ւնք, աչքերից հորդացող անս-
փոփ, խորը վշտի հորձանքով: Ասես ինքն էլ տակավին չէր հավատում կատարվածին:

– Քո ամուսինը ուրացավ քրիստոնեությունը և ասորու-
շանները երկրպագեց՝ պարսից կրոնն ընդունելով:

Հետո ծնկի եկավ Շուշան տիկինը առաջ.

– Ների՛ր ինձ, գուժկանիս, իշխանուհի՛, գուժկանիս՝ նե-
րի՛ր...

– Վե՛ր կաց, – խլածայն, ասես հեռու քարանձավից ե-
կող ձայնով, արտասանեց Շուշան տիկինը, միաժամանակ
մատնացույց արեց դուռը:

Ու տապալվեց մեկեն՝ կայծակնահար ծառի հանգույն,
իրեն պահել-գրկելու փութացած դայակի ձեռքերի վրա:
Գետնին ընկած լալիս էր դառնորեն և ավաղում աստվա-
ծուրաց ամուսնուն ու խղճալի համարում զավակներին՝ ե-
րեք ուստր և մինուճար դուստր մի...

Հետո ծնկի եկավ, վարսերի հերկալը հանեց-նետեց, և
հերարձակ ողբում էր կսկիծ-կսկիծ արյուն-արցունք բխե-
լով...

Լալիս էր և դայակը: Արցունքոտ աչքերով ներս ընկած
սենեկապանուհի էթերին ծունկի իջավ տիրուհու կողքին,
սկսեց աղոթել: Քիչ անց Շուշան-Վարդենին ձգվեց, վեր
բարձրացրեց գլուխը, թեպետ էլի՛ ծնկաչոք, և, դառնալով
Բրաբրոնին և էթերին, աղաղակեց. «Այն բաժակը, որ
Հայրն է տվել ինձ, չպիտի՞ ըմպեմ...»

Եվ ընկավ ուշակորույս...

ԱՅՆ ԲԱԺԱԿԸ, ՈՐ ՀԱՅՐՆ Է ՏՎԵԼ ԻՆՁ, ՉՊԻՏԻ՞ ԸՄՊԵՄ...

Եվ այսպես, ամբարշտությամբ ու պարզեցրով վերա-
դառնում էր իր երկիր, իշխանության էր գալիս վրաց Ա-
շուշա բեկչիսի որդի Վազգենը՝ ուրացողը: Նա, որ դրժելով

քրիստոնեութիւնը, պարսից արքունի դուռը զնաց և պարսկական կրօնն ընդունեց կամովին, այլ ոչ հարկադրաբար կամ բռնութեամբ: Առավելն՝ ճշմարիտ Աստծուն ուրանալով՝ երկրպագեց կրակը, և դեռ... թագավորից պարսիկ կին ուզեց իր համար: «Խուփը գլորվել, գտել է պուտուկը», – ասում է ժողովուրդը:

Պարսից արքան սիրով ընդառաջեց դավաճան-ուրացողի խնդրանքին, նրան կնութեան տալով, ո՛չ ավելի, ո՛չ պակաս, քան... իր զոքանչին... իր կնոջ մորը:

Դավաճան բղջիւր՝ մինչև վերջ ուրացյալ ու պիղծ, խոստացավ ավելին՝ իր նախկին կնոջն ու զավակներին ևս մոգութեան հավատի դարձնել:

Մինչ դավաճանութեամբ իրեն արատավորած և արդեն խարանյալ բղջիւր տուն էր դառնում, ցավից ու վիավորանքից քուն ու դադար կորցրած Շուշան-Վարդենին երեխաներին առած փութաց եկեղեցի: Խորունկ մի հավատով ծնկեց, արտասովեց, քաջ գիտենալով, որ ապաբախտ իր կյանքի անիվը թեքվել է անդարձ: Աղոթք ոգեց սրտաբուխ. «Ահա ճանապարհ ընկած գալիս է ամբարշտութեամբ լի ուրացողը ի կորստյան վիճ որսալու համար ինձ և իմ ծնունդներին:

Եվ արդ, Տեր Հիսուս Քրիստոս, ինձ ու իմ որդիները հանձնում եմ քեզ, դո՛ւ ես Տեր ու Աստված, իսկ ես պատրաստ եմ չարչարանքներ կրելու և մեռնելու քո սուրբ անվան համար, որովհետև դու Աստված ես ճշմարիտ, և քեզ է վայել երկրպագութիւնն ու փառք հավիտյանս հավիտենից»:

Եվ եկեղեցում երանելին այգաբացից մինչև երեկո արտասովելով այլևս բազում պաղատանք էր անում Տիրոջը: Երեկոյան ժամասացութիւնն ավարտած բոլոր եկեղեցականները սգակից էին լինում նրան: Շուշան-Վարդենին վեր էր

կենում, տուն ճամփում իր մանկանց, իսկ ինքը գնում-մտնում եկեղեցուն կից փոքրիկ տնակը, մնում այնտեղ՝ առ Աստված աղոթելով ամբողջ գիշեր, լալով ու ողբալով, դառնությունից անհանգիստ ու անսվաղ: Եվ մերձավորներին ոչ ոք չէր հանդգնում մի խոսք ասել նրան. միայն դրան երեցը (քահանան) ասում էր երանելուն. «Ի՞նչ ես մտադիր և ի՞նչ պիտի անես ուրացող բզեչխի կողմից քո հանդեպ հարուցված այս պայքարում՝ բազում այն չարիքների վերաբերմամբ, որ գործելու է»:

Շուշան-Վարդենին, որ այդ կարճ ժամանակամիջոցում բազում տարիների տառապանք էր կրել, ուրեմն և ամբարցել հոգով, պատասխանում է. «Այդ տարակուսանքներն ու հոգսերն են կեղեքում ինձ ու իմ զավակներին, որովհետև գիտեմ այդ մարդու ամբարշտությունը և այդ պատճառով եմ շարունակում սուգ անել ու արտասուք հեղել: Ո՞վ կտա իմ գլխին ջուր և իմ աչքերին արտասուքի աղբյուրներ ու օթևաններ անապատում, որ ես՝ կատարվածից անայլալյս, սգամ աստվածաճանաչությունից՝ անաստվածություն, լույսից՝ խավար փոխարկված ամբարիշտ ամուսնուս՝ ճշմարիտ Աստծուն ուրացողի չարաչար կորուստը և կանխեմ իմ զավակներին սպառնացող փորձանքը:

... Ո՞ր մահվան լուրն է, որ այսպես հոգի ու մարմին է գեհենի մատնում, ո՞ր մեռյալն է, որ մխիթարության գեթ նշույլ չի թողնում երկրի վրա ապրող իր մերձավորներին: Սրանցից որո՞վ մերժեմ սուգն ու սակավ ինչ մխիթարեմ իմ անձը:

Մարդկանց ու երկրայինի հանդեպ իմ հավատը կորավ, ողջ հույսս հատվեց-սպառվեց, ակնկալությունս առ ամենակալ Աստված է, որ փրկի ինձ, աղավնու պես թևեր տա, որպեսզի թևերով ու սուրբ Հոգու շնորհներով թռչելով՝ հեռացյալ դադար առնեմ անապատում, և զորություն տա

ընդունելու վերին խնամքներից ու փոքր ինչ սթափվել ու այս մրրկյալ խռովքից, որին նա տեղյակ է իր իմաստութ-
յամբ:

... Պատրաստ եմ իմ անձը բանտերի ու կապանքների և ամենայն կտտանքների հանձնելու, որպեսզի Աստծով ապ-
րեմ ու մեռնեմ հանուն նրա անվան և չթողնեմ իմ սուրբ
հայրերի՝ Հայոց լուսավորիչների հավատքը...»:

***

Ուրացյալ բղեշխը եկավ-հասավ իր նստոցը՝ Ցուրտավ:
Մոտենում էր անխուսափելին՝ հանդիպումը հայրենյաց
մեծ ու փոքրի, այլև Շուշան-Վարդենի տիկնոջ հետ... Գի-
տեր իր տիկնոջ շիտակ ու առաքինասեր բնությունը, մա-
նավանդ՝ անվերապահ նվիրումն առ Աստված: Գիտեր
նաև, որ, արդարև, քաջազնիվ հոր՝ Վարդան գորավարի
արժանի դուստրն է՝ նրա պես անկոտրում հավատի և զո-
րավոր կամքի տեր:

Նախքան տիկնոջն ու երեխաներին տեսնելը Վազգենը
քաշվեց իր հարկաբաժինը՝ հրավեր ուղարկելով իր եպիս-
կոպոսին ու քահանաներին: Նրանք եկան՝ ծանրաքայլ ու
մտահույզ, յուրաքանչյուրն իրեն վիրավորված համարելով
տեղի ունեցածի համար: Ամեն մեկի հոգու խորքում թա-
քուն մի հույս էր առկայծում, թերևս հաջողվի՞ դարձի բե-
րել ապականյալին, ուրացողին: Ո՞վ գիտե, գուցե Աստծո
փորձությունն է սա՞ ստուգելու իր հավատի ուժը: Ո՞վ գի-
տե: Անքննելի են Աստծո խորհուրդները: ... Բայց երբ տե-
սան Վազգեն բղեշխի ինքնահաճ դեմքն ու սևեռուն հա-
յացքը, աջ ձեռքի շքեղ՝ կարմրակն մատանին (պարսից ար-
քայի նվերը...), ներսուզուրս անող պարսիկ մոգերին,
սահմուկեցին-մնացին: Նաև՝ պարսկական շքեղ մի գորգ
զարդարում էր գահավորակը, ուր նստեց բղեշխը:

***

«Մոգ» կոչվում էին զրադաշտական կրոնի պաշտոնյաները: Մարերն ու պարսիկները մոգ էին անվանում քուրմերին, իմաստուններին ու փիլիսոփաներին, որոնք իրագեկ էին բնական գիտություն, աստղագիտության, նաև՝ բժշկություններ էին անում: Նրանք, ընդունված էր մտածել, որ կարգում էին ապագան, կանխագուշակում գալիքը՝ պատերազմ, սով, երկրաշարժ, հեղեղ... Խորհրդատուներ էին համարվում, առանց որոնց երկրի մեծամեծերը վճիռորոշումներ չէին կայացնում: Մոգերը երկրպագում էին չորս տարրերը՝ կրակ, օդ, հող և ջուր: Առավել հարգի էր կրակի պաշտամունքը, ի խոնարհումն որի բարձրագույն վայրերում կառուցում էին կրակատներ, ուր գիշեր-ցերեկ վառվում էր կրակը: Տներում, պալատներում ևս կրակն իր սրբազան ու պատվավոր անկյունն ուներ:

***

Վազգեն բղեշխի ընդունարան-հյուրասրահում, գեղակերտ մետաղյա պատվանդանի վրա, շքեղ կրակարանում հուրհրում էր կրակը: Ճերմակ պատմուճան հագած մոգերից մեկը ներս մտավ հյուրերի հետ գրեթե միաժամանակ, ցուցադրաբար մոտեցավ ատրուշանին և հատուկ ձողիկով թեժացրեց կրակը, ապա ձողիկը կողքի դնելով, երկարուձիգ խոնարհում արեց կրակին:

Ծանր լռություն էր տիրում, և ասես համր ու անխոս մեկը՝ Վազգեն բղեշխը մատանեկիր ձեռքի թեթևակի շարժմամբ մոգին մատնացույց արեց դուռը: Կրկին խոնարհում անելով կրակին՝ մոգը դուրս եկավ, ինչպես քրիստոնյաներն են դուրս գալիս եկեղեցուց՝ դեմքը կրակին, թիկունքով դեպի դուռը, հետընթաց մանր քայլքով:

Լուսթյունն չէ՛ր, կարծես մեկական խոշոր քար էին կախ տվել ներկաների պարանոցներից: Ուրացող բղբաբեր ողջ այդ ժամանակ խոնարհել էր աչքերը: Վերջապես բարձրացրեց հայացքը՝ մա՛ն ու պղտո՛ր, աչքերի բազեանման գննումով չափեց շրջապատն ու... զարմանալի վհատ ձայնով արտաբերեց. «Մի՛ խորշեք և մի՛ վարանեք իմ տիրությունից»: Հետո լռեց երկար, ապա շարունակեց. «Այլև հորդորեցեք Շուշան-Վարդենի տիկնոջը՝ թողնել իր կամքը և ընդունել իմը, և աշխարհի փառքի մեջ վայելել այն նախկինից առավել»:

... Ընտիր համադամներով ծանրաբեռ սեղանին ոչ ոք այդպես էլ չմոտեցավ: Ո՛չ էլ չքեղ ըմպանակներին, որ լի էին գինով՝ արյա՛ն պես կարմիր... Հրավիրյալները, ինչպես մտնջ ու դանդաղաքայլ մտել էին, նույն կերպ դուրս եկան՝ առանց խոնարհում անելու: Թ՛վում էր, թե մեռելատներից են դուրս գալիս...

***

Հուղարկավորի նույն քայլքով խումբը շարժվեց դեպի Շուշան տիկնոջ կացարանը: Այստեղ՝ նախամուտքում նրանց էր սպասում բղբաբեր Զոջիկ եղբայրը: Այստեղ էր և սենեկապանուհի էթերին՝ տագնապահար դեմքով (նա լավ գիտեր իր տիրուհուն): Բոլորը միասին ներս մտան:

Զարմանալի էր տեսնել առաջվա հմայիչ, գեղատես տիկնոջը խամրած, վշտաբեկ, ասես ցողունը կոտրած ծաղիկ:

Հանդերձանքն էլ ա՛յլ էր. շատ, շատ տարբեր այն կերպարից, որով դիմավորում են հեռավոր ճամփորդությունից դարձած տիրոջն ու ամուսնուն: Շուշան-Վարդենին... սգազգեստո՛վ էր, պարզագույն սև քուղով մազերն ամփոփած ծոծրակին, անզարդ... Նիհարած էր շատ, աչքերի տակ կապույտ երանգով խորշումներ, որ գիշերն ի լույս

չդադարող աղոթքների վկաներն էին, հայացքն՝ այլեկոծ...

Եպիսկոպոսն ու քահանաները, նրանց հետ և բղեշխի Ջոջիկ եղբայրը հապաղեցին մի պահ, ապա տիկնոջ ձեռքի շարժմանն ընդառաջ նստեցին գահավորակներին: Դարձյալ նույն լուսթյունը, ինչպես Վազգեն բղեշխի հետ հանդիպման ժամանակ, նույն անշնչելի օդը: Խոսեց Ափոց եպիսկոպոսը, սղալելով արծաթավուն մորուսը, մեկ առ մեկ հաղորդելով Վազգենի պատգամն առ այն, որ Շուշան-Վարդենին թողնի իր կամքը և ընդունի իր ամուսին-տիրոջը ինչպես կա՝ դավանափոխ... Եպիսկոպոսն ինքն էլ դժվարանում էր ավարտել միտքը, բառեր չէր գտնում, երբ տիկինը ցասկոտ պոռթկաց.

- Ինչո՞ւ չես ասում, որ այդ ամուսին-տերն հավատուրաց է և ուխտանենգ, սրբազան, ինչո՞ւ չես հիշում Տիրոջ խոսքերը, թե՛ «Պիղծերին մի՛ մոտենաք, որովհետև պոռնիկին և ուրացողին մերձեցողը մի մարմին է, իսկ Տիրոջը մերձեցողը՝ մի հոգի, և ուր հոգին է, այնտեղ ազատություն է մեղքերից»:

Եվ քանի որ այս ավետիսն ունենք, իմ սիրելիներ ու վերակացուներ, բաժանեցե՛ք ինձ նրանից, և ես կմիանամ Քրիստոսին՝ սատանայի կամքը կատարող ուրացողին հաղորդվելուց ինձ փրկողին: Եվ իմ անելիքն ամենայն սրբությամբ ու արդարությամբ կենդանի Աստծուն պաշտելն է և բոլոր այն չարչարանքներն ու փորձությունները կրելը, որ ինձ վրա է թափելու այս աստվածուհուն ու արդարության թշնամին»: Տիկինը լռեց՝ հեասպառ: Այստեղ եպիսկոպոսն ասաց. «Այդ ասածներդ լավ են, դուստր իմ, բայց այս է մտածելիք, թե գուցե առավել բարկության ու նախանձի բորբոքվի և վերակացուների ու ժողովրդի հանդեպ չարի վրա չար հարուցի: Այլ ցանկալի է՝ վեր կենաս գաս, թերևս բարկությունը մի փոքր մեղմվի»:

Հրավիրյալները քայլեցին դեպի դուռը:

Տիրող կարճ լուռության պահն ընդամիջվեց անակնկալ մի աղմուկով՝ լուսամուտագոգից վայր ընկավ ու կոտորվեց բյուրեղապակյա մեծ սափորը՝ դաշտային ծաղկունքով լեցուն: Մանկամարդ աղախինը, որ ակամա պատճառ էր դարձել դրան՝ սափորի փոշին սրբելու առիթով, ափսոսանքի ճիչ ու լացով ընկավ տիկնոջ ոտքը...

– Ձէի՛ ուզում, տիրուհի՛ս, չէի ուզում, այս ի՛նչ եղավ, ների՛ր, ների՛ր...

Սափորը շատ թանկարժեք նվերն էր երկրի մեծամեծերից մեկի:

– Վե՛ր կաց, դո՛ւստր իմ, խաղաղվի՛ր, երանի՛ թե մեր կորուստներն այսպես իրեղեն լինեին, երանի թե, սակայն խորունկ վշտերն ու անբուժելի ցավերը մշտատև են: Գնա՛, խաղաղվի՛ր:

Այսպես խոսեց Շուշան-Վարդենին ու հիշեց, որ չքե՛ղ այդ սափորը իր և բղեչխի բախտավոր օրերի վկայութիւններն էր, նրանց անդրանիկ արու զավակի ծննդյան հանգամանքն արձանագրող:

... Այժմ փռվել էր գետնին փշո՛ւր-փշո՛ւր, թափված ծաղիկների ու ջրի հետ խառնված:

– Ձգո՛ւյչ եղիր, չարյունոտես ձեռքդ,– ասաց Շուշան տիկինը հատակը մաքրող աղախինին:

Ապա դեպի դուռը դիմեց: Դուրս եկավ բղեչխի քարակոփ ամրոցից, քայլեց բակն ի վեր, որի վերջում անշուք, հողաչեն մի քողտիկ կար, որ տարիներ առաջ կառուցել էին մառանին կից՝ այլևայլ իրեր և ուտելիղեն գետեղելու համար:

Շուշան-Վարդենին այժմ այնտեղ էր անցկացնում իր օրերն ու գիշերները՝ մշտական աղոթքով ու ծոմապահոթությամբ, ա՛յն ցավակոծ օրվանից ի վեր, երբ լսել-իմացել էր

ամուսնու դավաճանությունը:

ԵՐԵՍ ԱՌ ԵՐԵՍ

Երրորդ օրը, երբ ընթրիքի նստեցին, բղեչյալն իր եղբայր Զոջիկին և նրա կնոջն ուղարկեց Շուշան տիկնոջն ընթրիքի կանչելու: Շուշան-Վարդենին չէր համաձայնում, և բազում աղաչանքներից ու պաղատական խոսքերից հետո ոտքի ելավ՝ լալով ու տրտմությամբ: Իր նախնի սուրբ Սահակից հիշատակ մնացած մի փոքրիկ Ավետարան կար ձեռքին, որ մոտն էր պահում և նրանով ծածկաբար Աստծուն աղաչում: Հընթացս ողջ ընթրիքի, որն ասես հոգեհացի սեղան լինե՛ր՝ լուռ ու տրտմալից, տիկինը չկերավ ու չխմեց ոչինչ, աչքն՝ արցունքոտ: Եվ ավարտին, անխոս, վեր կացավ գնաց իր տեղը:

Առավել նեղսրտած բղեչյալը բարկությունով տակնուվրա էր լինում, և ընթրիքի ավարտից հետո, երբ ներկաներն հեռացան, դարձյալ մարդ ուղարկեց տիկնոջ մոտ՝ կանչելով նրան: Շուշան-Վարդենին չկամեցավ գնալ: Նրա մերժումը լսելով՝ բղեչյալը ելավ գազանացած՝ ինքը գնաց և ծառաների հետ քարշ տալով բերեց: Տիկնոջ մոմագույն, դալուկ դեմքին զույգ ջահերի պես բոցավառվում-այրվում էին խոշոր, սև աչքերը, որ առավել խորն էին ընկել նիհարելուց: Շուրթերը դողում էին: Եվ ողջ ընթացքում, մինչ քարշ տալով բերում էին նրան, տիկինն աղաղակում էր և ասում. «Տե՛ր Հիսուս, օգնի՛ր ինձ»:

Կատաղած ուրացողը, որ Շուշան-Վարդենիի ողջ կերպարի մեջ տեսնում էր (ուզեր թե չուզեր) իր աններելի արարքի պժգանքով լի գնահատականը, հարվածեց նրան, հետո էլի՛ ու էլի՛... Եվ չգիտես որտեղից ձեռքին հայտնված

բրով (թերևս նախապես էր վերցրել) ազատութիւնն տվեց
գազանային իր բնազդին, խփելով ուր և ինչպես պատահի...
Տիկինը նվում էր միայն, հետզհետե ավելի ու ավելի
մարող ձայնով: Հայտնեցին բղեղի եղբայր Ջոջիկին: Ներս
ընկավ իշխան Ջոջիկը՝ այլայլված, փութաց եղբոր ձեռքե-
րից խլել (որ երկար ժամանակ չէր հաջողվում...) ուշաթափ
հարսին: Վրա հասած ծառաները ջուր սրսկեցին տիկնոջ
արյունոտ-ուռած դեմքին, ծեծված-ջարդված մարմնին
կյանք ներարկելու փորձեր արեցին՝ թփթփացնելով-չար-
ժելով... Հարվածներից ողջ տեղ չէր մնացել տիկնոջ մարմ-
նի վրա: Երանելի Շուշան-Վարդենին ընկած էր իբրև մեռ-
յալ՝ անշունչ ու անկենդան: Խորհեցին, թե մահացել է:
Բարկութիւնից կրակ կտրած բղեղին արդեն նախատում
էր աստծուն, և սուրբ տիկնոջ նախնյաց... Տիկնոջից ո՛չ
պակաս ծեծված էր և ի՛նքը՝ ամիսների երկվութիւնն այս
տառապանքի՛ց, դավաճանութիւնն ակնհայտ հանգուցալու-
ծումից, պարսից կրոնն ընդունելու փաստից, ապա հետա-
գա այս ընթացքից:

Նահատակվող Շուշան-Վարդենին իր հերթին և իր խա-
չով, ուրացյալ բղեղիւր իր արարքին ի պատասխան ամոթ
ու նախատինք էր կարդում բոլորի, բոլորի հայացքներում,
ասվող ու չասվող խոսքերի մեջ, իրեն ուղղված կամ ուրիշ
կողմ նայող հայացքների մեջ, ամենուր... Հապա աչքերն իր
մանկանց՝ Մանեի, Հերակլի, Աահակի, Բագրատի...

Շուշան-Վարդենին մահացած համարելով տարան իր
տնակը:

Առավոտյան բղեղիւր գնաց երանելի տիկնոջը տեսնելու,
և երբ համոզվեց, որ ողջ է՝ պահապաններ կարգեց, հրա-
ման տալով նրա մոտ ոչ ոքի չթողնել (տղամարդ, կին, ե-
րեխա), որպեսզի նա «չարչարանքով մեռնի, և իբրև կերա-
կուր տալ նրան միայն գարեհաց ու ջուր»:

***

Շուշան-Վարդենին՝ հոգեկան անընդմեջ այլեկոծ վիճակից, մշտատե ծոմապահոթյունից, վերջապես առավել քան սակավ սննդից, որ էր հանապազ ջուր ու գարեհաց, հյուծվել էր: Դալուկ ու բարակիրան՝ նա ասես դեռատի օրիորդ լիներ թիկունքից, եթե դեմքի գույնն ու արտահայտությունը չտեսներին: Մեկ անգամ չէ, որ թե՛ դայակ Բրաբրոնը, թե՛ սենեկապանուհի էթերին ջանում էին նրան որևէ մի բան կամ քաղցրավենիք հասցնել (ծառաներից շատերն էլ էին ուզում այդ անել, բայց չէին համարձակվում):

Շուշան-Վարդենին արդեն մի տեսակ հետ վարժված լինելով վայելուչ ուտելիքից, նաև նրա՛ համար, որ այդ ամիսների ընթացքում մարմնական նոր ցավերի տեր էր դարձել, սկզբում մերժում էր, ապա սկսեց վերցնել թռչունների կերակրելու համար: Այդպիսի մի օր էր: Նա՛ գոհունակ, որ գոնե մի քանի թռչնի կերակրեց, ասիերն էր մաքրում փշրանքից, երբ մեկի ստվերը ծածկեց դռնից թափանցող լուսո շերտը: Դրան երեցն էր:

– Լույս բարի, տիկի՛ն, – արտասանեց նա, հարցական հայացքն ուղղելով Շուշան-Վարդենին:

– Լույսը քեզ հետ, տե՛ր հայր, համեցի՛ր, – ասաց տիկինն ու հավելեց տխուր. – Տեղ իսկ չկա, որ առաջարկեմ նստել:

Գետնին փռված էր մի կիսամաշ փսիաթ, որի վրա գիշերային «հանգիստն» էր անցկացնում իր պապերի հավատի և արդարության համար պայքարի ելած Վարդենին: Զորավար Վարդան Մամիկոնյանի՝ Ավարայրի ճակատամարտի ճշմարիտ արծվի՛ դուստր Վարդենին: Հավատարժան Սահակ Պարթևի թոռնուհի՛ Վարդենին: Շուշան-Վարդենին, որ ինքն էլ չիմանալով այդ, արդեն ոտք էր դրել սրբութ-

յան լուսանորոգ ուղին: Չորս զավակների մա՛յր Վարդենին... Վերջապես, երի՛ցս անարժան Վազգեն բղեչխի կին Վարդենին...

Ապաբա՛խտ ու բախտավոր Շուշան-Վարդենին: Երկրի և Երկնքի արանքում բանտված, հո՛ղ և երկի՛նք Շուշան-Վարդենին: Այսպես էր մտորում դրան երեցը, հայելով տիկնոջ մաշված և դժգույն կերպարանքին:

– Արդեն երեք օր ու երեք գիշեր է, որ դու ոչինչ չես կերել, դուստր իմ: Այդպես կհանգչես վաղաժամ: Հիշի՛ր Աստուծոն ու մխիթարիր քեզ նրա հույսով, որը տարակուսողներին համբերություն է տալիս և սիրտը կոտրվածներին՝ կյանք: Արդ, ինքդ քեզ սփոփիր հանուն Քրիստոսի մարտնչելու հաջող մարտով, որով ապրում ես ու քաջալերվում, անցավորները թողնելու մխիթարությամբ և առ Աստված մերձենալու հույսով, որ ամենակարող է, թեպետև չունես սրտակից մեկը, որ ընտանեբար հոգա քո մասին: Մխիթարվի՛ր Աստծով: Հացի պատառն այս, որ ես եմ քեզ տալիս, պիտի ճաշակես այժմ:

Մինչ Վարդենին փոքրիկ պատաններով պոկում էր հացն ու ուտում (իսկ դա հեշտ չէ՛ր ուռած շրթունքների, հարվածներից կապտած և ցավող ծնոտի պատճառով...), դրան երեցը մտահոգ նստած էր հոգնած այն ճանապարհորդի նման, որ չգիտե, թե ո՞ւր է տանում իրեն այս ուղին:

– Եվ ի՞նչ ես խորհում զավակներիդ մասին, տիկին: Տեսնում եմ, նրանց առած մտնում ես եկեղեցի: Ի՞նչ է սպասում նրանց:

Այս ամենն ասելու ընթացքում դրան երեցը ժամանակ էր շահում նախապատրաստելու համար Շուշան տիկնոջը, մինչև որ հայտներ նրան իր այցելության բուն շարժառիթը, թե Վազգեն բղեչխը արգելում է այսուհետև իր երե-

խաներին տանել եկեղեցի... Խստիվ արգելում է, քանզի ժամանած մոգերը նրանց արդեն պատրաստում էին պարսից կրոնն ընդունելու համար:

... Անարժան ամուսնու ուրացումից ի վեր այս էլ երկրորդ բոթն էր: Շուշան-Վարդենին նախ ընկրկեց նստած տեղը (ասես պաշտպանվում էր աներևույթ հարվածից), ապա փորձում էր վեր կենալ, որ չէր հաջողվում սաստիկ այտուցված ոտքերի, արյունլվա վիճակի պատճառով: Այս տեսնելով քահանան լաց եղավ դառնապես, իսկ երանելի տիկինն ասաց. «Մի՛ լար ինձ վրա, որովհետև այս չարչարանքներով ես մաքրվեցի ամբարիշտ ամուսնու պիղծ անկողնուց: Եվ արդ՝ ես ուրախ եմ ինձ հասած չարչարանքների համար, որովհետև այսու կգտնեմ իմ նախնիների բարի ժառանգությունը, որ ի Հիսուս Քրիստոս է: Եվ այս ամենի համար գոհություն հատուցեցի և միշտ կհատուցեմ նրան»:

Ապա երկար լռեցին: Դրան երեցն ապշած էր այդ փխրուն կնոջ տոկունությունը, հիացած նրա աներեր կամքով, անկոտրում հավատով: Միաժամանակ, սիրտը ցավում էր նրա կրած աներևակայելի տանջանքների համար, մարմնական այս խոշտանգումների, որ ավելի էին զորացնում Հոգի՛ն: Հոգի՛ն...

Երեխաներին հավատով իրենից բաժանելու, ուրեմն՝ իրենից խլելու լուրը դաշույնի պես խրվեց Վարդենիի թիկունքը: Թեև գիտեր, որ ուրացող ամուսնու հաջորդ քայլն ա՛յդ պիտի լինի, կանխազգում-կանխատեսում էր, սակայն... Աչքի առաջ եկան մանուկների դեմքերը՝ Մանեի, Հերակլի, Սահակի, Բագրատի... Ի՛նչ շքեղ արարողակարգով ու ծեսով էին կատարվել նրանց կնունքի հանդեսները... Ի՛նչ պատիվ-հարգանքով, ի՛նչ հպարտությունով էր ընդունում բզեչիսը իր ամեն արու գավակի ծնունդը, որ-

պեսզի այսօր... պղծի՞ նրանց մանուկ հոգին, ինչպես ի՞նքն է պղծվել... Տե՛ր իմ... Եվ ինչպե՛ս է շրջում նա, ինչպե՛ս է կարողանում նայել մարդկանց երեսն ի վեր, ինչպե՛ս է հանդգնում դեռ խոսե՛լ նրանց հետ իր դավաճանության մասին, այլև՝ թելադրե՛լ իր կամքը: Հիմա էլ՝ երեխաներին է պատուհասում, ի՛ր մանկանց, խորտակելով նրանց առհավետ: Հրե՛շ, հրե՛շ... Մարմնավոր ցավն ի՞նչ է հոգևոր այս լիկումի հանդեպ: Օ՛, Հոգո՛ւ ցավն անդարմանելի է, Հոգո՛ւ ցավը վախճան չունի՛: Հոգու ցավը... մա՛հ է:

Դրան երեցի գնալուց հետո այսպես դեռ երկար մորմոքում – հատնում էր Շուշան-Վարդենին, ապա սկսեց աղոթել: Աղոթում էր կիսաձայն (ձայնը քաշվել էր վաղուց, այս ինքնահոստար չարչարանքն սկսելուց ի վեր), աղոթում էր ծնկի եկած: Եվ դռան տեղում կախված փսիաթը երերում էր իրիկնադեմին բարձրացած քամուց, երերում էր ցավագին՝ հեծեծյունի նմանվող ձայն հանելով...

ԲՐԱԲԻՆ ԸՆԴՎԶՈՒՄ Է

Արդեն որքա՛ն ժամանակ էր, որ Շուշան-Վարդենին, առնապատական ճգնակյացի նման, ապրում էր միայն աստծո խոսքով, նաև՝ գարեհացով ու ջրով, անշուք այս հյուղակում, որը եթե փոքր լիներ ավելի, կվայելեր շնաբուն լինելու...

Դայակ Բրաբիոնը ինքն էլ հալումաչ էր եղել սիրելի սանուհու և հոգեդաստեր այդօրինակ վիճակից: Տե՛ր իմ, այս ի՛նչ ճակատագիր է. այս, արդարև, Վարդը՝ Շուշան-Վարդենին, որին ի՛նչ բեհեզի, ատլաս ու խասի մեջ է մեծացրել ինքը, ա՛յս օրի հասած... Այսպես... Շուշանի հայտնի գեղեցկուլթյունն էլ խամրել է. անասելի նիհարած, դիմագ-

ծերն էլ ասես փոխվել են: Բարձր ու լայն ճակատն ակոսվել է կնճիռներով, նուրբ-կորնթարդ քիթը՝ Աահականույշ տատից ժառանգած, սրվել է, աչքերն՝ ավելի խորն ընկել, առաջվա շքեղ, սպիտակ-վարդագույն մաշկը հողմահար է ու անկենդան, մագերի մեջ... ճերմակնե՛ր, անժամանակ, վաղաժամ հայտնված ճերմակներ... Անսնունդ՝ մարմնապես, Շուշան տիկինն օրուգիշեր հագենում է սաղմոսերգուկթյամբ ու աղոթքով, և ամրանալով հոգո՛վ, շիջում է մարմնապես... Հատնող մոմի հանգույն: Ցավալի է նրան նայելը, ցավալի, և դայակ Բրաբիոնի սրտից արյուն է գնում այդ ամենը տեսնելիս:

Գալիս էր բղեշխից գաղտնի, որքան որ հաջողվում էր, քանի որ արգելված էր տիկնոջ մոտ մտնելը:

Օրե՛ր, գիշերնե՛ր երկար ու ձիգ, երեսաներից հեռու՝ (բղեշխը նրանց տեսնելը արգելել էր) Շուշան-Վարդենին անմարմին լինե՛ր ասես՝ կրակված-վառված, Աստծուն հասնելու-միանալու իր երազով (քանի որ իր սիրելի՛ մարդն իսկ ոտնակոխ արեց նրա սրբազան երազները...), արդարև սրբուհի:

Այդ ժամանակներում ինչ-որ տեղից վերահաս վտանգ կար, ուստի Վարդենիի զավակներին տանում էին այլուր ամրոցներ՝ Կուր գետն անցկացնելով: Մանուկներից մեկը խեղդվեց գետում՝ մեծ վիշտ պատճառելով բղեշխին ու երկրին: Որքան էլ խորն էր Շուշան-Վարդենի տիկնոջ մայրական խորհուրդն ու նվիրումը, որքան էլ բզկտված՝ որդեկորույս մոր անսփոփ սիրտը, նա, իր մեջ ուժ գտնելով կշռադատելու եղածը, ասում էր. «Թեպետ և մեռավ մարմնով, այլ հոգո՛վ փրկվեց իր ուրացող հոր որոգայթից, և այդ ամենի համար փա՛ռք Աստծուն»:

Նրա հանդերձն էր մերկ մարմնին՝ քուրճ, վրան՝ անտիոքյան պարեգոտ, սնարին՝ մաշկյա փոքրիկ մի բարձիկ,

գետնին՝ փոքրիկ փսիաթ... Նաև՝ բոկոտն էր մշտապես, ուտելիքը՝ գարեհաց և ըմպելիքը՝ ջուր: Շատ անգամ նույնիսկ առանց ուտելիքի էր լինում:

...Դայակ Բրաբրոնը տեսնում էր այս ամենը, ա՛յն Բրաբրին, որ տիկնոջ մանուկ օրերն էր հսկել, լուսավորել, գուրգուրել, զգում էր իր սիրելիի հատնումի, հանգչելու, մոտալուտ կորստյան պաղ շունչը: Առանձին՝ լալիս էր հաճախ, այնինչ, տիկնոջ մոտ գնալիս (միշտ գաղտագողի՛, թաքո՛ւն...) ջանում էր պայծառագեմ լինել, որպեսզի առավել չտրամեցնի տիրուհուն: Եվ մի օր էլ, երբ իր Վարդենիի մոտ էր, և մնջիկ նստած վայելում էին Լուսթյան խորհուրդը, անակնկալ ներս խուժեց մոլեգնած բզեչխը, կաս-կարմիր երեսով, ձայնը՝ զայրույթից խռպոտած: Մեկը մատնել էր երևի...

– Ի՛նչ բանի ես այստեղ, կի՛ն, չէ՞ որ արգելել եմ, – ասաց:

Դռան տեղում կախված փսիաթի արանքից ներս էր նայում պահապանը՝ մեղավոր հայացքով: Նրան էլ հասել էր բզեչխի ծանր ձեռքից, աչքն անմիջապես ուռել էր դեմքին ստացած հարվածից: Նա բզեչխի առջև փորձել էր արդարանալ, թե իբր չի իմացել Բրաբրի գալը, իրականում հարմար պահերին ներս էր թողնում նրան:

Բրաբրոն դայակը լուռ, արգահատանքով գննում էր ո՛չ միայն հոգով, այլև արտաքուստ փոխված բզեչխին՝ մոլթ, բրդոտ գազան լինե՞ր ասես՝ չարությամբ վառվող հայացքով: Վրայից էլ ինչ-որ օտար անուշահոտություն էր բուրում, պարզ է՝ պարսկական...

– Սրտի՛ բանին, տեր իմ, – գոչեց արտասովախառն, – այս տիկինը նաև իմ աղջիկն է՝ քո տան տիրուհին լինելուց առաջ: Հիմա նա Աստծո՝ տանն է, քո՛ տանը չէ՛ այլևս, որպես էր առաջ: Ես՝ իմ չարչարվող, իմ տանջվող Վարդիի

կողքին եմ, և կլինեմ... քանի...

Արցունքները խեղդեցին նրան, և հեկեկանքը դուրս հորդեց՝ զսպված, ներփակված տարիներով...

Վազգեն բղբալի կարծես մի պահ լցվեց ինքն էլ, կարկամեց, հետո պահապանների կողմը նայելով, որոտաց.

– Հանդգնո՞ւմ ես, կի՛ն դու... հրամայել եմ հեռու կենալ...

– Հանդգնո՞ւմ եմ, – հասակով մեկ կանգնեց դայակ Բրաբրինը, – և պիտի զղջաս դառնապես այս հրեշտակին նման չարչարանքների մատնելու համար: Պիտի հատուցե՛ս, ամբարի՛շտդ սատանայակիր, պիտի հատուցե՛ս...

Ծեր դայակը խուսքն էլ չէր ավարտել, երբ բղբալի ծանր թաթը անվրեպ իջավ նրա ճերմակահեր գլխին, տապալելով նրան: Շուշան–Վարդենին՝ ավելի գունատված, իր գիրկն առավ մարած դայակին, ապա շրջվեց և ձայնեց հեռացող բղբալի թիկունքն ի վեր.

– Գազանակո՛ւր լինես, բնուստ գազա՛նդ...

Ապա վերցրեց ջրամանը, մի շորի կտոր թրջեց և դրեց ուշակորույս կնոջ ճակատին:

Բակում՝ երեխաների դրած թակարդ-վանդակն ընկած աքարը ճչո՛ւմ էր մարդու պես և պատեպատ զարնվում: Շուշան տիկինն շտապեց ազատելու նրան:

ԵՐԱԶՆԵՐԸ

Մինչ այս դառն դեպքերն իր ողջ կյանքի ընթացքում Շուշան–Վարդենին չէր տեսել այնքան երազներ, որքան՝ հիմա... Ի՛նչ երազներ... Ասես գիշերները կախարդական, գերբնական մի դուռ էր բացվում նրա առաջ, և Վարդենին այդ դռնով մտնում էր ներս... դեպի իր անդարձ անցած

մանկուկները, պատանեկուկները, հարսնուկները, երեխաների ծնունդի ու հարակից անցքերի ժամանակները... Երագների ճանապարհը նրան կրկին բերում-հասցնում էր իր այս դժվար օրերը, տանջանքի այս կացարանը...

Վերջերս էր: Երագում տեսավ, որ հանգուցյալ Սահականույշ տատը իր այս հյուղակը մտավ՝ տարինե՛ր առաջվա արքենի կերպարանքով, ժպիտը դեմքին: Տարօրինակ է, որ նրան այստեղ տեսնելով Շուշան-Վարդենին բնական գտավ այդ ամենը, տատի բարեհոգի ժպիտն անգամ: Ինքն ասես նորից աղջնակ էր՝ փոքրիկ Վարդին (Սահականույշ տատին հար ու նման...), որին առանձնակի սիրով էր կապված տատը: Հենց նրա սիրած ձեն էր «Վարդի» փաղաքշականը, որ դայակ Բրաբրեոնն էլ էր նախընտրում մտերմիկ զրույցների ժամանակ:

– Վարդի՛, աղջի՛կս, – երագում հանկարծ փոխվեց տատի դեմքը, դառնալով տխուր, արտասովալից:

– Ի՛նչ ես անում այստեղ, – ու նայելով շուրջը, նորից. – Այստեղ ի՛նչ ես անում:

– Այստեղ ապաշխարում եմ անիծյալ ամուսնուս մեղքերի համար, աղերսո՛ւմ եմ Ամենակալին, որ նրա մթազնած գլխում վերստին լո՛ւյս ծագի, Սահականո՛ւյշ տատ, ապաշխարո՛ւմ եմ, նաև՝ ընդդիմանում չարին՝ ի դեմս Վազգեն բղետի: Ուրիշ ի՛նչ պիտի անեմ, եթե ո՛չ այդ: Ուրիշ ո՞վ պիտի անի, եթե ոչ՝ ե՛ս...

Ասահականույշը լուռ ու ցավագին հայացքով ընդգրկեց հյուղակի փոքրիկ, բուռնափ տարածքը, հետո բարձրացրեց ձեռքերն առ Աստված ու ողբաց ծանր. «Վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ, վա՛յ...»:

Շուշան տիկինն այդպես էլ արթնացավ՝ տատի ձայնն ալանջում: Հյուղակի դռանը շարունակ կանգնող պահապանները ինչ-որ բան էին խոսում...

***

Մի այլ անգամ հայրը՝ գորավար Վարդանն արժանացրեց իր այցելությանը երազում: Նաև՝ մայրը: Երկուսով նստած էին՝ Վարդենիի հարսնությանը նախորդող վաղեմի՝ օրերին: Խորհում էին վրաց Աշուշա բղեշխի առաջարկի մասին, որը Շուշան-Վարդենիին իր որդու՝ Վազգենի համար կնություն ուղելու խոսքն էր բացել: Դեռևս հավանություն չստացած՝ դատարկաձեռն չէր եկել՝ ոսկե ծանրագին մի շղթա՝ մարգարտով ընդելուզված, Վարդենիի համար, գորավար Վարդանին՝ արծաթե թաս՝ բաժակակալով, Վարդենիի մորն էլ՝ ուղտի թանկարժեք բրդից հյուսված շալ: Սրանք այնպես, իբրև ընծա առտնին: Հայրխնամ բղեշխը (որը վաղուց էր աչքադրել Վարդենիին իր որդու համար) հանապազ հետաքրքրվում էր նրա առողջությունը, Վարդանին հյուր եկած ժամանակ հարցուփորձում աղջկան՝ եզրահանգելու նրա մտահորիզոնի մասին, և անվերապահ հիացած էր Վարդենիի շնորհատուր իմացությունը, նաև՝ հազվադեպ գեղեցկությունը ու հմայքով: Փոքրիկ ընծաներ էր բերում աղջկան, մերթ՝ ոսկյա վայելուչ մի խաչ, մերթ՝ ծաղկեփունջ, ու մերթ՝ վրացական անուշահամ քաղցրավենիք:

– Դուստրդ գա՛նձ է, գա՛նձ, – մի անգամ բացեիբաց դիմեց Վարդան գորավարին, – եթե տաս իմ որդուն՝ վարդի՛ պես կպահենք ձեր և մեր Վարդին:

Որքա՛ն մեծ էր նրա ուրախությունը, երբ վերջապես ստացավ Շուշան-Վարդենիի ծնողների համաձայնությունը: Իսկ հետո հարսանիքին, հոգեշունչ ի՛նչ մաղթանք արեց, ի՛նչ ջերմություն ու սիրով: Եվ շեշտեց ողջ բազմությունն աներկայությունը, թե հպարտ է ու երջանիկ, որ գորնդեղ, կրոնակից Վարդան գորավարի դստերն է ընդունում

իր հարկի տակ իբրև հարս:

«Լավ մարդ է Աշուշան, – հիշում էր Շուշան տիկինը հոր խոսքերը, – եթե որդին՝ Վազգենը, նրա կեսն իսկ լինի՝ լավ է»:

Այդպես սկսվեց:

Վերջին երազը, որ տեսավ նախորդ գիշերը, սարսափելի էր: Վարդենին արթնացավ պաղ քրտինքի մեջ կորած, իր իսկ աղաղակից: Ի՞նչ էր եղել: Ի՞նչ էր տեսել երազում: Երանի տեսած չլիներ...

Փաթեփաթ եկած մի վիշապ, ծանր գալարներով, մինչ գլուխը... Վազգենինն է: Այդ գլուխը խոսում ու հանդիմանում է իրեն, նույն հայհոյանքներն ու լուտանքները թափում, ինչ ուրացողը ... ա՛յս օրերին: Վիշապի գալարների մեջ հանկարծ հայտնվում է ... Մանեն, իր դո՛ւստրը... Ձեռքերը տարածելով՝ նա օգնություն է աղերսում, մինչ հայր-վիշապը սեղմում ու սեղմում է գալարները: Մանեն աղաղակում է՝ ահից այլակերպած դեմքով, շրջվելով դեսուղեն, մա՛րդ փնտրելով շուրջը: Երազում Շուշան տիկինը խոյանում է ընդդեմ վիշապի, և Վազգենի գլուխն ունեցող վիշապը ժահր ու թույն է արտաշնչում նրա դեմքին...

Մեկ էլ, որտեղից-որտեղ, ճերմակ ձին հեծած մի ձիավոր է հայտնվում. Սուրբ Աարգի՛սն է, շունչ է քաշում երազում Վարդենին, և դառնում նրան. «Աուրբ Սարգիս, օգնություն չա՛ն հասիր»:

Ճերմակ ձիավորը մոտենում է վիշապին, հետզհետե ավելի ու ավելի, և սրով հարվածելով՝ կտոր-կտոր է անում նրա օձագալար մարմինը: Ապա մյուս ձեռքով գրկում է Մանեին, որ ջանում էր դուրս պրծնել արնաշաղախ գալարներից, նստեցնում ձիու գավակին: Իրեն՝ Շուշան տիկնոջն էլ ձեռքով է անում: Երազում Շուշան-Վարդենին դառնում է ... աղավնի, ձյունափետուր, հեհեռն թռչում է

վե՛ր, վե՛ր..., դեպի երկնային կապույտը...

Արթնանալուց հետո էլ Շուշան-Վարդենին երկար ժամանակ չէր հանգստանում: Լաց եղավ, տառապած հոգին կարեկից խոսքի, օգնող մի բազկի էր կարոտ: Ոչ ոք չկար, ոչ ոք, բացի երկնավորից: Եվ Շուշան տիկինը լռելյայն ծնկի եկավ, ապա սկսեց աղոթել ո՛չ առաջվա (լավ օրերի...) արծաթահունչ ձայնով, այլ լեզվակը ընկած զանգի նման՝ ծա՛նր, նվաղո՛ւն, հոգու ընդերքից եկող խուլ ու խզզացող ձայնով: Ձա՛յն, որը լսելիս մարդու արյունը կսառչեր երակներում, քանի որ հոգու անլուր փոթորիկներն էր մատնում... Ձա՛յն, որ երկրային չէր այլևս, քանի որ անդենականի դարպասներն էր ծեծում վաղուց... Վաղո՛ւց, ա՛յն ժամանակից ի վեր, ինչ ուրացողը ոտք դրեց հայրենական հողին:

ԷԹԵՐԻԻ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էթերին՝ գեղանի վրացուհին, սենեկապանուհին էր Շուշան-Վարդենի տիկնոջ: Մշտարթուն՝ իր պարտքի և պարտականությունների հանդեպ, ժրաջան, զվարթ՝ այն կենսասիրույթով, որ շրջապատին հույս, ուժ և ոգի է հաղորդում: Էթերի՛ն, շատ սիրելի էակ Շուշան տիկնոջ համար, իսկ նրա երեխաների՝ իշխանիկների և հատկապես դեռափոթի Մանեի համար՝ նաև ընկերուհի՛, քո՛ւյր, մտերմուհի՛:

Էթերին՝ եղնիկի սլացիկ իրանով, խոշորաչյա ու ճերմակամորթ, մուգ ոսկու երանգով խիտ մազերը վեր հավաքած, ամրացրած մարգարտահուռ ճարմանդով, որ Շուշան-Վարդենին էր նվիրել նրան: Էթերի՛ն, Էթերի՛ն, Էթերի՛ն, այստեղ ու այնտեղ, հանապազ ու ամենուրեք: Իշխանիկներից մեկնումեկն անհանգիստ է. Էթերին նրա կողքին է, ինքն

էլ՝ քուն ու դադար կորցրած, մինչև որ մանկան վիճակը բարվոքվի:

Մահացած վաճառականի դուստր էթերին լա՛վ գիտե Յուրտավի ներսն ու դուրսը, շա՛տ բան, որ նորահարս Շուշան-Վարդենին չգիտեր, բնականաբար: Որքան օգտակար եղավ էթերին նրան, հետզհետե դառնալով տիկնոջ համար խիստ կարևոր մեկը, նաև՝ մի տեսակ ուղեցույց-խորհրդատու նոր, վրացական միջավայրում: Ուշիմ, հոգեպնդիչ, հասնող ու փրկող էթերին:

Վերջին անցուղարձի հետ էթերին էլ էր փոխվել էր: Դեմքը մթազնում էր տխրության մի ստվեր: Դա, մի տեսակ, ներքին տխրություն էր, որ երիտասարդ կինը ճգնում էր թաքցնել արտաքին առույգ շարժուձևի և սիրալիրության տակ: Նա շա՛տ բան գիտեր..., և ա՛յդ ամենից բխող առավել վտանգավոր ու ավերիչ հետևանքների էր սպասում:

***

Իրիկնանում էր, երբ վախվորած եղնիկի զգուշավոր քայլերով Վարդենիի հյուղին մոտեցավ էթերին, շուրջը հայեց, ապա կիսաբաց արեց դռան փոխարեն կախված ծանր փսիաթն ու՝ ... «Կարո՞ղ եմ ներս գալ, տիրուհի», – ասաց: Շուշան տիկինը պարզեց իր նիհարած ձեռքը, ի նշան սիրո և համաձայնության թեթևակի շոյելով նրան, պատասխանեց.

– Արի՛, իմ գեղանի էթերի, այս ծանր օրերիս հուսույունյա: Դու և Բրաբին շա՛տ բանով թեթևացնում, մեղմում եք ցավս: Հիրավի, նա՛ իմ ավագ քույրն է, դու՛ կրտսեր:

էթերին ինքն էլ ծնկեց տիրուհու կողքին, որ թիկնել էր գետնին փոված փսիաթին, նստեց, հետո հագուստի ծալքից դուրս բերեց խաղողի տերևների մեջ փաթաթած երկու բաղարջ:

– Կե՛ր, տիրուհիս, ինքս եմ թխել Շուշան տիկնոջս համար: Որքա՛ն դժվար է այս ամենը...

Եվ երիտասարդ կինը հանկարծ փղձկաց, խլեց տիկնոջ բարակած-դալկացած ձեռքը (ասես ծա՛նր հիվանդի ձեռք) և տարավ շուրթերին, համբուրեց...

– Սո՛ւրբ ես դու, Շուշան տիկին, ո՞վ կդիմանար այսքան չարչարանքին, անցյալ օրը Նոգար իշխանի տիկինը՝ Մաղվալան, խոսում ու լալիս էր քեզ համար: Երբ իմացավ, որ Վազգեն բղեշխն արգելել է այցելել քեզ, բարկացավ, խիստ բարկացավ: «Նա մեր ամոթն է ու խայտառակությունը, – ասաց, – նա արժանի չէ՛ Շուշանի երեսի՛ն անգամ նայելու»: Մաղվալա, Նինո, էկատերինե, Նաթելա իշխանուհիները խնդրեցին փոխանցել քեզ իրենց սերն ու նվիրումը:

– Երախտապարտ եմ, – լցվեց Շուշան-Վարդենին, – երախտապա՛րտ եմ, էթերի, սիրունս...

Հանկարծ էթերին հետ գցեց գլուխը, մի բան արդեն լիովին վճռած մարդու պես, և կրկին դիմեց Շուշան տիկնոջը:

– Այո, տիկին, Վազգեն բղեշխն իշխան Ջոջիկը չէ՛ շիտակ ու պարզասիրտ, տեսանելի՝ ըստ ամենայնի... Վազգեն բղեշխն մոլթ ամպերով պատած հորիզոն է ասես, որը սակավ է լուսավորվում արևի հայացքով: Վազգեն բղեշխնը, ... ա՛յն ժամանակ, տարիների հեռվում ի՛մ գլխին էլ կայծակի պես շաչեց: Նա մի ձեռքով բաժանեց ինձ ու Ջոջիկին (մեր սիրո դեռ խանձարուրում...), մյուս ձեռքով, երբ հայրս արդեն ծանր հիվանդ էր, և փեսացուներս էլ քաշվել էին, իր տանն ինձ ապրուստ ու աշխատանք տվեց, շնորհակալ եմ, ինձ Շուշան տիկնոջ սենեկապանուհի կարգելով: Տիկնոջս շնորհակալ եմ կրկնակի...

Շուշան-Վարդենին զարմացել էր երկո՛ւ առումով, նախ, որ աշխարհում իր վշտից բացի ուրիշ ցավ ու հոգս էլ կա

(այնքա՛ն էր սևեռվել իր վշտին), և ապա, այդ ամենն իր համար իրապե՛ս նորություն էր, այսքա՛ն տարի այստեղ ապրելուց հետո... Ապա գլխով արեց, նշանացի հասկացնելով էթերին, թե՛ շարունակի՛ր...

– Իշխանուհի Նաթելան,– շարունակեց էթերին,– իշխան Զոջիկի կինը, երևի չգիտե այս ամենը, քանի որ մի անգամ իմ ներկայությամբ իշխան Զոջիկին ասաց, թե կփափագեր ինձ նման մեկին ունենալ կողքին, թե նախանձում է Շուշան տիկնոջս դրա համար: Հիշում եմ, ես տխուր ժպտում էի, մինչ իշխան Զոջիկը լուռ էր... Անցա՛վ-գնաց կյանքս, տիկի՛նս, բայց սերը... չի՛ անցել: Թեև Զոջիկի բեղումորուսի մեջ սպիտակ թելե՛ր կան արդեն...

– Իսկ Զոջի՞կը,– մեղմաձայն հարցրեց Շուշան տիկինը:

– Զոջի՞կը, տիկի՛ն, զգում եմ, որ նա էլ բախտավոր չէ: Այստեղ, այսինքն, ձեր տանը լինելով հաճախ է ինձ հարցնում. «Ինչպե՛ս ես, էթերի»: «Լավ եմ, Զոջիկ իշխան, շնորհակալ եմ», պատասխանում եմ, մինչ կրծքիս տակ այրվում է սիրտս: Եվ միայն Աստծուն է հայտնի, թե այդ երկու-երեք բառերի մեջ ի՛նչ խորք ու ցավ ենք դնում թե՛ նա, թե՛ ես:

Մի անգամ էլ ահա թե ի՛նչ եղավ: Իշխանուհի Նաթելան կորցրել էր ձեր սկեսրայրի նվիրած (Շուշան տիկնոջն էլ, անշուշտ, նվիրել է նույնից) ոսկե, ադամանդակուռ կրծքազարդը: Ի՛նչ օրի էր Նաթելան, տիկինս, ողջ օրը լաց էր լինում, բախտագուշակին նայել տվեց, մեկ է, չգտավ կրծքազարդը: Իսկ երբ ես... գտա՛, չգիտեր ինչպե՛ս շնորհակալ լինեք, փող առաջարկեց, ես, անշուշտ, մերժեցի: Այդ ժամանակ Նաթելա իշխանուհին վզովս ընկավ և ջերմ-ջերմ համբուրեց... Աչքս ընկավ իշխան Զոջիկին, որ մռայլ նայում էր մեզ: Նա շա՛տ է փոխվել, տիկի՛նս, նա, որ Վազգեն բզեչխից փոքր է ամբողջ տա՛սը տարով, հիմա նրան հա-

սակակից է երևում:

Լուեցին: Շուշան-Վարդենին ապշել էր. արդեն քանի՛ տարվա հարս լինելով Աշուշա բղեշխի տանը՝ նա առ այսօր անգամ չէ՛ր լսել այդ ամենի մասին: Ահա, այստեղ էլ, ուրեմն, խառնվել է Վազգենի ամբարիշտ ձեռքը: Ինչո՞վ պակաս կլիներ էթերին իշխանուհի Նաթելայից, եթե ոչ՝ ավելի... Ահա ևս բեկված մի ճակատագիր, փլված մի տուն, մարած մի ճրագ, մտորում էր Շուշան տիկինը:

ՇՈՒՆԸ

Նյուդակի շեմին խշրտոց լսելով՝ Շուշան-Վարդենին կողքանց դուրս նայեց, չուզեց կտրվել աղոթքից: Երբ ձայնը կրկնվեց, տիկինը շրջվեց դեպի ելքը, ուր դռան փոխարեն փսիաթ էր կախված: Ինչ-որ էակ ջանում էր ներս խցկվել: ... Շեմին կանգնած էր մի շուն (որքա՛ն շուն կա Յուրտավ մեր քաղաքում՝ մտածեց Վարդենին): Շունը վիրավոր էր: Արյան բարակ մի շիթ հոսում էր պարանոցն ի վար՝ կորչելով կենդանու սևագորշ մազերի մեջ: Աչքերը՝ մարդու աչքերից առավել բանական ու խելացի, ուղղված էին տիկնոջը այնպիսի՛ զորավոր հույսով, խեղճը կարծես ուզում էր հայտնել, թե միայն նրա՛ մոտ է եկել, հենց նրա՛, ոչ թե մեկ ուրիշի: Տիկինը ներս թողեց շանը, մինչ բղեշխի կարգած պահապանները, որ հաց էին ուտում քիչ հեռավում, մոտենում էին վրդովված:

– Մենք չտեսա՛նք սրան, տիկի՛ն, – արդարացավ մեկը, – ների՛ր, հիմա դուրս կհանենք:

– Բղեշխն այստեղ մարդկա՛նց մուտքն է արգելել, ո՛չ կենդանիների, – տխուր, հեզնալից ժպիտով պահապաններին դիմեց տիկինը, – թող մնա՛, միայն ջուր բերեք, որ վեր-

քը լվանանք:

... Վերքը լվաց ու կապեց սեփական ձեռքով: Շունը երախտալից հայացքը տիրուհուն հառած էլի՛ ինչ-որ բան էր ուզում: Դիմելով պահապաններին՝ Շուշան-Վարդենին ասաց.

– Իմ գարեհացը շան համար ախորժելի չէ: Մի՛ս տվեք նրան՝ ձեր ուտեստից: Եվ ջուր: Երբ ուտի, թողեք ներս գա:

Քիչ անց, երբ շունը ներս մտավ, տիկինը վերջացրել էր աղոթքը:

– Եկա՞ր, – ասաց նա դիմելով շանը, – արի տեսնեմ, ինչ-պե՞ս կոչենք քեզ:

Շունը հոգնած փռվեց նրա ոտքերի մոտ և համարյա նույն պահին էլ քուն մտավ (կենդանիներին տրված եզակի շնորհ): Հոգնել էր, կռի՛վ, մա՛րտ, վիրավորվե՛լ էր, ահա, երբ երջանիկ հնարավորություն էր տրվել նաև ուտելու, կշտանալու, չարչարված, սակայն գոհ, քուն մտավ: Շուշան-Վարդենին (արդեն որքա՛ն ժամանակ չխնամված, կոշտացա՛ծ ձեռքերով...) շոյում էր շանն, ասելով. – Հանգիստ առ, հոգնա՛ծ ես: Ուրեմն դու ինձ մոտ ես եկել, այդպես վիրավո՛ր, քաղցա՛ծ: Ա՛յ քեզ շո՛ւն: Ուրեմն, ի՞նձ էիր փնտրում այսքան ժամանակ: Անունդ թող լինի Հույս:

ԲՈՐՈՏ ՊԱՐՍԿՈՒՀԻՆ ՓՐԿՈՒԹՅՈՒՆ Է ՈՐՈՆՈՒՄ

Դրան երեցի բերած լուրը զարմանալի էր և ուրախալի: Յուրտավում (ողջ Վիրքում) գտնվող պարսիկ մոզերի (Վազգեն բղեշխի հետ եկած) շրջանակում խոսվել էր այդ հիվանդ կնոջ մասին: Հենց նրանք էին հայտնել դրան երեցին, թե բախտից ու մարդկանցից, նաև աստծուց խոռով այդ կինը փրկվելովն է փնտրում, ինչպես և ինչ գնով լինի, ուզում է բորոտությունից մաքրված լինել, թեկուզ մեռնե՛լ՝ մաքո՛ւր... Ապրելն արդեն տանջանք էր տարաբախտի համար: Պատմում էին, թե մեծահարուստ իշխանավորի կին է, և որ ջահել օրերին նրա խղճի վրա ծանրացած մի հանցանքի համար մեկն անիծել է նրան ի խորոց սրտի... Շուշան-Վարդենին, Դրան երեցից լսելով այդ մասին, զարմացել էր.

– Եվ կամենում է նա ինձ մո՞տ գալ, հայր սուրբ, ինչո՞ւ սակայն, ես կրոնավոր չեմ, և...

– Համարում է, դուստր իմ, որ տարիների քո այս սրբակենցաղ վարքով արժանի ես տեր Աստծուց փրկվելուն խնդրելու նրա համար: Հավատում է, որ Շուշան տիկնոջ խոսքը մեծակշիռ է, և քրիստոնեից աստվածը կմաքրիկբժշկի նրան զարհուրելի ախտից:

Շուշան-Վարդենին լռում էր: Այդ կարծր լռություն մեջ՝ խեցու ներսում փակված մարգարտի հանգույն շողարձակում էր նրա բարի հոգին: Արդարացի հպարտություն էր զգում: Ուրեմն ինքը զուր չի ապրել, եթե մի՛ հոգի իսկ փրկի, այն էլ՝ օտարադավա՛ն... Ահա պարսկուհին, թողած մոզերին, որ փրփուրն ի բերան գովաբանում են իրենց

...ի՛ր մոտ է եկել: Չնայած, չփակվող խոցի՛ պես, նույն հոգին ցավում էր հանապազ, որ իր հարազատին ու մտերմին, ամոսնուն՝ չարից փրկել չկարողացավ: Դավաճանությա՛ն ախտից, որ բորոտությունից պակաս չէ:

Եվ մղձավանջների մղձավանջը՝ զավակները՝ խլվածեն իրենից, օրը օրին օտարանում, հեռանում են իրենից՝ հոր (ո՛չ բարով) կրոնական սաղբանքներով:

– Եվ ի՞նչ, ե՞րբ կկամենաս ընդունել նրան, Շուշան տիկին, – հարցը մասնավորեց դրան երեցը:

– Ուղեկցիր առավոտ կանուխ կամ էլ իրիկնամուտին, ինչպես կամենա: Միջօրեին հարմար չէ: Մեր տան անցուդարձն ու եռուզեռը թող չխանգարեն մեզ:

***

Պարսկուհին կարծես ժամ առ ժամ սպասում էր թույլտվության և հրավերի, ժամանեց նո՛ւյն օրն իսկ, մթնշաղին՝ երկու մոգերի ուղեկցությամբ: Դարպասից դուրս մնաց շքեղ կառքը, որով եկել էին, իսկ իրենք՝ Սամվել եպիսկոպոսի ուղեկցությամբ մտան բակ: Մոտեցան հյուղակին (գիտեին նախապես, որ Շուշան-Վարդենին հենց հյուղակո՛ւմ է ապրում...), ներս մտան, հարգալից ողջունեցին, և, անակնկալի եկած, կանգնեցին-մնացին, մտորելով, թե ինչպե՞ս պիտի տեղավորվեն: Մինչ այդ ծառաները շուտափուլթ երկու-երեք նստարան բերեցին հյուրերի համար:

Պարսկուհին շքեղ հանդերձների մեջ էր, գլխանոցի սև քողը ծածկում էր դեմքը: Երեսունն անց կին էր:

Տե՛ր իմ, ի՛նչ ցավեր կան աշխարհում, խորհում էր Շուշան-Վարդենին, երբ աչքն ընկավ պարսկուհու ձեռքերին: Դաժան հիվանդությունը խեղել էր դրանք, մաշկը սովորականից ավելի գունատ էր, մի տեսակ մեռելային դալկությամբ, ծածկված կարմիր բծերով, հին ու նոր խոցերով...

Մատները արանքներում, բազի թաթերի պես, լպրծուն թաղանթի բարակ շերտ էր սերտաճել: Քայլում էր դժվարությամբ: Ուղեկիցը պատմեց, որ արդեն երկու տարի է, ինչ չարագույժ հիվանդությունը ճանկել է դժբախտին:

– Այս հիվանդության գաղտնի շրջանը, սակայն, ամբողջ տասնհինգ տարի է, – ավելացրեց Սամվել եպիսկոպոսը:

Պարսկուհին խոսում էր, իսկ մոգը, հավանաբար ծանրութեթե անելով, թե որ խոսքը թարգմանի, որը՝ ոչ, դանդաղ, հապաղելով թարգմանում էր: Շեշտեց, որ հիվանդը ամուսնու սիրելի կինն էր, ավա՛ղ, հիմա՝ լրիվ մեկուսացած: Ապրում է հեռու, առանձին մի տան մեջ: Ծառաներից մեկն էլ նույն հիվանդությամբ է տառապում: Շատ դժվար է մարդ գտնել, որ բորոտներին խնամելու պատրաստ լինի՝ թեկուզ շա՛տ մեծ գումարներ զոհաբերելով:

Պարսկուհին դառնազին լաց եղավ, հայտնելով Շուշան–Վարդենիին, թե շատ հեքիմների ու բժիշկների է դիմել, բայց՝ ապարդյուն: Ընդգծեց, թե հոգով հավատում է, համարյա համոզված է, որ քրիստոնեից աստվածը կիրկի իրեն: Լսել էր Նոր կտակարանի պատմությունները, թե ինչպես Հիսուս բժշկեց արյունահոսություն ունեցող կնոջը, կույրին ու համրին, դիվահարին, մանավանդ բորոտներին: Մոգը հիվանդ պարսկուհու անունից թախանձագին պնդեց, որ եթե Շուշան–Վարդենին դեմ չէ, թող պատմի Նոր կտակարանի այն կտորները, ուր խոսվում է Հիսուսի՝ բորոտներին բժշկելու մասին: Շուշան տիկինը սիրով համաձայնեց:

ԲՈՐՈՏԻ ԲԺՇԿՈՒՄԸ

«Հիսուս իր շրջագայությունների ընթացքում, երբ մոտենում էր Գալիլեայի մի քաղաքի, բորոտությամբ պատած

մի մարդ, նրան տեսնելով, մոտ գնաց և, երեսնիվայր ընկնելով սկսեց աղաչել, որ Հիսուսն իրեն բժշկի: Նա ասաց.

– Տե՛ր, եթե կամենաս, կարո՞ղ ես ինձ մաքրել:

Հիսուս գթալով՝ ձեռքը երկարեց, դիպավ նրան ու ասաց. «Կամենում եմ, մաքրվի՛ր»: Այդ խոսքի հետ հիվանդի բորոտությունն անցավ և նա մաքրվեց:

«Ոչ ոքի չպատմես, թե ինչպե՛ս ես բժշկվել, – խստիվ պատվիրեց նրան Հիսուս:– Այլ՝ գնա՛, քեզ ցո՛ւյց տուր քահանային և մաքրվելու մտադրությունք մատուցի՛ր Մովսեսի հրամայած զոհի ընծան՝ նրանց համար վկայություն լինելու համար»:

Հակառակ Հիսուսի պատվերի, սակայն, հիվանդը սկսեց եռանդուն կերպով պատմել, թե Հիսուս ինչպես էր մաքրել իր բորոտությունը: Այդ պատճառով էլ Հիսուսի համբավն ավելի ու ավելի էր տարածվում և ամեն կողմից այնքան բազմություն էր հավաքվում նրան լսելու և հիվանդություններին բժշկվելու, որ նա երբեմն ստիպված էր լինում խույս տալ և քաշվել ամայի տեղեր՝ հանգստանալու և ազդիթելու»:

Շուշան-Վարդենին լռեց, իսկ հիվանդ կինը լալիս էր: Փոքր-ինչ շունչ քաշելով Շուշան-Վարդենին ասաց. «Բորոտների մասին երկրորդ պատմությունն էլ կա: Ահա այն»:

ՏԱՍԸ ԲՈՐՈՏՆԵՐԻ ՄԱԲՐՎԵԼԸ

«Հիսուս, իր աշակերտներով սամարացիների գյուղում ասպնջականություն չգտնելով, առաջ շարժվեց մի ուրիշ գյուղ գնալու համար: Գյուղը գտնվում էր Գալիլեայի և Սամարիայի սահմանի միջև:

Այդ գյուղից դուրս ապրում էին տասը բորոտներ. հիվանդութեան պատճառով նրանց արտոնված չէր գյուղ մտնել: Հիսուսի հրաշալի բժշկութիւնների համբավը հասել էր նաև նրանց և նրանք սպասում էին, թե երբ կտեսնեն նրան, որ օգնութիւն խնդրեն:

Հիսուս դեռ գյուղ չմտած՝ այդ տասը բորոտները տեսան ու ճանաչեցին նրան և հեռու մի տեղ կանգնած՝ բարձրաձայն գոչեցին. «Հիսուս վարդապետ, ողորմի՛ր մեզ»: Հիսուս տեսավ նրանց, լսեց նրանց աղաչանքը և ասաց նրանց.

«Գնացե՛ք դուք ձեզ քահանաներին ցույց տվեք»:

Նույն ընթացքին, երբ սկսեցին քայլել դեպի քահանայապետի տունը, մաքրվեցին...

Նրանցից մեկը սամարացի էր, երբ տեսավ, որ բժշկվեց, վերադարձավ Հիսուսի մոտ և բարձր ձայնով Աստծուն փառաբանելով՝ Հիսուսի ոտքերի առաջ երեսի վրա ընկավ և հայտնեց իր գոհունակութիւնն ու երախտագիտութիւնը:

Հիսուս հարցրեց. «Դրանք տասն էլ չմաքրվեցի՞ն, մյուս ինը ո՞ւր են, որ չվերադարձան փառք տալու Աստծուն, բացի միայն այս սամարացի մարդուց»:

Մյուս ինը հեռացել էին՝ առանց շնորհակալութեան խոսք ասելու Տիրոջը: Տերը խոսքն ուղղելով մաքրված սամարացուն, ասաց. «Վե՛ր կաց, գնա՛, որովհետև քո հավատքը քեզ փրկեց»:

Սամարացին վեր ելավ և շտապելով վազեց, հասնելու իր ընկերներին՝ քահանաների մոտ գնալու համար»:

Շուշան-Վարդենին լռեց: Խորունկ լռութիւն տիրեց: Պարսկուհին հուզված սկսեց պարսկերեն խոսել մոգի հետ: Աչքերից արցունք էր հոսում: Երբ լռեց, մոգն ասաց Շուշան տկնոջը. «Նազիրե խանումը չգիտե ինչպես հայտնի

ձեզ իր երախտագիտութիւնը, նա խորապես ազդված է, և ձեր պատմածը լսելուց հետո կասկած չունի, որ կբուժվի ձեր աղոթքներով: Նա թույլտվութիւն է խնդրում, ժամանակ անց, կրկին գալու»:

Շուշան-Վարդենին պատասխանեց, թե այդ ամենը իր հոգին լցնում է անհուն սիրով ու հավատով դեպի պարսկուհին: Անկասկած, նա կարող է գալ ե՛րբ կամենա: Ինչ վերաբերում է աղոթքին, ապա այսօրվանից Շուշան տիկինը կաղոթի նաև նրա համար:

Ծառաները ներս բերեցին նաև մի փոքրիկ սեղանիկ՝ թեկուզև հյուղակուս հայկական անուշեղենով հյուրասիրելով եկածներին: Ապա և մատուցելով այնքան հարգի վարդի օշարակ:

Գնալիս թարգման մոզը ադամանդակուռ շքեղ մի մատանի մեկնեց Շուշան տիկնոջը՝ իբրև շնորհակալական նվեր պարսկուհու կողմից: Շուշան-Վարդենին հայտնապես մերժեց, արդեն առանց թարգմանի էլ հասկանալի դարձնելով ասելիքը: Յույց տալով պարսկուհու արցունքոտ դեմքը (նա ստեպ-ստեպ թաշկինակը տանում էր երեսը ծածկող քողի տակ՝ աչքերը սրբելու...) Շուշան տիկինն ասաց, թե մարդկային մի՛ կաթիլ արցունքն իսկ հազար ադամանդ արժե: Ապա խնդրեց թարգման մոզին հայտնելու նրան, թե տեր Հիսուսն ինքը, բազում իր բժշկութիւններն անելով, ամենևին վարձ չէր ակնկալում կամ վերցնում:

Նման արժանապատիվ պատասխանի ի գնահատումն՝ պարսկուհին և մոզը կրկին խոնարհվեցին Շուշան-Վարդենիի առաջ, և Սամվել եպիսկոպոսի ուղեկցութեամբ դուրս եկան:

ՇՈՒՇԱՆ-ՎԱՐԴԵՆԻԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ (Հիշատակարանիս սկիզբը)

Վաղեմի՛ հարսանեկան ընծաների կույտի մեջ գտա
զուլյնզգուլյն , նախշագարդ եզրերով մագաղաթե այս
մատյանը: Ընտանեկան անցուղարձն ու տարեգրությունն
արձանագրելու համար էին նվիրել: Ընտանիք էր հիմ-
նադրվում, տուն էր ստեղծվում, նոր կյանքերի, նոր
ծնունդների դուռ բացվում: Խնամքով ու սիրով արձանագ-
րել եմ մեր տանը եղած հիշարժան անցքերը, երեխաներիս
ծնունդը, հարազատներիս կորուստը... Մատյանի մեծ մասն
ազատ է, ուստի որոշեցի այսօր, թերևս կյանքիս ամենակա-
րևոր շրջանի իրադարձությունները վստահել հարազատ
դարձած այս մագաղաթի էջերին: Դա ամուսնուս՝ Վազգե-
նի, հոգևոր կորստյան հետագա օրերին էր, երբ արդեն
փակվել էի այլևս իմ կացարանը դարձած այս հյուղակում:

ՕՐ ԱՌԱՋԻՆ ... Յավեր կան, որ անուն չունեն, կո-
րուստներ կան, որ անպարագրելի են, մորմոքներ կան, որ
սրից պկելի՛ են խոցում մարմինն ու հոգին:

...Ձէի՛ հավատում, չէի կամենում հավատալ, սակայն
ճշմարտությունը ծա՛նր քարի պես ընկավ գլխիս, Տե՛ր իմ:
Ծա՛նր քարի՛ պես... Եվ այսուհետև, նաև՝ առմիշտ, այդ
քարի ծանրության տակ եմ, և այդ քարն էլ տապանաքարս
պիտի դառնա: Այսպես կամեցավ Աստված: Եվ թող եղիցի
կամք նորա:

ՕՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ... Գիշերները ցուրտ են, քամի է
փչում, ուստի էթերիից խնդրեցի փոքրիշատե թեթև, բայց

տաք մի ծածկոց, որպեսզի կարենամ նաև արագ թաքցնել, երբ բռնաշիջման կողմից մեկնումեկը ստուգելու լինի... Ուրքերս ուռել և կապտել են. հանապազ բոբիկ, երևի այդպես էլ պիտի լիներ, նաև՝ ցավում են, գիշերներն առանձնապես:

Այսօր երազիս երեխաներիս հետ էի՝ Մանեի, Հերակլի, Ահազակի, Բագրատի: Ախ, իմ Սահակը, որ ջրամուխն եղավ: Խաթ, տաքուկ աչքերով, բարձրաճակատ իմ տղեկը՝ տասնամյա, դեմքով ինձ այնքա՛ն նման: Որքա՛ն սիրում էր կարդալ: Պես-պես հանելուկներ էին լուծում միասին: Փոքրը՝ հնգամյա Բագրատը, հապաղում էր, մինչ Մանեն, Հերակլն ու Սահակը, մեկը մյուսից առաջ ընկնելով, գտնում էին պատասխանները: Ի՛նչ քաղցր պահեր ենք անցկացրել միասին: Կամ երբ ես նրանց համար կարդում էի մեր Տիրոջ կյանքի սրբազան պատմությունը՝ նոր Կտակարանը, և մեկնում: Ի՛նչ պարզաչք ու շիտակ հայացքով էին նայում իրենց մորը, հարցեր տալիս, հետաքրքրվում... Իսկ հիմա՛... Քանի՛ օր է, որ տեսնում եմ նրանց հեռվի՛ց երկու իմաստով, նախ, իրապես հեռվից, քանի որ հայր կոչեցյալը կտրել է նրանց ինձնից՝ պատժելո՛ւ համար ինձ... Եվ ապա, նրանք արդեն հեռո՛ւ են ինձնից, որովհետև նրանց ուսուցանում են մոգե՛րը օտարադավան... Տե՛ր իմ, զավակներս արտաքինո՛վ էլ փոխվել են. կրում են օտարածին հանդերձանք, չաստվածի են աղոթում: Իրենց սուրբ նախնյաց անարժան սերունդ է մեծանում այս հարկի տակ: Արդեն՝ անիծյա՛լ հարկի: Իցի՛վ թե անօրեն Վազգենը որսի կամ ճակատամարտի ժամանակ մահ գտներ... Հազա՛ր անգամ ավելի լավ կլիներ, եթե մեռած լիներ: Թե չէ այսպես մեռնում է ամեն օր, ամեն ժամ... Այն էլ՝ խայտառա՛կ մահով:

ՕՐ ԵՐՐՈՐԳ ... Այսօր դրան երեցի հետ միասին եկել էր և Հակոբ երեցը: Դրան երեցը դարձյալ խոսեց բռնաշիջման

հետ թեկուզ ձևականորեն հաշտվելու մասին, քանի որ բացահայտ կորստյան եմ գնում այսպես... Երևում է, բղեջիւր լավ «գինել» է սրան, ով գիտե, գուցե ե ի՞նքն է մտահոգ: Այո, բացահայտ կորստյան եմ գնում, բայց մարմնապես միայն, այն էլ՝ հոգի՛ս փրկելու հավատով: Իսկ Հակոբ երեցը, որ դրան երեցից հետո ինքն էլ կուցավ ու ձեռքս համբուրեց, հակառակն ասաց ու պնդեց: Երկար ժամանակ խոսում էր ի գովաբանումն իմ ընթացքի, իմ ազնիվ աստվածասիրության, շեշտեց նաև քանի՛ցս, թե Վարդան սպարապետի արժանի դուստրն եմ: Հայտնեց, թե ինքն արձանագրում է դաժան այս ժամանակի օրն ու պահը՝ հետագայում հանձնելու համար սերունդներին...

ՕՐ ՉՈՐՐՈՐԴ ...Այս գիշեր արթնացա ոտքերիս ցավից: Շունը՝ Հույսը, կողքիս էր, հանկարծ կծկվեց-պռուկեց ոտքերիս վրա՝ ի՛նքը տաքանալու, նաև, բնագդորեն, ինձ էլ տաքացնելու համար: Քիչ անց զգացի, որ ցավն անցավ: Շա՛տ զգայուն շուն է, թե՞ բոլոր շներն են այդպիսին: Սակայն ինչո՞ւ բոլոր շները կամ բոլոր մարդիկ միատեսակ պիտի լինեին: Ոչ, իհարկե: Տարբեր են, այլազան: Եվ ամեն մեկի մեջ, Աստծո ողորմածությամբ ու կամքով, ինդի, ուրեմն և Սիրո չափն էլ տարբեր է: Ո՞ւմ մեջ՝ որքան... Կարող է թագավորական անձ համարվածի մեջ այն մի ծեղի՛ չափ լինի, կամ չլինի առհասարակ, մինչդեռ հասարակ հովվի սրտում՝ լեռնաչափ:

Ինձ լեռնաչափ ինդի, ուրեմն և նույնքան Սեր ճամփիր, Տե՛ր իմ, որպեսզի կարենամ տանել ուսերիս դրածդ ձյունը: Չէ՞ որ ասված է. «Աստված ձյունը լեռան չափով է դնում»: Երախտապարտ եմ այս ձյան, այս վստահության համար, Տե՛ր իմ:

ՕՐ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ... Ի՛նչ անձրև եկավ, իսկը՝ երկնային շնորհ, քանի՛ օր է, որ հողը՝ չորացած, խոնավություն էր աղերսում: Եկավ ահա՝ շքեղ ու առատ. քար ու ճամփա, բակ ու դուռ օձեց իր լուսեղեն շղարշով: Թեթևացավ հոգիս, հյուղակի հատակն ահա հաճելի հողահոտով է շնչում, ի՛նչ հարազատ բուրմունք: Այս քանի՛ օր է ո՛չ կարողացել եմ լվացվել, ո՛չ լողանալ: «Դե, քանի որ նախընտրում ես շնաբնում ապրել, շունն ահա, եկե՛լ է, այդպես մնա՛, – հեգնանքով որոտաց օրերս բղեշխր, – ինքդ ես ընտրություն կատարել, սիրի՛ր, վայելի՛ր քո աստծուն»:

Հյուղակի դռան բացվածքից դեմքս պարզեցի երկնային ջրի օրհնանքին, անձրևաշիթերին խառնված արցունքներս հոսում էին, հոսում, լվանալով-մաքրելով հոգիս: Երկար ժամանակ վայելում էի անձրևը: Հեիհե, թրջված ու դողալով ներս ընկավ շունը՝ Հույսը: Չորացրի նրա թրջված, ջուր ծորացող գլուխը, նստեցրի կողքիս՝ հատակին փռված փսիաթի վրա: Եվ հոգեպարար մի լուսթյուն գրկել էր մեզ խտացող կիսամութի մեջ, և քաղցր էր գոյության հրաշքը, թեկուզ այստեղ, ամեն կողմից քամի փչող, անշուք այս հյուղակում: Փա՛ռք քեզ, Տեր, այս ամենի համար՝ լուսաբացի՛ և երեկոյի՛, արևի՛ և անձրևի՛, գոյության հրաշքի՛ համար:

ՕՐ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ... Ինչպե՛ս օտարացանք իրարից Վազգեն բղեշխն ու ես, ինչպե՛ս, որ ասես կողք-կողքի, շունչ-չնչի չե՛նք էլ եղել... Աստվա՛ծ իմ, ամենադա՛ռն, ամենաօտար օտարականը նա՛ է դառնում, ով մի օր ամենամոտիկդ է եղել: Ի՛նչ դաժան հատուցում: Մեր համատեղ կյանքից պահեր եմ հիշում, երբ կրակի և օդի նման անբաժան էինք իրարից: Նա ինձ համեմատում էր կրակի հետ: Կրակի՛... Ուրեմն կրակն էր նրա համար արժեչափը սիրո ու երջան-

կուլթյան, տաքուլթյան, կանաչի հմայքի: Կյանքի՛ կրակը: Սակայն հիմա, հիմա կարծես սկսում եմ թափանցել նրա կրակասիրուլթյան խորքերը: Արդյո՞ք սա չի առնչվում Վազգենի՝ պատանուլթյան տարիներին Վասակ Սյունու (մարզպանի) որդիների հետ միասին պարսից արքունիքում պատանդ լինելու (նշանակալի՛ ժամանակով...) հետ: Առնչվում է... Այնտեղ է տեսել նա պարսից եղծված բարքերը, արյունակից մերձավորների միջև ամուսնուլթյունների և մյուս պղծուլթյունների արատները: Այնտե՛ղ է տեսել, սակայն արձագանքե՛լ է, ուրեմն, իր հոգում: Եվ ինչպես եպիսկոպոս Ափոցն ասաց, մազդեզանց կրոնին հակվելու գերագույն պատճառը Վազգենի վատհոգի բղջախոհուլթյունն է, տուփա՛նքը, մե՛ղք է բարձրաձայնե՛լն անգամ, առ դո՛ւստրը սեփական... Որպիսի՛ պղծուլթյուն: Փոխանակ այն բանի, որ արդեն ծաղկած Մանեի համար հավատարժան մի փեսացուի նշանառենք, ինքն է ուրեմն մտքովն անցկացնում... Նման շնուլթյուն, պղծուլթյուն մտքո՛վն անցկացնե՛լն իսկ հանցանք է ծանրագույն, ո՛ւր մնաց՝ իրականացնել կամենալը ...

Տե՛ր Հիսուս, փրկուլթյո՛ւն առաքիլ թշվառ, հուսազուրկ այս հոգուս: Փրկիլ դատերն իմ մատաղ ու անմեղ՝ ոճրապարտ, վավաչոտ գայլ-հորից:

ՕՐ ՅՈՒԹԵՐՈՐԴ ... Ահա հոգուս համար թանկ և երանելի օրերիս այս տարեգիր մատյանին ուզում եմ վստահել պատմուլթյունը մի կնոջ, որն իր վրիպյալ սիրո զոհն է ամբողջապես: Նագիրե խանումը՝ մեծահարուստ պարսիկ իշխանավորի դուստրը, ծնվել ու մեծացել է իր գարմին ու տանը վայել չքեղ պայմաններում: «Ինձ համար չկա բառը չի եղել»,– ասաց նա մոգի միջոցով: Երբ արդեն վեր կացան գնալու իմ հերթական աղոթքներից հետո, և դուրս ե-

կան, մինչև մոգի կառքին հասնելը Նազիրեն հետ դարձավ, մտավ ներս և ինձ հանձնեց մի մագաղաթ՝ ոլորված: «Սուրբ Շուշան, – ասաց, – վերցրո՛ւ, կարգա հոգուս այս ճիչը, այն հայերեն է: Խնդրելով խնդրեցի, որ ինձ սուրբ չանվանի այլևս: «Դա մեծ մեղք է, – ասացի, – ես մի պարզ քրիստոնյա եմ, ի՛նչ սուրբ... Ես քո քույրն եմ, Նազիրե խանում»:

«Թող այդպե՛ս լինի, – պատասխանեց պարսկուհին, – ազնվաշնորհ տիկին Շուշան, թող քո ասածի պես լինի», – և խոնարհում անելով դուրս եկավ:

Ահա ձեռքիս է Նազիրեի գրությունը հայերեն, թարգմանել է տվել երևի:

«Նազիրե խանումի հոգու ճիչը.

Թող ամենագոր Աստված դատավոր լինի, ինչպես և է, մեր արած ու չարած, գործած ու չգործած մեղքերի համար: Սիրելի՛ Շուշան – Վարդենի, դուստրդ բարեհիշատակ Վարդան սպարապետի, ոչ ոքի չեմ խոստովանել առ այսօր, բայց դո՛ւ պիտի իմանաս, որ ես հայուհի եմ: Եվ իմ ծննդյան, ավագանի անունն էլ Նազելի է: Հետո՛ դարձա Նազիրե: Պատմեմ: Բոլորիս հայտնի պատվարժան հայրդ՝ Վարդան սպարապետը, լավ գիտեր հորս՝ պարսիկ մեծահարուստ իշխանավոր Խորշիդին, բազում ինչք ու կայքի և հարստության տեր: Ինչպես ընդունված է պարսկաց մեջ, հայրս՝ Խորշիդը, կանանոց ունի՝ 20 կանանցից բաղկացած: Ավագ կինն ու սիրելին Շահրուն է՝ մայրս: Խոստովանեմ ահա, որ ես նրանց հարազատ դուստրը չեմ, այլ՝ հոգեզավակը: Հայրս՝ Խորշիդն, այդ չգիտե: Մայրս՝ Շահրու խանումը, հորս կանանց մեջ ավագն ու սիրելին, շա՛տ էր ուզում արու զավակ պարգևել ամուսնուն: Սակայն, կամոքն Աստծո, ոչ արու զավակ, ոչ էլ աղջիկ, չէին հասնում լույս աշխարհ. Շահրու խանումը վիժում էր: Ի հեճուկս

նրա, մրցակից կանայք՝ իր բախտակիցները (Հորս քսան կանանցից առավել սիրվածները Նազիրե, Զոլեյխա և Մանիժա խանուսներն են մորիցս հետո) երջանկացել էին արդեն մի մի արու զավակով, Մանիժա խանուսն էլ աղջիկ էր ծնել: Այս բոլորը դանակի մի-մի հարված էին մայրացուհի՝ Շահրուհի ոսկի սրտին: Իսկ որ նա շա՛տ բարեսեր ու խոնարհամիտ, կարոտյալներին օգնող ու հասնող կին է՝ բոլորը գիտեն: Դրա համար էլ սիրված է ամենքից:

Ահա, հերթական վիժումից հետո, մայրացուս՝ Շահրուհն, խորունկ հուսահատություն գիրկն է ընկնում, զօրուգիշեր լալիս և աղոթում է աստծուն, որ մի ելք գտնի: Իմ հարագատ մորաքույրը՝ Նարեն, որ հայտնի, ամենահաս հեքիմ է, հաճախ էր Շահրու խանումի հրավերով այցելում նրան: Շահրու խանումի համար դժվարին այդ պահին մորաքույրս խորհուրդ է տալիս նրան չբարձրաձայնել իր վիժումը, և որ ինքը կհոգա՛... երեսայի, նորածնի մասին, քանի որ իր քույրը (իմ իրական մայրը՝ Զոզանը) հղի է և ուր որ է՝ պիտի ծննդաբերի: Կենաց ու մահու երդում են տալիս միմյանց, որ այդ բանը իրենց երկուսից և ճշմարիտ ծնողներիցս բացի ոչ ոք չի իմանա: Ծնվում եմ ես, որ ծնողներիս հինգերորդ զավակն էի՝ երեք արու զավակից և մի դստրիկից հետո:

Որոշում են այդպես էլ անել, համաձայնություն են դալիս: Անունս էլ՝ Նազելի, իսկական մայրս է դնում, որը Շահրուհն պարսկական Նազիրե է դարձնում այն: Պարզ է՝ լինում է նաև մեծագին փոխհատուցում Շահրու խանումի կողմից թե՛ մորաքրոջս, թե՛ մեր ընտանիքին առանձին, իսկ մենք դժվար ապրելիս ենք եղել: Հորս՝ վաճառական Գրիգորի գործերը արդեն վաղուց լավ չէին: Գալով իմ հոգեզավակ լինելուն, պիտի խոստովանեմ, որ դժվար թե գտնվի ավելի լավ ու նվիրված մայր հարագատ զավակների

համար, որքան Շահրու խանումն է եղել իմ համար: Բնուստ շատ բարի այս կինը հենց մանկուց ինձ սիրեց մայրահամ այնպիսի գորովով ու խանդաղատանքով, որ շատ չի պատահում: Հենց մեր ընտանիքում էլ, մյուս կանանց համեմատությամբ, նրա նվիրումը աչքի էր զարնում: Պարզ է, որ ինչպես մյուս խանումների երեխաներին, այնպես էլ՝ ինձ, խնամում էին դայակները: Սակայն մայրս՝ Շահրուն, դայակի անելիքն էլ ինքն էր անում՝ չվստահելով նրան... Նկատել էին, որ Խորշիդ մեծավորի կին Շահրուի նման նվիրված մայր քիչ կգտնվի ողջ երկրամասում: Այդ առթիվ հայրս նկատողություն էր անում իր մյուս կանանց, որ օրե՛ր շարունակ խոսք ու բամբասանքով, կերուխումներով, գվարձանքներով տարված՝ սակավ ուշադրություն էին արժանացնում իրենց ժառանգներին:

Այդպես, մեծանում էինք ոսկու և առատության մեջ: Մեկ-մեկ մայրս՝ Ջոզանը, ինձ տեսնելու էր գալիս մորաքույր Նարեի հետ, ինքն էլ ներկայանալով որպես մի ուրիշ հեքիմ: Գնալիս Շահրու խանումը երկուսի գրպաններն էլ ոսկով էր լցնում, թանկարժեք նվերներ տալիս... Հատուկ վերաբերմունքով նշում էր նաև տոն օրերը:

Այսպես, իմ հասունացման օրը (իսկ դա հատուկ շուքով ու արարողակարգով է նշվում արևելյան իշխանական ընտանիքներում) մայրս ընծաներ շնորհեց տան մեծին ու փոքրին: Հատուկ փախլավա թխվեց և, կանանոցի սրահում շքեղ հացկերույթ եղավ: Էլ չեմ խոսում ինձ արված նվերների մասին: Հատուկ ընծաներ էր նախատեսել նաև մորս ու մորաքրոջս համար: Շատ բարի կին է Շահրու խանումը, և ինձ սիրում է իր կյանքից առավել: Դրանում համոզվել եմ բազմիցս:

Հասունացումից հետո, երբ ինձ արդեն դիտում էին իբրև հարսնացու օրիորդի, ընդունված էր, որ մեզ հանդեսի

էին հանում ի ցույց ընտանիքի հեռու և մոտիկ բարեկամների՝ հարմար փեսացուներին կողմնորոշելու, և մեզ՝ աղջիկներին էլ մեր մուրազին հասցնելու, տունուտեղի տեր դարձնելու նպատակով: Այդպես էլ ինձ, մյուս դեռահաս աղջիկների նման, հնարավոր հանդիպումների ժամանակ ցուցանում էին հարմար երիտասարդներին:

Այդպիսի մի հանդիպման ժամանակ էր, որ տեսա Խոսրովին: Խոսրովն իմ խորթ եղբայրներից մեկն է ուրիշ մորից՝ Նուշաբե խանումից: Ինձ համար, փա՛ռք աստծո, լրիվ օտար մարդ: Այսպես սկսվեց մեր սերը: Խոսրովը զինական է. նա կրթություն ստացավ և զինական գործի մեջ հմտացավ հոր՝ Խորշիգի հոգատար հովանավորությամբ: Ամուսնացրին մեզ: Լավ էինք ապրում: Խոսրովը խենթանում էր ինձ համար: Շուշան տիկնոջն ասեմ, որ ամբողջ ցեղի կանանց մեջ (թե մայր, թե մանուկ) ամենագեղեցիկն էի համարվում: Գուցե մայրացուիս՝ Շահրու խանումի օրինակով, շատ էին սիրում, հարգ ու պատվով շրջապատում: Ես էլ, երևի, բարի եմ շրջապատի հանդեպ:

Այսպես անցան օրեր: Մի անուշիկ աղջնակ էլ ես ունեմ. լուսնի մահիկ լինի ասես, Աստված նրան պահապան: Փոքրիկ Լալեն, որին տեսնելու երջանկությունից զրկված եմ այս հիվանդության պատճառով: Մե՛կ-մեկ միայն ինձ պարգևում եմ հեռվից նրան աննկատ նայելու հաճույքը: Ինձ տեսնելուն պես ձեռքերը մեկնում է, որ գրկի... Ու ո՛նց է սրտակտուր լալիս (մինչև ուշաթափ մարի...), որ մայրը (... ես՝ դժբախտս) չի մոտենում իրեն, և մանավանդ, չի թողնում, որ ի՛նքը մոտենա... Հետո, քիչ առ քիչ, հասկացավ, ընկալեց, ընդգրկեց իր ցավի սահմանները: Հիմա հեռվի՛ց ենք նայում միմյանց, հիմա Լալեն հասկանո՛ւմ է, թե բանն ինչ է: Իմ թշվա՛ռ զավակ, որի կենդանի մայրը մեռա՛ծ է նրա համար: Աղջիկս փոքրուց է ճաշակում այն

դառնությունը, որ մեծի ուսերն իսկ դժվարություններ կկրեն:

Հիմա՝ իմ մեղքի՛, ո՛չ, հանցանքի՛ մասին, որի համար էլ Աստված պատժել է ինձ անիծյալ այս հիվանդությամբ:

Բարետես երիտասարդ է իմ ամուսին Խոսրովը, զինական, իմաստնություն սիրող, գեղեցկի նկատմամբ ուշադիր: Երգի, երաժշտության համար միշտ բաց է ունկն ու սիրտը: Այսօր էլ, ա՛յս ամենից հետո, չեմ զղձում, որ հարսնացա նրան, չեմ զղձում:

Մի անգամ, իրենց զինական գործերով մեր տանը հավաքվեցին Խոսրովի ընկերները: Քանի որ տոնական օր էր, եկել էին ընտանիքներով, որը՝ կնոջ, որն էլ՝ քրոջ կամ եղբոր հետ: Ահագին պատրաստություն էինք տեսել, մեծ ճաշկերույթ եղավ: Հրավիրել էինք նվագաժողովներ: Պատահեց այնպես, որ այդ ժամանակ մեր տանը հյուրընկալվում էր մի դերվիշ: Արևելյան հարուստ տներում ընդունված է հյուրընկալել այդպիսի անցորդ դերվիշներին, պատահում է, անգամ, տարիներով... ճաշկերույթի ողջ ընթացքում նկատեցի, որ Խոսրովի ուշադրությունը մի այլ տեղ է: Դժվար չեղավ գտնել նրա ուշադրության առարկան: Հրավիրվածները մեջ էր և (ծնողների, նաև եղբոր հետ) շա՛տ անուշիկ մի էակ՝ Շամիրան: Սկզբում բնական գտա այդ ամենը: Թվում էր՝ նայեց, հիացավ Շամիրայի գեղեցկությամբ, և... ուրիշ ոչինչ: Ընդհանրապես, թեկուզև ունենոր պարսկական ընտանիքում, երկրորդ կամ երրորդ կնոջ տուն բերելը նախընտրելի է համարվում ավելի հասուն տարիքում, մինչև իսկ ծերության հասակում... Այդ ժամանակ իմ ամուսին Խոսրովը հագիվ քսան տարեկան էր. մեր դստրիկ Լալեն նո՛ր էր ծնվել: Խոսրովն ինձ շատ էր սիրում: Ընտանեկան խաղաղ բույն էր մեր տունը, և ես երջանիկ էի:

Հրավերքն ավարտվեց: Դրանից հետո Խոսրովն ասես փոխվեց, ավելի ու ավելի շատ էր լինում Շամիրայենց ըն-

տանհրքում: Նրա՝ Շամիրայի եղբայրն էլ սկսեց ավելի հաճախակի այցելել մեզ: Մայրս՝ Շահրու խանումը, որ ամբողջ էությամբ կապված էր ինձ, անհանգստությունն ինքնին էր ցույց տալիս: Շուտով ականջիս հասած շշուկները հիմնավորում էին նրա տագնապը. Խոսքովն ուզում էր իբրև երկրորդ կին բերել Շամիրային: Մայրս շա՛տ լավ հասկանում էր իմ հոգեվիճակը, խորաթափանց կին էր Շահրու խանումը, գիտեր կյանքը, մարդկային, մանավանդ կանացի՝ փոխհարաբերությունները... Հայուհու իմ պատկերացմամբ՝ իմ տունն ու սերը խորտակվում էին, իմ օրն ու արևը՝ խավարում:

Տարբեր հարց է, որ պարսկուհիները հանգիստ ու համակերպված են նայում այդ երևույթին, թեպետ, ներքին կարգով, տան ներսում բոլորովին էլ հաշտ ու խաղաղ չեն այդ հարաբերությունները: Դրա արդյունքն են այդ կանանց միջև մշտական կռիվներն ու խառնակչությունը: Իհարկե, այդ էլ բնական է. բազմ՝ ծագողների համար... մի մեղու՝ տղամարդ: Խեղճ իմ Խոսքով: Երևում է, սիրահարվել էր: Կանանոցի մյուս կանայք նույնպես, գլխի ընկնելով, որ այդ ամենը Շահրու խանումի սրտովը չէ, ոչ էլ իմ, անընդհատ խոսք ու զրույց էին բացում այդ մասին, թաքուն կամ բացահայտ խրախուսում Խոսքովին...

Մի օր էլ Շահրու խանումի հետ որոշեցինք դերվիշի հետ խորհրդակցել այդ խնդրով. մայր ու աղջիկ միայն այդ մասին էինք մտածում: Ի՞նչ անենք, ինչպե՞ս անենք, որ այդ ամուսնությունը չկայանա, իսկ եթե այդ պիտի լինի, ապա գոնե՝ հետո՛, ավելի ուշ... Զգում էինք, որ, անշուշտ, հետաճգվելով հեռու կգնա՛, հեռու կմնա... Ո՛վ գիտե, այդ ընթացքում գուցե չնախատեսված, անսպասելի դեպքեր լինեն, կրքերը սառչեն, շա՛տ բան փոխվի:

Խորհրդակցեցինք արծաթամորուս և իմաստուն, կյանքի

տաքն ու պաղը մաղած դերվիշի հետ: Հասկացավ մեզ կես խոսքից: Ուրիշ բան չէինք ոգում, քան սառեցնել հրո այդ օջախը: Օջախ, որ խոսրովին կլանում էր օրեցօր ավելի ու ավելի: Վերջին ժամանակներում նա արդեն օրվա մեծ մասն անցկացնում էր Շամիրայենց տանը: Ըստ Շահրու խանումին և ինձ հասած լուրերի, Շամիրան էլ արդեն անտարբեր չէ խոսրովի նկատմամբ: Ի՞նչ խոսրովի, իմ Լալեի հո՛ր... Այսպե՛ս...

Դերվիշը խորագետ մարդ էր: Իր ասելով, եղել էր բազում բնակավայրերում, ուսումնասիրել մարդկանց ու նրանց բարքերը, նիստուկացը: Շա՛տ բան գիտեր: Չգիտեմ, մայրս՝ Շահրու խանումը, ի՞նչ էր խոսել նրա հետ և ե՞րբ, որ մի օր էլ դերվիշը հայտնեց, թե իր մեկնումից առաջ հրավիրված է Շամիրայենց տուն: Շամիրայի հայրն ու եղբայրը հարմար էին գտել հրավիրել Աստծո թափառական ծառային իրենց տուն էլ՝ նրա բարի խոսքին և օրհնությանն արժանանալու համար: Մինչ մեր տանից դնալը դերվիշն ու մայրս երկար զրուցեցին: Շահրու խանումը չուզեց, որ ես ներկա լինեմ այդ զրույցին: Այդպես էլ արեցինք: Դերվիշի գնալուց հետո մայրս ինձ հայտնեց, թե նա խոստացել է օգնել մեզ՝ ինձ և մորս: Ի՞նչ կերպ: Մորս ասել էր, թե Շամիրան դեռ փոքր է, իր երջանկությունը ավելի ուշ կգտնի, այնինչ Նազիրե խանումը աչքի առաջ հալումաչ է լինում օրեցօր... Ինքն այնպես կանի, որ խոսրովն ու Շամիրան իրարից հեռանան: Հետո կտեսնենք: Ինքն էլի անցնելու է այս ճանապարհներով, դերվիշները մշտական ճամփորդներ են, այնպես որ, եկող տարի այս ժամանակ այս կողմերում կլինի...

...Սիրելի Շուշան տիկին, սրբանկա՛ր, արդա՛ր, որ բոլորիս աչքի առաջ ընդունել ես ցավդ՝ անտրտունջ, շունչ առ շունչ հատնելով մեծ համբերությունդ հետ: Ես այդպիսին

չեղա՛: Շտապեցի՛: Խուլս տվի, խուսափեցի իմ խաչից: Չուզեցի ընդունել, ինչ աստված էր նախատեսել:

Չիմացանք, չգիտենք, թե ինչ արեց դերվիշը Շամիրայենց տանը, թե իրո՞ք դերվիշն արեց այդ, բայց Շամիրան ծանր հիվանդացավ, շա՛տ ծանր... Այնքան որ ... ամուսնության մասին խոսք անգամ լինել չի կարող, ոչ շուտ, ոչ ուշ... Ի՛նչ ամուսնություն, խեղճ աղջիկը մատաղ հասակում այնպիսի՛ ցավի տեր դարձավ, որ ամբողջովին փոխվեց: Նա, նա, աստվածաշնորհ Շուշան տիկին, չարագուշակ բոր հիվանդությամբ վարակվեց, որտեղի՞ց, ինչպե՛ս, ոչ ոք չիմացավ: Անիծյալ այս հիվանդությունը, ասում են, շա՛տ վարակիչ է, ճիշտ է, բայց նաև... նախասահմանված...

Ահա և իմ պատմությունը: Այս սոսկանքը՝ բորը, հիմա էլ իմ ճակատագիրն է ու խաչը: Հիմա Շամիրան էլ, ես էլ, ապրում ենք մերոնցից հեռու, առանձին մի տան մեջ. մեզ սպասարկում-խնամում են նույն ծառաները: Սկզբում ծնողները Շամիրայի համար ձեռք բերեցին այդ մեկուսավայրը, հետո՝ տնեցիներս ինձ էլ տեղավորեցին այնտեղ: ... Երբ, ժամանակ առ ժամանակ, Լալեիս հեռվից տեսնելու բախտն եմ ունենում, երջանկանո՛ւմ եմ: Մորս՝ նույնպես: Սակայն, զարմանալի՛ բան կատարվեց սիրելի՛ Շուշան տիկին, Շամիրայի հիվանդությունից ի վեր մորս՝ Շահրու խանումի և իմ փոխհարաբերությունները... փոխվեցին: Չէ, չէ, ոչ մի խոսք կամ բախում չի եղել, ոչ մի... պատճառ... չկա: Բայց Շամիրայի հետ պատահածից հետո ասես պաղ, գերեզմանաշունչ քամի անցավ մեր միջև... Նախկին ջերմությունն ու մաքրությունը չկա, թեև դատերս՝ Լալեին, նա է պահում, և այն էլ ինչպե՛ս, ինչպես ժամանակին՝ ինձ...

Ամուսինս՝ Խոսրովն ամուսնացավ, երբ մահազրոյմ այս հիվանդությունն արդեն երևացել էր ինձ վրա: Այսպես եղավ»:

Կարգալուծ սրտակեղեք այս պատմութիւնը, ես, նորից-նոր, հասկացա, որ ճակատագրից խուսափել չի՛ լինի: Քարացել եմ այս մանվածապատ, օձագալար պատմութեանն ի տես: Ի՛նչ խորն են թաքնված չարի արմատները, ի՛նչ լիաբուռն է... որոմը, որ այսպէս թունավորում է շրջակայքն ու ապականում, մի բան էլ ճյուղարձակելո՛վ, ավա՛ղ, ճյուղարձակելո՛վ...

Հիմա ներս մտավ Հուլսը՝ շան իր տեսակին բնորոշ կենսասիրութեամբ, հոգնա՛ծ, բայց զվա՛րթ ու ապրո՛ղ: Ի՛նչ հաճուքով խմեց-վերջացրեց իր ջրամանի ջուրը, շատ է ծարավել, ի՛նչ ախորժակով կերավ իր համար բերված ճաշը, որ պահակներին խնդրում եմ պատրաստել: Հիմա էլ, երախտագետ հայացքն ուղղելով ինձ, պոչն է շարժում: Երբեմն խորհում եմ, որ կենդանիներն առավել բախտավոր են, քան մենք: Նրանք ուղիղ և պարզ են իրենց կենցաղի, կյանքի իրենց գծի մեջ: Ապրում են Աստծո շնորհած կյանքը էութեան բոլո՛ր բջիջներով:

ԽԱՌՆԱԿԻՉԸ

Վրաց առաջնորդ անթիպատրոս Վազգեն բղեջիւր կառավարման իր մութ խոհանոցն ունեւ: Նախքան ուրացումն էլ նրա մոտ ելումուտ ունեին ամենատարբե՛ր անձնավորութիւններ՝ արքութեան արժանացած եպիսկոպոսներից, պատվարժան իշխանավորներից, հզոր վաճառականներից, օտարերկրյա բարձրաստիճան հյուրերից սկսած ... մինչև տարակուսելի վարքի ու զբաղումի տեր, անվայելուչ արարածներ: Խոտաղուժ մի զանգված՝ բաղկացած կախարհներից, խոսք տանող-բերողներից, չարախոս-բամ-

բառակներից, մարդասպաններից, բացորոշ խառնակիչներ-
րից: Սրանց գոյությունն ու գործունեությունն պտուղը ևս
հարկավոր էր բղեչխին... Այն, ինչ անում էին սրա՛նք, ըն-
դունակ էին միայն իրե՛նք անելու: Անկասկած, սրանք ո՛չ
հարգանք ու պատիվ, ո՛չ էլ համակրանք չէին վայելում ո՛չ
ժողովրդի, ո՛չ էլ հենց իր՝ բղեչխի աչքում: Սակայն դա
պետք էլ չէր սրանց, սրանցը փողն էր. հին այդ կավատու-
հին, աշխարհի ստեղծման ժամանակներից ի վեր ընդուն-
յա ամենաթունավո՛ր օձը, որ իր գալարների մեջ է առնում
կյանքե՛ր, ճակատագրե՛ր, երկրնե՛ր, պետություննե՛ր, ա-
մենա՛յն ինչ՝ մարդկային փոխհարաբերությունների պա-
րագծերում:

Այդ օրը Վազգեն բղեչխը թիկնապահ Հևանին հանձնա-
րարեց իր մոտ բերելու խոսք տանող-բերող և խառնակիչ
Սև Հոռոփին: Սև Հոռոփ մականվանյալ այդ կինը ոմն մեկն
էր վաթսուներե մոտ, անցյալը՝ մութ, զբաղումները՝
անորոշ: Սև մականունն էլ ստացել էր ո՛չ միայն սև, մութ
գործերով զբաղվելու, այլև եղկելի արտաքինի համար:
Ձյութագույն մազերի խճճանքով պատած անճակատ, սևա-
մաշկ, պզուկածածկ դեմք, որի մի կեսը մյուսից նկատելիո-
րեն հետ էր ընկած... Ծուռումուռ, խոշոր քիթ, մանր ու
խորընկա աչքերի առնետի՛ նայվածք, իսկ մեջքին տարիներ-
ը դրել էին ահռելի մի կուզ՝ իբրև կատարած սև գործերի
մի ծանր բեռ:

Հևան թիկնապահը հայտնեց, որ կատարել է հանձնա-
րարությունը: Բղեչխն արտոնեց Հոռոփին ներս գալու:
Ներս մտնելուն պես Սև Հոռոփը երկու ձեռքով (որոնց
մաքրությունը խիստ կասկածելի էր) փութով բռնեց բղեչ-
խի աջն ու համբուրեց: Վազգենը պժգանքով հետ քաշեց
ձեռքը, որի վրա շողշողում էր մատանու աչք ծակող
խոշոր, կարմիր հակինթը, պարսից արքայի ընծան:

- Նստի՛ր,– մորուքի միջից մուտաց բզեչխը:
- Լսում եմ, տե՛ր,– քրթմնջաց անդուր ձայնով Սև Հոռոփը:
- Գիտե՛ս անշուշտ այս պատմությունը,– դժվար խոսեց բզեչխը որոշ լռությունից հետո:
- Սև Հոռոփը գլխով արեց, առնետի իր մանր ու սուրուլիկ աչքերը սևեռելով նրան:
- Կստանաս եռապատիկն այն ոսկու, որ քո խաղերի համար վճարում եմ,– ասաց բզեչխը, հետո, ասես անկախ իրենից ձայնը բարձրացնելով, մեկեն պոռթկաց.
- Պիտի փոխես Շուշանին, լսո՞ւմ ես, փոխե՛ս..., դու այդ կարող ես: Առաջին անգամը չէ...
- Սև Հոռոփը փոքր ինչ լուռ մնաց, ապա ժպտաց քսու ժպիտով. «Առաջին անգամը չէ՛, բայց ո՛չ... Շուշան տիկնոջ համար: Շուշան տիկի՛նը... Օ՛, նա ոչ մեկին նման չէ՛: Ողջ քաղաքն է խոսում...»:
- Լռի՛ր,– որոտաց Վազգենը,– լռի՛ր, գործի՛ անցիր, ի՞նչ կերպ պիտի մոտենաս...
- Մի բան կմոգոնեմ, տեր իմ, առաջին անգա՞մն է, ի՛նչ է: Կթափանցեմ մոտը, իսկ հետո... կտեսնենք... Շուշան տիկնոջ հետ շա՛տ դժվար է: Նա իր կամակոր հոր աղջիկն է, ո՛, սուրբ Վարդանի–, հեշտ չէ՛:
- Հեշտ չէ՛,– ձեռքը սեղանին խփելով եզրափակեց բզեչխը,– գնա՛: Սև Հոռոփը կանգնեց, այդպես նրա կողք առավել տեսանելի դարձավ, հապաղում էր ինչ–որ: Բզեչխը, ասես մի բան հիշելով, ձեռքը տարավ դրամապանակին և մի քանի ոսկի դրեց սեղանին: Վերցրո՛ւ, ասում էր նրա հայացքը: Աև Հոռոփը սովոր շարժումով գրպանեց փողն ու շտապեց դուրս գալու: Բզեչխի՝ արգահատանքով լի հայացքը ուղեկցում էր նրան մինչև դռան փակվելը:

ՉՔԱՎՈՐՆԵՐԻՆ ԱՆՎՃԱՐ ՑՈՐԵՆ ԵՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ...

Վազգեն բղեչխի՝ Յուրտավից բացակայելու օրերին դայակ Բրաբրոնը կես ժամով կարողացել էր ներս թափանցել Վարդենու մոտ և ահա թե ի՛նչ էր պատմել:

Պարզվում է, որ բղեչխը քաջ գիտե ժողովրդի կողմից իր սիրված չլինելու մասին: Նա այդ մասին գիտեր առա՛ջ էլ՝ դեռևս հոր (Աշուշա բղեչխի) կենդանության օրոք: Թե ինչո՞վ էր նա արժանացել նման դաժան պատժի, Բրաբրին չգիտեր, բայց պարզից էլ պարզ է, որ նրա չսիրված լինելը ճշմարիտ է: Իսկ ուրացություն, դավաճանություն այս պատմությունից հետո ատում էին բացերբաց, համոզվել էր դայակ Բրաբրոնը: Անթաքո՛ւյց: Վազգեն բղեչխին տեսնելիս թեքում էին իրենց ճամփան, նկատելով, որ մոտենում է, հեռանում էին նախապես... Եվ այս վերաբերմունքը բոլորն էին դրսևորում, ռամիկ դասից սկսյալ մինչև ապահովված քաղաքացիներն ու ունևորները: Շատերն էլ, որ առաջներում ջերմ հարաբերությունների մեջ էին բղեչխի հետ, նրա ուրացությունից հետո խուսափում էին հետը շփվելուց: Այսպես էին անում թե՛ վրացիները, թե՛ հայերը, թե՛ այլազգիները, որովհետև Յուրտավ քաղաքը բազմազգ էր: Ընդհանրապես ոչ առատաձեռն բղեչխը (նույնը չէր կարելի ասել հոր՝ Աշուշայի մասին), արդեն ակներևորեն նեղվում էր իր նկատմամբ միանգամայն տեղին սառը վերաբերմունքից և ելք էր որոնում ժողովրդի սիրտը շահելու: Ինչ-խոսք, կնոջ՝ Շուշան-Վարդենիի հալածանքների սկսվելուց ի վեր (որ լավ հայտնի էին ողջ քաղաքին), սառն ու փշոտ վերաբերմունքն արդեն վերածել էր թշնամանքի:

Եվ ահա, Յուդիստավ քաղաքի բնակչուկների, առավելապես աշխատավոր դասի հետ իր հարաբերությունները լավացնելու կամ մեղմելու միտումով բղեչյալ որոշել էր բարի գործ կատարել՝ չքավորներին մեծաքանակ ցորեն բաժանել: Այդ լուրն արդեն տարածվել էր քաղաքում: Բղեչյալի գործավորները տասնյակ պարկերով ցորենը տարել դարսել էին քաղաքի հրապարակում, տեղ գրավելով դրանց կողքին: Կիրակի օրը պիտի բաժանեին:

Եկավ Կիրակին: Լուսաբացի հետ խուռներամ բազմություն էր ալիքվում հրապարակում: Ասում-խոսում էին, նայում պարկերի կողմը, այնտեղ կանգնած պահապաններին: Եվ երբ պահակներից մեկը՝ Նոգարը, հրահանգեց, ցորենը բաժանողները ձայնեցին հրապարակով մեկ. «Մոտեցե՛ք ստանալու բարեգործ Վազգեն բղեչյալի շնորհած ընտիր ցորենը՝ անվճար...»:

Քար լուռություս տիրեց: Մարդիկ փոքր-ինչ մոտեցան պարկերին:

Դարձյալ լսվեց բարձրագոչ հրավերը՝ անվճար ցորեն ստանալու: Էլի ոչ մի քայլ, ո՛չ մի շարժում, թեև հրապարակում ասեղ գցելու տեղ չկարգ

Խելապակաս Դաթիկոն էր միայն, որ չքողարկված հետաքրքրությունամբ նայում էր պարկերին, բոլորին հայտնի էր, որ նրա խնամքին յո՛թ շունչ կա, և որ բոլորն էլ «օրումեջ են ուտում...»

– Չմոտենա՛ս, – մոտակայքից լսվեց առնական մի ձայն, – ես քեզ ցորեն կտա՛մ, ինչքա՞ն ես ուզում...

Դաթիկոն նայեց ձայնի կողմը՝ Իլարիոն վաճառականն էր, նոր հագուստով, ինչպես միշտ՝ բարետես: Նոր էլ վերադարձել էր առևտրական շրջագայությունից:

– Ե՛ս էլ կտամ, մո՛տ արի, – լսվեց մեկ ուրիշ ձայն, – է՛ս կողմն արի էդտեղից, մա՛րդ աստծո...

Այս ասուլիսը բավական էր, որ պարկերին ու պահնորդներին քիչ թե շատ մոտ կանգնածները զգալիորեն հեռանան: Պահնորդներն ու բաժանողները, որ արդեն վաղուց բացել էին պարկերի բերանները, կշեռքները պատրաստել, նայեցին միմյանց երեսի: Էլի՛ մեկ-երկու անգամ հրավիրեցին ժողովրդին՝ ստանալու «բարերարի՛» անվճար ցորենը:

Բազմության մեջ շատանում էր քչփչոցն ու ցածրաձայն խոսակցությունը: Դարձյալ ոչ մի շարժում, ո՛չ մի քայլ դեպի պարկերը: Լավում էին վրացերեն, հայերեն խոսքեր, խեղդված ծիծաղ հնչեց: Մեկը շվվացրեց, չիմացան ո՞վ էր:

Ծա՛նր տեսարան էր:

– Ո՛ւր է խելառ Դաթիկոն, – հետաքրքրվում էր մեկը: Հակոբ երեցն էր: Յուլյա տվին, մոտեցավ Դաթիկոյին, ինչոր բան ասաց... Դաթիկոն գլխով էր անում, ապա գնացին միասին: Հայտնի էր այն գլխափրոտ վերաբերմունքն ու նվիրվածությունը, որ ուներ Հակոբ երեցը դեպի ամեն ազգի թշվառներն ու կարոտյալները: Գիտեին նաև, որ անսքող ատելությունը է լցված դեպի ուրացող բղձխը: Հասկացան, որ Հակոբ երեցը Դաթիկոյին տարավ մի առանձին, ուրիշ ակունքից ցորեն տալու, որովհետև այս հարուստ վաճառականների «ջրին փլավ գցել չի՛ լինի» (ասում-խոսում են ու... այդքանը), մինչդեռ Դաթիկոն իսկապե՛ս կարոտյալ է, հացագուրկ, ո՞վ գիտե, մեկ էլ տեսնես՝ վերցնի ու մոտենա «բարեգո՛րծ» բղձխի շնորհած պարկերին...

«Ո՛չ ոք, ո՛չ ոք չպիտի մոտենա, – մտորում էր կիսաձայն Հակոբ երեցը, – որպեսզի դավաճանն զգա իր զագրելի առարքի տարողությունը»:

Մեկ-երկու անգամ էլ ձայնեցին՝ հրավիրելով բազմությանը ցորեն ստանալու, հետո քար լռություն տիրեց: Բազմությունն սկսեց ցրվել... Երեկոյանում էր, տուն շտապեց

նաև Բրաբրիոնը:

Այս պատմությունն իմանալուց հետո Շուշան-Վարդենին գոհացել էր հոգով և փա՛ռք տվել ամենագլխած Աստծուն: Վերածնվել էր ասես, ուրեմն միայն ի՛նքը չէ, ի՛ր ցասումն ու ընդվզումը, ի՛ր պատասխանն առ ուրացողը, ո՛ղջ ժողովուրդը, մեծամասնությունն է դավաճանին հակադարձում... «Ձայն բազմաց՝ ձայն Աստծո»:

«Հիրավի հիշարժան, զորավոր ապտակ է, արժանի՛ դատաստան՝ անիրավին», – խորհում էր Շուշան-Վարդենին:

Այդ օրը նա քնեց հանգիստ ու անխռով քնով (ինչպես չէր եղել վաղո՛ւց), որը մանկան նման՝ անշուք հյուղակում, գետնին, սակայն երջանիկ և սաղմոսը շուրթերին...

Շունը՝ Հույսը, կենդանու անսխալ բնագրով զգալով տիրուհու հանդարտ վիճակը, լիզեց նրա ձեռքն ու կլանչեց զվարթ, ապա քուն մտավ ինքն էլ՝ նրա ոտքերի մոտ:

ՍԱԴՐԱՆՔ

Դուան տեղում կախված փսիաթը կասկածելի խշրտացկնոջ ձեռք էր, եղունգների տակ՝ կեղտի սևերիզ շերտով...

Գլուխը ներս մտցնելով, Սև Հոռոփը հարցական նայեց Շուշան– Վարդենին :

– Կարո՞ղ եմ ներս գալ, Շուշա՛ն տիկին, – խուլտաց Սև Հոռոփը:

– Արի՛, – մեծահոգի շեշտով վրա բերեց տիկինը, – նորից ի՞նչ է եղել:

– Ի՞նչ պիտի լինի, տիկի՛նս, այս եղածները քի՞չ են: Ու՛հ, ինչպես է փոխվել Շուշան տիկինը, ինչպե՛ս... Արժե՞, որ նա թշնամի՛ ուրախացնի այսպես առանձին կենալով մեր փառավոր Վազգեն բզեչխից: Ի վերջո, Աստված մեկն

է. բոլոր կրօնները նո՛ւյն Աստծուն են երկրպագում:

Շուշան տիկինը զուսպ սպասողականությամբ նայում էր Սև Հոռոփին, հայացքով արտահայտելով այն միտքը, թե ա՞յդ է ասածդ, դրա՞ համար ես եկել:

– Հակոբ երեցին տեսա, լուրեր են շրջում, որ գրում է քո այս չարչարանքի մասին: ճի՞շտ է:

Շուշան-Վարդենին լուռ էր, ապա. – Քեզանից եմ լսում, – ասաց: Շուշան-Վարդենին լուռ էր: Սև Հոռոփը նեղվում էր այդ լռությունից:

– Իսկ ես լսել եմ, որ Հակոբ երեցը քեզ հետ անկեղծ չէ, նա բղեջխի մարդն է, գրելու պատրվակով դալիս է լրտեսելու քեզ:

Շուշան տիկնոջ դեմքին քմծիծաղ երևաց.

– Ի՞նչս լրտեսի, – ասաց, – աղոթքն ու սաղմոսերգությո՞ւնը, շղթաների մեջ լինե՞լս...

– Հակոբ երեցը լավ մարդ չէ՛, – փրփրեց ջադուն, – նա միշտ էլ վատն է եղել: Ջոջիկ իշխանին քո սենեկապանուհի էթերիից կտրողը նա է: Նրանք առաջ սիրել են իրար: Ջոջիկի սիրուհին է եղել, բայց Հակոբ երեցը մինչ քահանա ձեռնադրվելը սիրել է նրան, է՛, պատանի օրերին:

Շուշան տիկինը ականհայտ զգվանքով զննում էր Սև Հոռոփին:

– Ձե՛ս փոխվում, չէ՛, – ասաց, – միշտ թունավոր ու խառնակիչ: Ինչքան պիտի ապրես այդպես: Դարձի՛ արի, կորուսյալ հոգի: Մի լա՛վ բան ասա, լա՛վ բանի մասին մտածիր, գոհացի՛ր կյանքով:

– Ինձ համար ի՞նչ լավ. ինձ լա՞վն է ստեղծել Աստված, որ գոհանամ: Նայիր կերպարանքիս:

– Կարևորը հոգի՛ն է, դրսինը, կեղևն անցողի՛կ է, ժամանակավո՛ր, Հոռոփ, իմացի՛ր այս: Եվ հետո, ներսդ եթե գեղեցիկ լինի, դուրսդ էլ այդպիսին կլծվա:

– Հա՛յ–հա՛յ, քո ներսը գեղեցի՛կ է, խոսք չկա՛, Շուշան տիկին, եկեղեցու խորան լինի ասես, բայց ահա գեղեցիկ այդ հոգին ինչպե՛ս է թողնում, որ գեղեցիկ տեսքդ այդպես փոխվի՛, ի՛նչ օրն ես ընկել:

– Ինչո՞ւ ես եկել, Հոռո՛փ,– փորձեց կարճ կապել Շուշան–Վարդենին:– Ի՛նձ ասելու ի՛նչ ունես:

– Է, է՛, Շուշան տիկին, դուստրդ սուրբ Վարդանի, իսկ դու– ինձ ասելու բան չունե՞ս,– մանր աչքերի խորամանկ հայացքը սևեռելով Շուշանի աչքերին, ծորաց Հոռոփը: Ապա շարունակեց.– Մեկն ու մեկին մի բան չե՞ս ուզում հաղորդել դու, այսպես փակված: Ցանկացել ես տեսնել ինձ:–

– Ե՞ս,– զարմանք կտրեց Շուշան–Վարդենին,– քե՞զ...

– Այո՛, քո այս պահապաններից մեկն ասաց, անունը չգիտեմ:

– Ո՞ր մեկը... ե՞րբ...

– Անունը չգիտեմ, մի քանի օր առաջ:

– Անկարելի՛ բան ես ասում, Հոռոփ, մտքո՛վս էլ չի անցել կամենալ տեսնել քեզ: Գնա՛, Հոռոփ, ես պիտի աղոթեմ: Ինչպես էլ հնարո՛ւմ ես նման բաներ, և միշտ... Առաջներում, երբ ձեռքդ ինձ չէր հասնում, ծառաների մեջ կռիվ գցելով էիր գոհանում, ահա ինձ էլ չես խնայում: Սուտ խոսելը մեծ մեղք է, մեծ...

– Հակոբ երեցին ես ասել, հիշեցի,– խճճել փորձեց խառնակիչը,– նա լինում է այստեղ, չնայած բղեջխն արգելե՛լ է:

– Դո՛ւրս,– սաստելու պես գոչեց Շուշան–Վարդենին,– դո՛ւրս, վատհոգի՛... Հիմա արդեն իրոք կպատվիրեմ պահապաններին, որ քեզ երբեք ներս չթողնեն:

Սև Հոռոփը դուրս եկավ: Նա իր ուզածին հասել էր: Հունցել էր արդեն սև բամբասանքը: Ստեղծել էր առիթը: Նրա՛ նման մեկի համար դա դժվար չէր: Հիմա կգնար և է-

Թերիի ականջը կլցնեն հենց իր՝ Հոռոփի ասածները, իբր Շուշան տիկնոջ խոսք... Հակոբ երեցին կհասցնեն, հետո՝ Ջոջիկին մեջ կքաշեն, մի ամբողջ կծիկ սաղբանքի: Ի վերջո գործը կհասնեն բղեղխին, ինչի համար որ արվե՛լ էր այս բոլորը: Ահա՛, տեսե՛ք, թե իրականում ինչո՛վ է զբաղվում Շուշան-Վարդենին, այնինչ խոսվում է, թե ապաշխարում է հավատուրաց ամուսնու փոխարեն:

Մեկ շաբաթ անց սաղբանքը պատրաստ էր: Բամբասանքի կծիկը գլորվել-ներառել էր իր մեջ մի քանի- հոգու:

Երբ, մի քանի օրից, պահակներին սիրաշահելով հյուղակ մտավ էթերին, բամբասանքն արդեն զորդյան հանգույցի էր վերածվել... Շուշան տիկինը տարակուսած լսում էր նրա ասածները, ավելի ճիշտ, Հոռոփի բարբառանքը Ջոջիկի ու Հակոբ երեցի կարծեցյալ սիրո մասին առ էթերին, ի՛բր... ի՛ր անունից, ի՛ր բերանից դուրս եկած...

– Ե՛ս, իհա՛րկե, չե՛մ հավատում, որ դուք ասած լինեք նման բան, – հուզմունքից հեռում էր էթերին, – այս վհուկը ստեղծում է իր սուտն ու ծախում: Նրան ո՞վ չգիտե... Երեկ բղեղխի մոտից դուրս եկավ գոհունա՛կ, գրպանը՝ լիքը: Ահա թե ո՛վ է թե տալիս սրան, – վրդովմունք էր հայտնում այնկոծված էթերին:

Աև Հոռոփն իսկապես վարպետորեն էր հյուսել իր սարդոստայնը: Խառնչտել էր Ջոջիկի ու էթերիի զգացմունքների մարած խարույկը, Հակոբ երեցի անվան վրա ստվեր գցել, Շուշան-Վարդենին անգամ՝ իր ազնիվ մեկուսացման մեջ, խառնել իր պղտորած ջրերին...

Այդ մասին Հակոբ երեցը հայտնեց Շուշան տիկնոջը ակնհայտ զայրույթով: Պարզ դարձավ, որ ո՛չ մի սեր էլ չի եղել ի՛ր և էթերիի միջև, նման բանի մասին ինքը նո՛ր է լսում, ուրիշից... Կրկնելով կրկնեց սակայն, որ այդ խոսքը տարածվելուն պես ինքն իսկույն զգաց, որ սաղբանք է

Շուշան-Վարդենիի դեմ:

– Ոչ էլ հավատացի, ազնիվ տիկին, – ասաց, – ականջովս էլ լսեմ՝ չե՛մ հավատա, որ դո՛ւք... Տե՛ր իմ, ինչ գարշելի էակ է այս Սև Հոռոփը:

Իսկ Վազգեն բղեջիսը քթի տակ քմծիծաղում էր, լսելով արձագանքները:

ԱՆԵԾՔԴ ԲԵՋ ԴԱՌՆԱ...

Շուշան-Վարդենիի խոսքով «խորան ավերող» Վազգեն բղեջիսը հավատափոխությունից հետո բերել էր իր հետ պարսիկ մոգերի, նաև՝ հարակից սպասարկու մի խումբ: Ի՞նչ իմանաս, թե սպասավորի անվան տակ ովքե՞ր էին: Եկել էին իբր ծառայելու՝ մոգերին: Ծառայում էլ էին, բայց... Նրանցից մեկն ահա, մի կին, մոտ-մոտ էր անում Շուշան-Վարդենիին:

Պարսկուհի Աշրաֆը ուշագրավ կին էր՝ արևելյան շքեղ, գունեղ գեղեցկությունը: Բանիմաց էր, ճարպիկ, ուշիմ: Ասածդ դեռ լեզվով չէ, մտքով ու բնագրով կես խոսքից էր ըմբռնում: Վազգեն բղեջիսը նրան հատուկ հանձնարարություն էր տվել. «մշակելու» Շուշան տիկնոջը, փխրեցնելու՝ նրա հոգու կարծրացած հերկը իր (Վազգենի) նկատմամբ, մտնելու նրա էություն խորքերը, այդ բոլորից առաջ, անշուշտ, եթե ոչ սիրելի, ապա գոնե համակրելի դառնալու Շուշանի աչքին: Բանալին հենց այդ համակրանքը պիտի լիներ, այն սողանցքը, որով պիտի թափանցեր Շուշան տիկնոջ ներաշխարհը: Հետը միշտ մի թարգման մոգ էր գալիս:

Առաջին այցելությունը պարսկուհի Աշրաֆը նստեց-պատմեց իր ծանր կյանքը: Ծանր էր, թե թեթև, այդպե՛ս ներկայացվեց: Ի՛նչ սարսափելի ամուսին ուներ՝ կծծի, դա-

ժան, խստաբարո: Մեռավ վերջերս, իրեն թողնելով մենակ, քանի որ զավակ չունի: Ինքն էլ, ահա, ծառայություն է անում, բուժելու շնորհք էլ ունի, կարող է անցկացնել գլխացավը, բուժել չար աչքի հարվածից, գրբացություն անել, գուշակություններ... մի խոսքով, ամեն բան, ինչին արժեք է տալիս ու հավատում արևելցի կանանց մեծ մասը: Շուշան-Վարդենիի ոտքերի վիճակը տեսնելով, նա լաց եղավ, հետո թարգման մոգի հետ դուլով ջուր բերեցին, լագան: Աշրաֆը լվաց Շուշան-Վարդենիի ոտքերը, իրեն հայտնի ինչ-որ քսուք քսեց, փաթաթեց հետը բերած շորով: Շուշան տիկինը շնորհակալություն հայտնեց նրան, իսկ գրբացության կամ բժժանքի նրա առաջարկությանն ի պատասխան սրտաբուխ մերժեց, ասելով, թե քրիստոնեից Սուրբ Գիրքն արգելում է այդ: Կարիք չկա նաև վաղորոք իմանալու գլխիդ գալիքը: Լինելու բանը կատարվում է, և պատրաստ պիտի լինել դրան: «Հեռացի՛ր չարից»՝ պատգամում է քրիստոնեական կրոնը: «Բացի այդ, հայերս բարեսեր ժողովուրդ ենք, և մի այսպիսի ասացվածք էլ ունենք՝ «Անեծքդ քե՛զ դառնա», և այդպես էլ լինում է», – փորձեց հասկացնել պարսկուհի Աշրաֆին, որը խորամանկ ու սիրաժպիտ հայացքով լսում էր նրան, ներկած-ծարիրած աչքերը փոխնիփոխ ուղղելով մերթ Շուշան տիկնոջը, մերթ՝ թարգմանին:

Մի այլ անգամ, ի՛բր բոլորից թաքո՛ւն, խմորեղեն էր բերել Շուշան տիկնոջը, հյուրասիրեց, ասաց, թե ինքն է պատրաստել հատուկ նրա համար: Տիկինը մի փոքր կերավ ու գոհացավ այդքանով, բայց բերանի մեջ անծանոթ մի դառնահամ էր զգում երկար ժամանակ: «Կթունավորի սա ինձ իրենց թմրագեղերով, որ բթացնում են կամքը, ընկճում մարդու հոգին», – մտորում էր Շուշան տիկինը, – Տե՛ր իմ, ի՛նչ գործ ունի այս կինն իմ տանը, իմ քանդվող

տան ավերակների վրա այս ի՛նչ գիշակերներ են պտտվում:
Այդ բոլորը «խորան ավերող» ամուսնու՝ Վազգենի գործերն էին:

ԲՐԱԲԻՆ ՀԵՌԱՆՈՒՄ Է...

Տարադեպ էր Բրաբիի առողջության հանկարծահաս վատացումը: Միանգամից սկսել էր նիհարել, դալկացել էր դեմքը, աչքերը՝ սովորաբար աշխույժ ու խորաթափանց, կորցրել էին փայլը, մշուշվել: Էթերին տեղեկացնում էր Շուշան-Վարդենիին դայակի առողջության մասին: Այն Բրաբին, որ Շուշան տիկնոջ ընտանիքի ներքին առանցքն էր, թե՛ տիկնոջ, թե՛ նրա զավակների պահապան «հրեշտակը», օրըստօրե հատնում էր բոլորի աչքի առաջ, հալվում մոմի պես...

Անկասկած, բզեչխի դավանափոխությունը և ուրացումը նրա վրա էլ էր ազդել, ինչպես մյուսների: Սակայն Բրաբիոնը այդ ցնցող երևույթն ու հետևանքները իր սրտի՛ միջով էր տարել, քանի որ տառապում էր կրկնակի՛. նախ՝ իբրև ճշմարիտ ու հավատավոր քրիստոնյա, ապա՝ Շուշան-Վարդենիի, իր՝ գրեթե հոգևոր դստեր, խորտակվող կյանքի ու ճակատագրի առումով: Որքան էլ որ նա ճգնում էր զվարթերես ու առույգ երևալ Շուշան տիկնոջ աչքին, ներսից սիրտն արյուն էր լալիս: Շուշան-Վարդենիի ինքնակամ մեկուսացումից հետո նրա տանը ծավալվող հետագա դեպքերը ևս ցավեցնում էին Բրաբիոնի հոգին: Պարսիկ մոգերի անարգել անցուղարձն ամրոցում, նրանց բացերի բաց ինքնավստահ, երբեմն էլ ամբարտավան կեցվածքը ամեն պահի խոցում էին նրա սիրտը: Հապա նրանց պաշտամունքի ծեսերը, երբ ամեն օր լուսաբացին ողջ ամ-

ըոցով ու բակով մեկ տարածվում էր ... «Ա՛հմի եադ, ա՛հմի Մազդաո... (Ես եմ, որ ես եմ Մազդաոն)»: Եվ այս ամենը կրկնվում էր օրվա մեջ մի քանի անգա՛մ: Տան մեջ վառվող ատրուշաննե՛րը` ա՛ջ ու ահյա՛կ, մոմերի, սրբաշունչ մոմե-րի վտարումը տնից: Դժվա՛ր, դժվար էր Բրաբիոնի համար այս ամենի ականատեսը լինելը, ինչ-որ չափով նաև` ակա-մա մասնակցե՛լը: Մի անգամ, ինչպես էր եղել, փոքրիկ Բագրատը մանկական չարաճճիությամբ փչել-հանգցրել էր մանկական սրահում տեղադրված ատրուշանը. ի՛նչ սկսվեց: «Ո՛վ է սպանել կրակը» – ողջ տնով մեկ որոտում էր մոգպետի ձայնը: Չարաչք ու փորձող հայացքով մոգե-րը հարցուփորձ էին անում բոլորին, իրենց լեզվով Ֆշշաց-նո՛ւմ, մինչև որ անմեղ երեխան, դեռևս չթունավորված մանկան հոգով խոստովանեց, թե ի՛նքն է արել... Պարս-կուհի Աշրաֆը, որ մոգերին ծառայելու պատրվակով էր հայտնվել այս տանը, հետզհետե տիրական հովեր էր առ-նում, քիչ առ քիչ` երեխաների դայակությանն էլ ձեռք գցելով... Հետևում էր նրանց սննդին և առողջությանը, խաղերին, և ամեն աստծո օր, մագդեզանց կրոնի համա-ձայն, նրանց պաշտամունքի էր կանգնեցնում և հետևում էր, որ ամեն ինչ տեղը-տեղին անեն: Երեխաներն արդեն պարսկական հանդերձանքով էին, և երբ Աշրաֆի ու մի տղամարդ մոգի հսկողությամբ ու գլխավորությամբ ա-ղոթք էին անում ծնկաչոք..., Բրաբիի սիրտը կտոր-կտոր էր լինում, իբր թե՛ այդ մանկանց առաջվա դայակի, թե՛ նրանց մոր անօրինակ տանջանքի համար...

Ի՛նչ սիրով ու գուրգուրանքով էին մեծացնում այս երե-խաներին` Մանեին, Հերակլին, Սահակին (որն արդեն չկա՛ր...), Բագրատին, նրանցից յուրաքանչյուրի հետ ասես նորի՛ց ծնված լինելով, նորից նոր մեծանալո՛ւմ, նրանց հի-վանդություններով «հիվանդանալո՛ւմ», նրանց լացին ու

ծիծաղին խառնված լինելով... Անցավ այդ ամենը, անցավ: Հիմա Մանեն, սրբանկարի պես գեղեցիկ ու անուշիկ իր Մանեն, օրավուր նմանվում էր... պարսկուհու: Նրան, եղբայրներից առավել, նույն սեռից լինելու առանձնաշնորհով, Աշրաֆ կոչեցյալը իր կողմն էր գրավել... Երբ Բրաբրիոնը դայակի իր նախկին իրավունքի բերումով ինչ-ինչ խորհուրդ կամ խրատ էր տալիս նրան, կամ՝ որևէ բանի միջամտում, Մանեն լուռ էր և օտարոտի հայացքով նայում իրեն...

Այն հազվագեպ հնարավորություններից մեկի ժամանակ, երբ բղեչյալ բացակայում էր Ցուրտավից գորական գործերով, Բրաբրին կարողացավ (պահանքերին կաշառելու միջոցով) թափանցել Շուշան-Վարդենիի հյուղակը: Երբ ողջագուրվեցին, լացին ու դատարկեցին հոգիներում կուտակված ցավը, Բրաբրին պատմեց և Աշրաֆի մասին, թէ նա ինչպէս է երեխաներին շուրջկալել...

Շուշան-Վարդենին լցվեց. «Ես գիտեի՛, Բրաբրի, գիտեի, զգո՛ւմ էի, որ այդպես պիտի լիներ, և հիմա, իմացի՛ր (այդ ամենը այստեղից տեսնում եմ, չէ՞), սարսափելի՛, չարագուշակ, ծա՛նր բան պիտի ասեմ. զավակներիս պարսկացումը տեսնելով (Սահակ Պարթևի զարմի, Վարդան Մամիկոնյանի թոռները...), ի՛մ հոգեհատորների, ես էլ ասեա օտարվո՛ւմ եմ նրանցից: Միայն քեզ եմ ասում այս, լսո՞ւմ ես, ինքս ինձ էլ չեմ ուզում խոստովանել, բայց այդպես է, վա՛յ ինձ, կորցնո՛ւմ եմ զավակներին: Եվ գիտե՞ս, հիմա ինձ թվում է, թե բարին այն էր, որ (ների՛ր ինձ, Տե՛ր Աստված) Սահակս... ջրամո՛լյն եղավ իր անարա՛տ, նախնական վիճակում, և մյուս զավակներին հետ այսօր չի պղծվում...

Երկար լաց եղան ու մորմոքեցին Շուշան տիկինն ու Բրաբրին դայակը, հետո հիշողության կաձանով հին, լավ

օրերի գիրկը գնացին (իսկ դա ո՛ւժ էր տալիս), վայելեցին միմյանց ներկայությունը, չիմանալով, որ դա իրենց վերջին հանդիպումն է:

Մի քանի օր անց, այլայլված, իրեն կորցրած ներս ընկավ էթերին, գուժելով Բրաբրիոնի մահը: Քնել, չէր արթնացել, չնայած նախորդ օրը վիճակն այնքան էլ վատ չէր: Շրթունքներն ու աչքերը կապույտով էին շրջանակված... Պատահական չէ, որ երկուսն էլ, թե՛ էթերին, թե՛ Շուշան տիկինը մտածեցին (մտաբերելով մանավանդ Բրաբրի օրը օրին հալումաչ լինելը...), թե, շա՛տ հավանական է, և Աստված մեղք չհամարի, դայակ Բրաբրիոնի վախճանի հանգամանքը թունավորման է նման...

էթերին փնտրում էր Բրաբրիոնի գիշերվա ջրի բաժակը (խեղճ կինը սովորույթ ուներ մի բաժակ ջուր դնել մահճակալի կողքի սեղանիկին, որ խմում էր գիշերվա ժամերին), և այդպես էլ չգտավ:

Բրաբրիոնի թաղման հարցն այնքան լրջացավ, որ Շուշան տիկինն անձամբ խառնվեց խնդրին: Բոլորը քարացան, երբ սև, հնամաշ պարեզոտով ու շղթայակապ ներս մտավ Շուշան-Վարդենին: «Թող ո՛չ ոք չհանդգնի ճշմարիտ քրիստոնյա և հոգեշունչ հավատացյալ իմ Բրաբրիոնին մոտենալ իր անվա թաթերով..., – գոչեց նա, մոտենալով դագաղին:

Բդեշխը գինավարժությունների էր գնացել, և նրա տանն ապրող մոգերը, որ ձեռ ու ոտ էին ընկել դայակին պարսկական ծեսով ու արարողակարգով թաղելու, Շուշան տիկինը այս արգելանքից հետո պապանձվեցին-մնացին, քաշվելով մի կողմ: Շուշան-Վարդենին տնօրինեց, որպեսզի Հակոբ երեցը գա մի այլ քահանայի հետ. ըստ պատշաճին հոգեհանգստյան արարողությամբ արժեվորեցին դայակ Բրաբրիոնին և նրան պատրաստեցին երկրորդ՝ հոգևոր

կյանքի համար:

- Մի՛ լքիր ինձ, Բրա՛բի, այսուհետև գեթ երազո՛վ արի,
– հուզվեց սովորաբար անկոտորում ու տիրական բնավորու-
թյամբ հորը հիշեցնող Շուշան-Վարդենին, – ինձ մե-
նակ մի՛ թող, Բրա՛բի, այս... օտարացման մեջ:

ՎԵՐՀՈՒԾ

Այդ օրը Հակոբ երեցը այլայլված էր: Բրաբիոնի թաղու-
մից հետո զինավարժություններից տուն դարձած Վազգեն
բղեշխը, իմանալով թաղման մանրամասները, և այն, որ
Շուշան-Վարդենին արգելել էր հանգուցյալին պարսկա-
կան ծեսով թաղելու, հերթական անգամ վայրենաբարո ծե-
ծի էր ենթարկել նրան:

Տեսնելով Շուշան տիկնոջ արյունլիվա ձեռուոտը, խոշ-
տանգված դեմքը՝ պատռված շրթունքով, նա լաց եղավ:
Շուշան-Վարդենին լռելյայն նայում էր նրան, ապա խոսեց
խորունկ, հոգու խորքերից եկող ձայնով:

– Մի՛ տրտմիր, – ասաց, – ես, թերևս, գոհ եմ այս ա-
մենի համար. կավե այս սափորը, որ մարմինս է, հատնում-
սպառվում է այսպես փշրվելով, զորացնո՛ւմ է սակայն Հո-
գի՛ն: Հավատա՛, Տեր հայր, օրեցօր ինձ առավել ուժեղ եմ
զգում, թեև, այո՛, վերքերս ցավո՛ւմ են, ցավո՛ւմ են... Հո-
գուս ցավն ավելի՛ն է, համեմատել իսկ չի լինի:

Ահա թե ինչ եմ ուզում պատմել հորս՝ սպարապետ
Վարդան Մամիկոնյանի կյանքից: Տարինե՛ր առաջ, քու-
շանների հետ կռվի օրերին է եղել այս դեպքը, հայտնի
Մահվիռոտի ճակատամարտից հետո: Սպարապետ Վարդա-
նը հայոց այրուձիով կռվում էր պարսից կողմից: Հայտնի
է, որ կռվի ելքը վճռում է հայրս՝ քուշաններին ներքաշե-
լով անապատի խորքերն ու հաշվեհարդար տեսնելով

նրանց հետ: Ճակատամարտից հետո Նյուշապուհ քաղաքում հավաքված պարսից մեծամեծերն ու կռվի մասնակիցները խոսում են ռազմական անցուղարձիա և մարտի հաղթական ելքը վճռորոշած հայոց սպարապետի մասին, գովում են հայոց այրուձին: Հայրս էլ այնտեղ է լինում բնականաբար: Պարսից մեծամեծ զորականներից ոմանց հաճելի չէր այդ, քանի որ հայտնապես մեջտեղ էր բերում նրանց ռազմավարական անկարողությունը... Նրանցից մեկը՝ Նուշիրվանը, չկարողանալով զսպել ներքին անբարեհաճությունն ու նախանձը, պոռթկում է. «Մենք Վարդանին սիրում ենք նրա համար, որ Վարդանը հայի նման չէ»: Այս ասելն է լինում, սպարապետ հորս շառաչուն ապտակն իջնում է զազրախոսի դեմքին: «Ապիրա՛տ, – գոչում է նա, – հերիք չէ՞ հաչես հայի վրա»: Ամենքը խառնվում են իրար, ոմանք սպարապետին են զսպում, մյուսները ջանում են Նուշիրվանին հեռացնել: Այս թոհուբոհում նզովյալ Նուշիրվանը փրփուրն ի բերան գոռում է. «Հիմա ես լուրը կտանեմ Հագկերտին»:

«Ես էլ հենց դրա՛ համար կերցրի, – հետևում է հորս պատասխանը, – որ լուրը տանես, ու նա էլ իմանա: Թող ամենքն իմանան, որ հայը հայի է նման և ո՛չ պարսիկի»:

– Ես ա՛յս հոր դուստրն եմ, տեր հայր, ի մտի ունեցիր սա, և իմ հոգին էլ նրանից ժառանգած հավատի ուժով է սնվում:

Լուեցին: Հակոբ երեցը կռացավ, բռնեց Շուշան-Վարդենիի ձեռքն ու համբուրեց լուելյայն: Ապա խոսեց. – Ավելի՛ն պիտի ասեմ պատվարժան տիկնոջը. ինչ սպարապետ Վարդանն արեց սրով ու քաջությամբ՝ նահատակվելով վասն ճշմարիտ հավատի ու հայրենյաց, դուք կատարում եք ձեր անձո՛վ, ողջակիզվելով իբրև անարատ մի մոմ՝ Քրիստոսի օրհնյալ խորանում...

ՇՈՒՇԱՆ ՎԱՐԴԵՆԻԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ (...արդեն չեմ հիշում որերորդ օրն է)

Կորցրի Բրաբրիոնին, իմ սիրելի դայակին, կյանքիս լավագույն ժամանակի ուղեկցին, որն իր հոգևոր պաշտպանությամբ ինձ գոտևորեց, ո՛ւժ տվեց դժոխային այս օրերում:

Օրհնյա՛լ լինես, Բրաբրիոն, օրհնյա՛լ լինես, որովհետև ինձ համար կրկնակի թանկ ես նաև հորս և մորս հավատարիմն ու սիրելին լինելու հանգամանքով: Տեսնես ե՞րբ կհանդիպենք, Բրա՛բի, իմ լա՛վ, համբերատա՛ր, թշնամու սրից ընկա՛ծ զինվոր: Կասկածներս հետզհետե ամրացան. այս Աշրաֆ կոչեցյալը (անշուշտ, ո՛չ մենակ...) կերավ նրա գլուխը, էթերին էլ նույն կարծիքին է: Հակոբ երեցն էլ: Ի՛նչ դժվար է, երբ միտքդ զորեղ է, բայց ձեռքդ՝ կարճ, այն ի բարին օգտագործելու համար: Ի՛նչ դժվար է կապված ձեռքերով նստել այսպես, երբ շա՛տ բան ունես անելու...

...Եվ ա՛յս պահին, երբ Բրաբրիոնի կորստով մի անգամ էլ որբացա, Վազգենը, ամուսինս համարված, կրկին հոշոտեց ու բզկտեց ինձ, որ հանդգնել եմ մինչև հոգու խորքը քրիստոնյա Բրաբրիոնին թաղել... քրիստոնեակա՛ն ծեսով: Հապա՞... Արժանավո՛ր հոր՝ Աշուշա բզեչիսի, անարժա՛ն, օտարամո՛լ, դավաճա՛ն, ուխտանե՛նդ որդին, որն իր ուրացումով անարգեց նախ հո՛ր հիշատակը:

Եվ սա այն մարդն է, որն ինձ սիրո՛ւմ էր իբր երեկ... Եթե այսպես ոսկորս է կրծում ինձ սիրո՛ղը, ապա օտա՛րն ինչեր չի անի: Գայլե՛ր, գայլեր են աջ ու ահյակ...

...Տե՛ր իմ, ահա, հիմա հեիհե ներս ընկավ կամավոր

կերպով ինձ ընկերակցող Հո՛ւյս շնիկը: Կշտանալով բա-
կում, ինձ էլ մի կտոր ոսկո՛ր է բերել...

Օր ... Ի վերջո, երկրային այս կյանքում բոլորն են ա-
պերջանիկ, մազի՛ց կախված առողջությամբ, ակնթարթի՛ն
միայն տեր: Ահա մեծահարուստ, գոռոզ, ամբարտապան
Շալվա իշխանը, ծայրեծա՛յր ապահով, սակայն ծանր, մա-
հացու հիվանդությամբ է տառապում, և նրան քիչ ժամա-
նակ է մնում ապրելու: Այս ամենը նրանից է, որ մոռացել
և մոռանում ենք Աստծուն, այսինքն՝ մարդ մնալու գլխա-
վոր արժեչափը: Հիրավի. «Մարդ կամենում է, Աստված
տնօրինում»: Քանի՛-քանիսն էին նախանձում Շալվայի
հարստությանը. հենց Վազգենն էլ, քանի՛ցս ատամները
կրճտելով նկատել է, թե Շալվայի ունեցվածքը, որ պապե-
րից է եկել, որդոց-որդի չէ՛, ծոռից-ծոռ էլ ուտեն, չի՛
սպառվի:

...Շնչելը, ապրելը, գոյությունը պահպանելը դժվարացել
է, որովհետև մարդն այլևս չի՛ հավատում մարդուն, գիտե,
որ մեծ մասի համար որոշիչը հարստությունն է, փողը,
ինչքը: Ա՛յս էլ կա, եթե մարդը չի դիմանում փորձություն-
նը, ուրեմն մինչ ա՛յդ էլ կայուն չի եղել իր հավատամքի
մեջ. ահա «իմ» Վազգենն էլ ուրեմն, չորս երեխաներիս
հա՛յրը, որ մշտապես և ամեն ինչում փնտրում էր իր գայ-
լաբաժի՛նը (թեկուզ պարսից արգահատելի արքայի գար-
չապարը լիզելու գնով, մինչև իսկ դավաճանություն անե-
լու, հավատանենգ լինելու չափ), գա՛յլ է եղել ուրեմն գայ-
լերի մեջ: Ինչի՞ է ձգտում, ի՞նչ չունի: Սատանայական
ի՛նչ կիրք, հանապազ ավելի ու ավելի դիզելու, կուտակե-
լու: Մյո՛ւս կրքերը ևս... սատանայակա՛ն, պղծաշո՛ւնչ, եղ-
կելի՛... Օհ Վազգեն...

ՕՐ ... Երեկ գիշերամուտին, երբ օդում հովի պես թեթև մի բան կար, այնպես ուղեցի քայլել, երկու-երեք քա՛յլ անել գետնին, հողի վրա... Բդեշխը որսի էր գնացել իր նմանների հետ, իր գիշատիչ բարձր բավարարելու... Պահապաններին խնդրեցի թույլ տալ, թեկուզ այս շղթաներով ծանրաբեռ, մի քայլ անելու: Նայեցին իրար մի երկու վայրկյան ու գլուխները կախեցին: Ավելի երիտասարդն ասաց. «Բայց ո՛չ ոք չիմանա՛, տիկին... եթե բդեշխի ականջն ընկնի, գիտե՛ք ինչ կանի մեզ, ուրեմն՝ այդպիսի բան չի՛ եղել, դուրս եկեք, քայլեք...»:

Տե՛ր իմ, ինչ կատարվեց. քայլելիս երերում էի, ոտքերս բռնվե՛լ են այս երկարատև անշարժությունից, այդքա՛ն երկար ժամանակ չքայլելուց... Մի քանի քայլ հագրիվ արած՝ ծունկի եկա հողին. խոնարհվեցի շնչելու նրա բույրը: Ի՛նչ չքեղ գունահանդես է շուրջբոլորը, տերևի ու խոտի սոսափյո՛ւն, նաև՝ չորացած խաշամի բույր, Հողի՛, Հողի՛ բույր: Աշնան օրեր են: Մրգի բույրեր, հողի տնքո՛ցը երկունքի ցավից... այսքա՛ն ծառերի պողաբերումից: Ի՛նչ գեղեցիկ է աշխարհը, Տեր: Հատուկ խոնարհում հողին, մեր ամենամեծ Մորը. չէ՞ որ մահից հետո, երբ բարեսեր հոգին դեպի երկինք է սավառնում, մեր երբեմնի սիրված ու փայփայված, խնամված ու գուրգուրված, և, ի վերջո, հոգնա՛ծ ու չարչարված մարմինները մայր Հողում են հանգրվանում, նրա ամենահաս, ամենասեր, ամենքի համար բաց ու արդար գրկում: Ամենաշնորհ գրկում: Հրեշտականման անմեղ մանուկն ու մարդակուլ սրիկան ապաստան են գտնում Հողի նո՛ւյն ողորմած գրկում: Որպիսի՛ մեծ Սիրտ, որպիսի՛ աստվածային սեր... Օրհնա՛նք քեզ, Տեր... Օրհնա՛նք, ողորմա՛ծ, օրհնա՛նք, Ամենակարո՛ղ...

Երեկ նորից եկել էր բորոտ «պարսկուհին», իրականում՝ մեր հայուհի Նազիրեն, արդեն գիտեմ: Երկար մնաց ինձ

մոտ, փոքրիկ այս հյուղակուճ: Ես աղոթում էի նրա համար, իսկ նա կուց-կուց արյուն էր լալիս... Անցյալ անգամ՝ ոչ, բայց երեկ, քանի որ երկուսով էինք, և նա նստել էր ինձ ավելի մոտ՝ նեխող մսի ծանր գարշահոտություն զգացի... Նրա շքեղ հագուստը, ընտիր օձանեղիքը անկարող են քողարկելու մեռնող, քայքայվող կիսամե՛ռ մարմնի, մահվա՛ն հոտը: Մահվա՛ն հոտը: Ամեն մահ չէ, որ գարշահոտ է, ամեն մահ չէ, որ դժոխային ցավերով է ուղեկցվում: Մահեր կան, որ երկնային պարգև են՝ երազելի՛ մահեր... Մահեր կան, որ փրկությո՛ւն են...

Օ, թշվա՛ռ իմ ամուսին Վազգեն, ի՛նչ դժոխային տանջանք է սպասում հանցապարտիդ մահվանից հետո... Ո՛ղջ մեր Ցուրտավ գյուղաքաղաքը այս մասին է խոսում: Ո՛ղջ Ցուրտավ քաղաքը ամոթահա՛ր է քեզ նման անառակ զավակ ունենալու համար: Երանի հրա՛շք լիներ, փոխվելը, դարձի՛ գայիր...

ՕՐ ... Նկատեցի, որ Հուլյսը վեր նայելով անընդմեջ հաչում է. հյուղակիս բացվածքից նայում եմ մեր տան (ոչ, իմ նախկի՛ն տան), քարակոփ ամրոցի վերին հարկի պատշգամբի բազրիքին փռվել-նստել է մեր Թուշիկ կատուն: Բազրիքը լայն չէ, մի ափաչափ, Թուշիկը՝ չաղլիկ ու խոշոր, այնպես որ թվում է, թե ամեն վայրկյան կարող է ընկնել: Բայց, տեսնում եմ, թե ինչպես հանգիստ ու խաղաղ է տեղավորվել, ասես գետնի վրա լինի: Դեռ վա՛ր է նայում, շարժվում կողքի՝ հանգի՛ստ, անտարբե՛ր: Մինչդեռ վար նայելիս զգում եմ Թուշիկի կանաչ աչքերի ուղղվածությունը, հայացքում հայտնվող տագնապի չասեմ, զգոնությա՛ն ցուլքը, ուրեմն գիտե՛, զգո՛ւմ է, որ սովորականից բարձր վայրում է գտնվում: Նայում եմ նրան ու թվում է, թե ուր որ է կընկնի, չընկնի՞, մտածում եմ: Այս էլ եմ հի-

չունմ, որ այսքա՛ն տարիների ընթացքում երբե՛ք չի ընկել այդ պատշգամբից: Առաջներում ուշադրութՅուն չեմ դարձրել, հիմա, ահա, այս հյուղակից որքան պարզ է երևում, թե ի՛նչ ուժ կա այս էակի մեջ: Մենք՝ մարդիկս, կարո՞ղ ենք այդպես: Միայն երկա՛ր ժամանակ մարզվելուց հետո լարախաղացները կարող են հմտանալ, բայց էլի ոչ այդքան ու այդ չափի: Թուշիկս՝ մոխրագուլյն, ասես տաք մորթու մեջ ընկղմված բրդոտ մեծ գլխով, զմրուխտե աչքերի փայլող ուլունքներով, փուված բազրիքի հենց եզրին, և պե՛տքն էլ չէ, մերթ նիրհում է, մերթ աչքերը բացելով՝ զննում շուրջը: Աստվածաստեղծ բնութՅուն, խոր ու անեզր բնութՅուն, անըմբռնելի լինելու չափ պա՛րզ, միաժամանակ բարդ են խորհուրդներդ:

Այ քեզ բա՛ն. ահա նորից ներս ընկավ Հույս շնիկը, էլի՛ ոսկոր է բերել: Զարմանալին այն է, որ ատամներով ոսկորը բռնած՝ դունչը պարզում է ինձ, աչքերով էլ հասկացնում, թե՛ վերցրո՛ւ: Լրիվ հասկացնում է, թե ինձ համար է բերել... Թփթփացրի նրա սառած մեջքին, շոյեցի ականջատակերը (որ շներն այնքան սիրում են) և շեշտելով խոսքս, ասացի. «Հո՛ւյս, իմ լա՛վ շուն, շնորհակա՛լ եմ, ի՛նքդ կեր, ի՛նքդ»: Այս խոսքերիս վրա կենդանին աշխուժացավ և կենտրոնացավ ոսկորի վրա:

Վաղուց նկատել եմ, որ մարդկանց մեջ էլ կենդանական շա՛տ բան կա: Սիրած ուտելիքը վայելելիս (մանավանդ, եթե քաղցած է), մարդ-արարածը նույնպիսի մոլեգին եռանդ է դրսևորում. աչքերը փայլում են, ատամները՝ կրճտում, արագ-արագ կլանում է ուտելիքը: Ախորժակ բառն այստեղ շատ է աննշան. սա ուտելու-վայելելու կենդանական կիրք է, նաև՝ կենսաբանական: Եվ որքան շատ է խժռում, այնքան ծարավի՛ է դառնում խժռելու...

ՄՐՏԻ ՄՅՈՒՍ ԿՈՂՄՈՒՄ

«Այս Վազգենը քանի զնաց այնքան տկարամիտ դարձավ, չի՞ մտածում արդյոք, որ այսքա՛ն արգելանքի մեջ Սև Հոռոփի անարգել ելումուտը մտքիս մեջ բացեիբաց կասկած է հարուցում, որ այդ կինը հատուկ ցուցումով է գալիս: Երեխա՛ն իսկ կհասկանա», – մտորեց Շուշան տիկինը, տեսնելով, թե ինչպես գող կատվի զգուշավոր քայլվածքով բակ մտավ Սև Հոռոփը: Այդպես էլ է՛ր: Սև Հոռոփը եկավ, կանգնեց Շուշան տիկնոջ հյուղակի առջև, կիսաբաց արեց կախված փսիաթն ու արհեստական ժպիտով դիմեց Շուշան-Վարդենիին.

– Պայծառափայլ տիկին Շուշանին ողջունյն:

– Ողջունդ ի բարին, – արձագանքեց Շուշան տիկինը:

Սև Հոռոփը շտապով սողոսկեց և հոգնած փովեց հողե հատակին:

է՛, Շուշան տիկին, – ասաց, – ինձ ինչու՞ չես սիրում՝ + չգիտեմ, բայց նախկին տիկին Շուշանից ի՞նչ է մնացել: Պայծառափա՛յլ... Սիրտս ցավում է քեզ համար:

– Այդ ասելու համա՞ր ես եկել, – քմծիծաղեց տիկինը:

– Ձէ, այդ չէ՛, ուրիշ բան: Իմացած լինես, տիկին, որ Աշրաֆ կոչեցյալ այս պարսկուհին Վազգեն բղեջխի անկողինն է կիսում: Դրա համար էլ վատացել են էթերիի հետ: Որովհետև էթերին էլ...

Լռություն տիրեց:

Շուշան-Վարդենին անթափանց դեմքով նստել էր առաջվա պես, ասես չէր էլ լսել Սև Հոռոփին: Վերջինս անհարմար կացության մեջ ընկավ, քանի որ անարձագանք մնաց:

– Հոռո՛ւփ, – ծանր արտաբերեց Շուշան տիկինը, – ուզածդ ի՛նչ է, ինչու՞ պոկ չես գալիս ինձանից: Աշրաֆը նեղացրե՞լ է քեզ:

– Աշրա՛Ֆը, նա ո՞վ է, որ ինձ նեղացնի, տիկի՛նս, նա ո՞վ է այստեղ, երեկ է մեջտեղ եկել, իսկ Հոռոփին ամբողջ Յուրտավը գիտե հարյո՛ւր տարի... Մի՛ կարծիր, որ... Ասածս ճշմարիտ է: Էթերին էլ...

– Եթե ճշմարիտ էլ լինե՛ր, ինչու՞ ես եկել և ինձ ասում այդ ամենը, ասա՛, ինչու՞... Երբ Վազգեն բղեղիսը ամենաթա՛նկ բանն է ուրացել՝ Հավատն ու Հոգին, նրա մարմնի՞ կորուստը պիտի սգամ... Ի՞նքն է դրդել, որ դաս ու պղտորես ինձ, գեթ մի անգամ ճշմարիտն ասա ի սե՛ր Աստծո: Նա չի՛ իմանա, ճշմարի՛տն ասա:

– Ինչպե՛ս ասեմ, Շուշան տիկին, ես ինքս մտածեցի, որ շատ բան չգիտես տան անցուղարձից՝ այսպես փակված..., – ծամծամեց Սև Հոռոփը, – ինքն ինչու՞ պիտի ինձ ասի, կամ ես որտեղի՞ց պիտի նրան տեսնեմ... Բղեղիսն ամբողջ ժամանակ զորական գործերի մեջ է...

Շուշան-Վարդենին մտովի ուրիշ տեղ էր, իր երեսնաների մոտ՝ տեսնես հիմա ի՞նչ են անում...

Այդ պահին ո՛ղջ ամրոցով ու բակով մեկ արձագանքեց մոգերի արարողական մեղեդին՝ «Ա՛հմի եադ, ա՛հմի Մագդաո...»: Աղոթքի ժամ էր:

Սև Հոռոփը փորձող հայացքով նայում էր Շուշան-Վարդենին: Վերջինս աչքերը հառել էր անհայտին, ասես ինքը չկար այդտեղ, բացակա էր: Լուսթյունը խախտողը էլի Հոռոփը եղավ.

– Ասում են՝ բորոտ պարսկուհին՝ Նազիրե խանումը, սկսում է լավանալ, հա՞, – հարցրեց: – Հնարավո՞ր բան է:

– Նոր Կտակարանը չե՞ս կարդացել. նաև բորոտների բժշկումը Հիսուսի կողմից: Աստծո համար անհնարին բան

չկա, – հայացքը Սև Հոռոփին ուղղելով ասաց Շուշան-Վարդենին: – Գնա՛, կարդա՛ Սուրբ գիրքը: Հոգուդ մասին մտածի՛ր, գնա՛:

Հոռոփը վեր կացավ: Գնալու պահին ուսերին գցած ծածկոցի տակից ինչ-որ բան հանեց, նաև՝ փոքրիկ մի ծաղկեփունջ դաշտային ծաղիկներից...

– Այդ ի՞նչ է, ուտելի՞ք, հետ տար, իսկ ծաղիկների համար շնորհակա՛լ եմ, – գրեթե հուզվեց Շուշան տիկինը: – Ծաղիկներ... իմ այս վիճակում, գնա՛ Հոռոփ, բարին ընդ քեզ...

Սև Հոռոփի գնալուց հետո թերևս ծաղիկներն էին պատճառը, թե՞ լսածը, որ Շուշան-Վարդենին իրապես հուզվեց, կնոջական խոցված հպարտությունը եփ եկավ նրա կրծքի տակ հին օրերի սիրո ծարավով...

Էթերի մասին գիտեր. դայակ Բրաբիոնն էր ասել, միաժամանակ խորհուրդ տալով, որ չիմանալու դնի. մեկ է, Վազգենը ուղղվողը չէ, իսկ էթերին այս խառնակ օրերին նեցուկ է իրեն այսպես թե այնպես: Ճիշտ էր Բրաբին, և Շուշան տիկինն այդպես էլ վարվեց: Բայց ահա Սև Հոռոփի անփակ բերա՛նն է ընկել այդ խոսքը: ...Ա՛յն ժամանակ, երբ Բրաբիոնը հայտնել էր Շուշանին, թե ակամա բռնեցրել էր Վազգեն բղիճին ու էթերին, Շուշանը շա՛տ բան էր հասկացել: Պարզվում է, որ Վազգենը չի խնայել հարազատ եղբորն անգամ. չէ՞ որ էթերին խոստովանեց, թե ինքն ու Շուշան տիկինը տագրը՝ Ջոջիկ իշխանը, սիրում էին միմյանց...

Շուշան տիկինն այդ պահին այնպե՛ս ցավազին վերապրեց Բրաբիոնի կորուստը: Լինե՛ր հիմա, լինե՛ր, պահակներին կաշառելով գիշերամուտին մոտը գար իր առանձնությունը ջերմացնելու...

...Իսկ Աշրաֆի պատմությունը նորություն էր, թեև նոր

բան չէր վկայում. Վազգենի հոռի, վավաշոտ նկարագիրն ու բարբը նորությունն չէին. Շուշան տիկնոջ ականջին շա՛տ բան էր հասնում նրա դրսի՛ արկածներից առա՛ջ էլ... Ի վերջո, պարսկացման գնալու հրեշավոր շարժառիթը՝ հարազատ դստերը տիրանալո՛ւ... ծայրակե՛տը, գագա՛թը չէ՞ր Վազգենի հոգևոր անկման...

Իսկ այս օձեղե՛ն Աշրաֆը, որ դեռ հո՛գ էլ է տանում իր մասին...

Եվ էլի՛ մի խոց ու հարված Վազգենից եկած, այն էլ՝ ի՛նչ հարված: Շուշան-Վարդենին ինքն իրեն մտորում էր, թե իր իմացածն ավելին է Վազգենի պղծության մասին: Իր չարաղետ ուրացման այս երևույթին ավելի հուսալի և ամուր կերպարանք տալու համար պարսից արքայի աչքին, Վազգեն բղեղի, տեր իմ, պարսկուհի կին է ուզել արքայից: Նա էլ հարմար է գտել, ոչ ավելի, ոչ պակաս, իր կնոջ մո՛րը (զոքանչին) մատուցել բղջախոհ բղեղիին:

Որքա՛ն ընկավ այս մարդը... Իսկ ինքը մինչև վերջերս սիրո՛ւմ էր նրան, դեռևս սիրո՛ւմ էր...

«ՄԻ՛ ԱՐԿԱՆԷՔ ԶՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ՁԵՐ ԱՌԱՋԻ ԽՈԶԱՑ»

Աբեսալոմ իշխանը Յուրտավ քաղաքի երևելիներից էր. տուն-տեղ, կալվածք, պապական ժառանգություն: Ասում էին, թե նրա կինը՝ Մաղվալան, հռոմեական ներոն կայսեր կնոջ՝ Պոպպեայի պես, կաթով է լողանում ամիսը մեկ՝ իր ճերմակ, մետաքսյա մաշկը թարմ պահելու համար: Իրողությունն այն էր, որ վերջին շրջանում Աբեսալոմ իշխանը փոխվել, հունից դուրս էր եկել, առաջվա խոհեմ ու ծանրաբարո մարդը չէր, որ զրուցակցի տասը խոսքին մի պատասխան էր տալիս: Այն Աբեսալոմը, որ ինչ-ինչ, բայց իր լուծայի գինը լա՛վ գիտեր, սկսել էր տեղի-անտեղի փող բաշխել սրան-նրան: Նաև սկսել էր կերուխումե՛ր, հացկերույթնե՛ր տալ, խրախճանե՛լ, ասես դրանց վրա ծախսվող փողը նեղություն էր տալիս իրեն: Զարմանում էին, զարմանում: Զահել էլ չէր, հիսունյոթ տարին էր բոլորում, երբ այդ պատմությունն սկսվեց: Սեղանակիցների հաճկատար խմբով շրջապատված Աբեսալոմը արդեն երկու-երեք տարուց ի վեր խրախճանքների մեջ էր, երբ այդ դեպքը պատահեց:

Բնականաբար, երբ մարդուս կենցաղը, բարքը, նիստուկացը փոխվում է, ինքն էլ սկսում է փոխվել՝ ներդաշնակելով այդ ամենին: Պարզ է, որ հաճկատարների խումբը չէ՛, Աբեսալոմ իշխա՛նը փոխվեց: Զուր չէ ասված. «Ասա՛, ո՛վ է ընկերդ, ասեմ՝ ո՛վ ես դու»: Պատճա՞ռ էր, թե հետևանք, չիմացվեց, բայց ուրիշ մի շեղում էլ հայտնվեց Աբեսալոմի կյանքում: Խեղճ Մաղվալա իշխանուհի. ա՛յդ էլ պիտի տեսներ, արդեն պսակված աղջկա ու տղայի և թոռների տեր:

Նախօրինակը չունեցող բան էր. Աբեսալոմը տնից դուրս գտել էր մեկին, կողքի, զարտուղի մի «սեր»: Ավելի շուտ, այդ «սերն» էր եկել-գտել նրան: Նրա ո՛չ պապերի, ո՛չ էլ հոր կենսագրության մեջ նման բան չէր եղել, եթե անգամ եղել էր, թաքուն, խալխի աչքից հեռու և ծածկված: Այնինչ Աբեսալոմը խախտվել էր այդ հողի վրա: Այ քեզ բա՛ն: Նախկինում ի՛նքը ուրիշներին կմեղադրեր նման բանի համար:

Շատ հավանական է, որ մանկավիճակի հացընկերների էլ սրտովն էր, քանի որ քաջալերելով այդ կապը՝ խրախճանքի առիթներն էին շատացնում: Փաստն այն էր, որ նախկինում պատկառելի այս մարդը կապվել էր ո՛չ ավելի, ո՛չ պակաս, անառակ վարքով քաղաքին հայտնի մեկի հետ, և չէր էլ թաքցնում: Ի՞նչ էր գտել Աբեսալոմը մողեսի դուրս պրծած աչքերով և առանց ծնոտի, մի կարգին մարմին էլ չունեցող այս կնոջ մեջ, հայտնի չէր, իրականությունն այն էր, որ սմբած պոռնիկի փորձված իր միջոցներով սա մտքը և կամոք թմրադեղել էր տարիքն առած մարդուն: Խեղճ Աբեսալոմ, որովհետև հիշյալ պոռնիկը շարունակո՛ւմ էր հավատարիմ մնալ իր արհեստին, իսկ թակարդն ընկած Աբեսալոմն էլ հավատարիմ էր մնում նրա՛ն: Չէ, ակնհայտ էր, որ խախտվել էր... Վերջնամնաց այդ կնոջ հետ շարունակվող կապի սարդոստայնում Աբեսալոմը վերջինիս գերին դարձավ, նույնիսկ խոստովանում էր, թե «վախենում է նրանից»: Է, ճիշտ է ասված, թե մարդուս վերջը բարի լինի: Ընտանիքի խնդրանքով եպիսկոպոս Ափոցը զրուցել էր Աբեսալոմի հետ, ասել, որ ամեն ինչին վերջ կա, եղավ՝ թող անցած լինի, բայց ո՛ղջ քաղաքին ի տես շարունակե՛լ այդ ամենը: Բոլորն էլ նկատում էին նաև, որ Աբեսալոմը մարմնապես էլ փոխվել էր, ուժասպառ եղել:

Այսպես, մինչև... Մի օր, կերուխուսի ընթացքում, հափ-
րացած Աբեսալոմը իր հացկատակների և մաշածի հետ
խրախճանելիս, չափն անցնում է, հայհոյում է Աստծուն...
Ներկաները սահմուկած լռում են... Նո՛ւյն օրը, խրախճանքի
ամենամոլեգին պահին Աբեսալոմն առաջարկում է ոմանց
իր հետ մտնելու սեփական տան շքեղ ջրավազանը՝ զովա-
նալու։ Նախ մաշածն է իրեն նետում ջուրը, դեռ հորդո-
րում է տատամսողներին, ապա՝ Աբեսալոմն ինքը... Այդ
նետվելն է լինում։ Ներկաները պատմում էին. «Ճիշտ է,
ջրավազանը շատ խորը չէ, բայց փոքր բարձրությունից էլ
մարդ կարող է ընկնել ու վնասվել...»:

Վնասվե՞լ... այն խոսքը չէ։ Ջուրն ընկնելուն պես Աբե-
սալոմը գոռում է և օգնություն կանչում... Գինովցած մար-
դիկ, իրիկնամուտ, իրարանցում... Մինչ հրավիրված-բեր-
ված հեքիմը տեղ է հասնում՝ Աբեսալոմը շարժվե՛լ իսկ չի
կարողանում։ Եկած հեքիմը հավաստում է, որ Աբեսալոմի
ողնաշարն է կոտրվել, և որ նա առմիշտ անկողնուն դամ-
ված կմնա...

Երբ Շուշան-Վարդենին լսեց իշխան Աբեսալոմի գլխին
պայթած աղետը, դառնացավ. «Աստծո դատաստան չէ,
ի՛նչ է, – ասաց, – և ա՛յս ամենից հետո էլ դարձի չեն դա-
լիս...»: Նկատի ունեցրե՛ր իշխան Աբեսալոմին՝ Վազգեն
բղեջիին. «Երբ հազարավորնե՛ր անգամ ուտելու հա՛ց չու-
նեն և գլխներին՝ ծա՛ծկ, սրանք հարստություն մեջ, շքեղ
կյանքից հղփանո՛ւմ են, խոտորվում:

«...Մի՛ արկանէք զմարգարիտս ձեր առաջի խոզաց...»:
Լա՛վ է ասված։ Բայց ասողին լսո՛ղ է պետք։ Ինքս նույն
կացություն մեջ չե՞մ։ Ե՛ս, մահկանացուս էլ իմ հերթին
վրիպել եմ, իմ մարգարիտները՝ սերն ու նվիրումը փռե-
լով... խոզի՛ առջև»:

ՄԻ ԱՆԿՐԿՆԵԼԻ ԳԻՇԵՐ

Այդ օրն անձրև էր եկել, և հողը թաց էր, ուստի երևան էին եկել նրա՝ նաև խորքո՛ւմ ապրող բույրերը: Ո՛չ միայն վերգետնյա խոտերի ու ծաղիկների, այլև ընդգետնյա սերմերի ու արմատների՝, նախնյաց խաղաղ փոշիացող ոսկորների հոտը: Շուշան տիկինը փոքր-ինչ նիրհել էր՝ գլուխը դրած խոտով լեցուն, մաշկյա փոքրիկ բարձին, երբ մի ծանոթ ներկայության զգացողություն ունեցավ: Աչքերը բացեց դանդաղ. նրան թվաց, թե երազ է տեսնում:

Երազ չէր. հյուղակու՛մ կանգնած էր Վազգեն բղեշխն ինքը՝ իր ողջ ասպազենով, հաղթահասակ, փոշոտ ու հոգնած: Նոր էին դարձել հոնների դեմ կռվից: Վազգեն բղեշխն այնքան անհամատեղելի էր փոքրիկ հյուղակին և նրա ճգնակյաց բնակչուհուն, որ մի այլ կյանքի երևույթ էր թվում, տարբեր և օտարոտի: Շուշան տիկինը գինու թեթևակի բույր զգաց: Բղեշխն հուզված էր ինչ-որ բանից, բայց ո՛չ այլ անգամների պես: Նրանից ասես գուրուշի էր ելնում. աչքերը վառվում էին Շուշանին վաղուց ծանոթ մի հրով. զարմանալի բան նա, ամեն անգամվա պես չհայհոյեց ու չգողգողաց, այլ փորձեց գրկել Շուշան տիկնոջը: Շուշան-Վարդենին վանեց նրան:

– Ինչու՞ ես տանջում քեզ, Շուշանս, ի՛նչ է լինելու սրա վերջը, այս ի՛նչ ես դարձել:

Նա բռնեց կնոջ ձեռքը, մյուս ձեռքով շոյեց մի սև, պարզ քուղով ամփոփված նրա մազերը, որ սկսել էին սպիտակել:

– Ու՛ր տարար իմ գեղեցկուհի կնոջը, իմ սիրած, գուրգուրած Շուշանին, իմ երեխաների մո՛րը, կի՛ն, – գոչեց նա լցված...

Եվ սովորաբար գոռ ու անկոտորում, կրակացայտ նրա աչքերից... արցունքներ հոսեցին: Բղեշխն արցունքները չէր սրբում, նրանք հոսում էին բրոնզափայլ այտերով, իջնում թավ մորուքն ի վար: Շուշան-Վարդենին քարացել էր: Մի տեսակ հոգեկան կարկամություն էր եկել վրան, խոսելու ուժ չուներ: ... Շատ էր անսպասելի այս ամենը, շա՛տ անակնկալ...

– Դու քո Հիսուսին ինձանից ավելի՞ ես սիրում, կյանքիցդ ու զավակներիցդ ավելի՞: Ու՞ր է նա, թող գա ու փրկի քեզ: Եթե դու ինձ ճշմարի՛տ սիրելի, իմ կողքի՛ն կլինելի, քո ընտանիքում, երեխաներիդ գլխին... Որբացրե՛լ ես ի՛նձ էլ, նրանց էլ...

Շուշան-Վարդենին արդեն գտել էր իրեն և լուռ դիտում էր ամուսնուն:

Հանկարծ Վազգենը ծնկի եկավ, գրկեց Շուշանի շղթայակապ ոտքերը, որ, ի հավելումն ամենի՝ ուռած-այտուցված էին, և արդեն բարձրաձայն հեկեկաց.

– Ինձ հրե՛շ դարձրի, հրե՛շ, Շուշանս, այս տանջանքները, որ կրում ես, քո մարմինն են չարչարում, իմ՝ հոգին...

– Հոգի՛ն, – խուլ ձայնով արտաբերեց Շուշան տիկինը, – ճի՞շտ լսեցի, հոգի՞ն:

– Ճի՛շտ լսեցիր, ե՛ս էլ հոգի ունեմ, գուցե ուրիշ ճար չունեմ և դրա՞ համար եմ մագդեզանց կրոնն ընդունում: Ինչու՞ ես դիմադարձում ինձ, ինչու՞ չես ուզում հասկանալ, որ դժվար է կյանքը, և բարձունքի հասնելը՝ անհնարին, եթե...

– Ես մի՛ բարձունք գիտեմ, – աչքերը վեր հառեց Շուշան տիկինը: – Մի՛ բարձունք, մի՛ հոգի և մի՛ արարչություն...

– Եվ ի՞նչ պիտի տա քեզ քո Արարչությունը, – հեզնեց դառնացած բղեշխը:

– Օ՛, շա՛տ ավելին, քան ասորուշաններով պղծված այս ամրոցն է, կամ էլ՝ պարսից թագավորի զոքանչի հետ քնելը... Եվ ամենայն պղծությո՛ւն արյունակիցների միջև, և առհասարակ...

Բդեշխը լուռ էր: Նրա գինովությունն անցել էր:

Մեկ էլ, որտեղից-որտեղ հեիհե ներս ընկավ Հույս շնիկը, հյուղակուժ օտար մարդ տեսնելով՝ սկսեց չարացած հաչել նրա վրա:

– Ինձ օտարի տե՛ղ է դնում, ինձ վրա հաչո՛ւմ է իմ տանը բույն ու հաց գտած այս շունը, – հանկարծ որոտընդոստ քրքջաց բդեշխը, – տե՛ս սրան:

– Ճիշտ այդպես մե՛նք էլ՝ ուրանում, նաև անհարկի հաչում ենք մեզ բույն ու հաց տվողի՛ վրա, պատշա՞ճ է այդ: Դարձի՛ եկ, Վազգեն, դարձի՛ եկ, միգուցե դեռ ուշ չէ: Թող արքայական պատիվներ չլինեն, իշխանականն էլ բավարար է, գոհանանք մեր հացով ու Աստծով, մեր ընտանեկան բույնը թող վեր լինի ամեն տեսակ արքունիքից:

– Ու՛շ է, Շուշանս, ո՛ւշ է, – զարմանալի հանդարտ ձայնով արտաբերեց Վազգեն բդեշխը, մի անգամ էլ նայելով նրան, ու առանց հրաժեշտի, կռանալով դուրս եկավ հյուղակից:

Ինչ-որ տեղ մոտակայքում սրտակեղեք ճչում էր, ճչում էր աքարը...

ԷԹԵՐԻԻ ՎԵՐՋԻՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էթերին հիվանդ էր. էթերի՛ն՝ աներևույթ առանցքը բդեշխական ամրոցի: Էթերին՝ երեկ ո՛ղջ մի համակարգ՝ կյանքի կոչող ամրոցի ներքին անցուղարձը (մաքրություն, լվացք, խոհանոց, երեխաների խնամք), ու նաև դրսի՛,

չըջապատի՛ հետ շփումների հսկող աչքը: Էթերիի ներկայությունն ամրոցում շատ բան էր նշանակում, իսկ Շուշան տիկնոջ ինքնամեկուսացումից հետո՝ առավե՛լ ևս: Մինչ այդ էլ Էթերին ավելին գիտեր, քան Շուշան տիկինը իր իսկ տան մասին: Եվ հիմա Էթերին հիվա՛նդ էր: Սովորական հիվանդություն չէ, ինչ-որ չարաշուք, դժբախտություն գուշակող բան կար նրա հիվանդության մեջ:

Ու՞մ չար աչքն էր դիպել նրան, ու՞մ անեծքը տեղ հասել, որ գեղանի, վառվռուն ու գործիմաց այս կինը հանկարծ փոխվեց, դարձավ ասես այլ մի անձնավորություն: Ի՞նչ եղավ, որ նա՝ արդեն թույլ և ուժասպառ, իր ցավերի մեջ փակված, տեսադաշտից դուրս թողեց բոլորին, բացի Շուշան-Վարդենիից:

Խոսքի արժեքն իմացող Էթերին, ի հարկին՝ զվարճախոս ու սրամիտ, դարձել էր դառնահայաց, մտասուցյալ, սակավախոս: Արտաքինն էլ փոխվել էր. ճոխ, ոսկեգույն մազերը՝ արդեն սպիտակով ակոսված, նոսրացել էին, մաշկը դեղնել ու թարշամել, սև, խոշոր, խոսուն աչքերը մշուշվել էին հանդուցյալ Բրաբիոն դայակի աչքերի նման... Ոչինչ չօգնեց, ո՛չ հրավիրված հեքիմներն ու կախարդները, ո՛չ բուժիչ բույսերն ու հմայիլները: Ասես անտեսանելի մի ուժ նրան հրում էր դեպի խավարը: Ձեռքերն այնքան էին նիհարել, որ մատանիները վայր էին ընկնում մատներից: Շուշան-Վարդենին ուշ իմացավ Էթերիի հիվանդության մասին, քանի որ ամեն ինչի մասին նրան իրագեկողը հենց Էթերին էր: Սկզբում մտածեց, թե գուցե սովորական հոգնածության կամ պաղառության արդյունք է, հետո՛ իմացավ անուղղելին. Էթերին ծա՛նր հիվանդ էր, նման հիվանդների համար ասում էին՝ զնացող է...

Շինձու տխրության դիմակը երեսին մի օր ներս ընկավ պարսկուհի Աշրաֆը, հայտնելով Շուշան տիկնոջը, թե

հիվանդ պառկած էթերին խնդրում է շնորհ անել այցելելու իրեն:

«Քանի որ Վազգեն բղեչխն էլ այստեղ չէ, հնարավոր է», – ասաց նա արդեն իր սովորած հայերենով: Մինչդեռ խորաթափանց մեկը, որպիսին Շուշան տիկինն էր, վաղուց էր հասկացել, որ Աշրաֆը (լավ կամ վատ...) հայերեն առաջ էլ գիտեր... Շուշան-Վարդենին մի երկվայրկյան նայում էր նրան. հանկարծ նա ամեն ինչ հասկացավ, որ թե՛ Բրաբրոնին, թե՛ էթերին պատուհասողը նույն ձեռքն է՝ ոճրագործ, օտարադավան այս կինը:

էթերին, որ դալուկ մի ուրվական էր դարձել, պառկած էր անկողնում: Չափից ավելի նիհարելուց աչքերն ավելի խոշորացել էին, և նրանց մեջ ասես սառել-քարացել էր մի հարցում՝ ինչու... Մինչև էթերի սենյակին հասնելը Շուշան-Վարդենին՝ ոտաբոբիկ ու սևազգեստ, իր նախկին տան շքեղության միջով անցավ միանձնուհու պես, արդեն վաղուց օտարացած այդ ամենին, ասես խորը, վաղուց տեսած երազի մեջ... Առաջին բանը, որ անցավ նրա մտքով, այն էր, թե երեսաներն ու՞ր են... Ո՛չ էլ ձայներն էին լսվում... Մինչ այս դեպքերը երեսաների անուշ, կարկաչուն ձայներից անմիջապես իմացվում էր, թե նրանք որ սենյակում են: Չուզեց հարցնել Աշրաֆին, բավարարվելով իր մտորումով, թե այս առիթից օգտվելով Աշրաֆը իրեն զրկել է երեսաներին գոնե հպանցիկ տեսնելու հնարավորությունից էլ...

էթերին պառկած էր գունատ, մեռելատիպ, անշարժ, կողքի սեղանիկին՝ մի բաժակ ջուր, հետո էր շնչասպառու թյունից, կարծես հոգեվարք ապրող զառամյալ լիներ: Ի՛նչ էր դարձել իր շքեղ էթերին. Շուշան տիկնոջ սիրտը լցվեց, կոկորդը սեղմվեց, բայց նայելով իրեն ուղեկցող Աշրաֆին՝ զսպեց լացը: Հետո նշանացի հասկացրեց, որ նա

հեռանա: Աշրաֆն «առաջադիմե՛լ» էր փոխանակ լուելյայն հեռանալու, դեռ մի բան էլ դժգոհ դեմք արեց գնալիս: Ահա թե նրա ձեռքերը ո՛նց էր երկարացրել անհեռատես, անհոգի, կենդանական բնագղներով ապրող Վազգեն բղեչելը, մտորում էր Շուշան-Վարդենին:

Սրտամաշ լուռթյուն տիրեց: Էթերին փորձ արեց նստելու անկողնում. Շուշան տիկինն օգնեց նրան կիսանստելու՝ բարձերը թիկունքին դնելով:

– Երբվանի՞ց ես այսպես, – հարց ուղղեց նա էթերիին, – ինձ չէին ասել:

– Ո՞վ պիտի ասեր, այս թունավոր օ՞ձը, – ի մտի ունենալով Աշրաֆին՝ հեռավ խոսեց էթերին: – Իմ արյունը նրա վիզը, սա նրա՛ արածն է, Շուշան տիկին: Ծիշտ և ճիշտ ինչպես Բրաբրին, Աստվա՛ժ իմ...

Արցունքները ծորեցին էթերիի խամրած աչքերից:

– Գնում եմ այս աշխարհից, տիկի՛նս, և մինչև դրան երեցին կանչելը, որ հաղորդություն տա ինձ, ուզում եմ ինքս խոստովանել ձե՛զ, քե՛զ՝ մեն ու միակիդ, Շուշան-Վարդենի՛ն: Ես շա՛տ, շատ մեղավոր եմ Շուշան տիկնոջս առաջ, հանցավո՛ր եմ, հանցավոր: Ես արժանի էի մահվան, բայց ո՛չ այս օձաշապիկ կնոջ ձեռքով: Շուշան տիկինս թող իմանա, որ ես տարինե՛ր ի վեր խաբո՛ւմ էի իրեն՝ երիցս անիծյալ Վազգեն բղեչիս այրական կամքը կատարելով... Աշրաֆը նաև... դրա՛ համար ինձ հետ այսպես վարվելուց, որովհետև ի՛նքն էլ...

Շուշան-Վարդենին համրացել էր: Կրծքի տակ անհանգիստ տրոփում էր սիրտը, ասես հանցանքը խոստովանողն ի՛նքը լիներ:

– Բայց դա իմ կամքով չէ՛ր, Շուշան տիկնոջս ասեմ, որ ես, Աստված մեղք չհամարի, դեռ սիրում եմ իշխան Զոջիկին առաջվա՛ պես, թեև ո՛չ մի օր մարմնական կապի մեջ

չեմ եղել նրա հետ: Այսպես եղավ: Մտածեցի խղճիս պարտքը տալ Շուշան տիկնոջս... մահվանիցս առաջ:

Հետո չորացած-բարակած ձեռքերով խլեց Շուշան տիկնոջ ձեռքն ու տարավ շուրթերին, երկար ժամանակ համբուրում էր...

– Սրբուհի՛ Շուշան, – ոգեց մահամերձը սրտաբուխ, – ես երջանիկ եմ, որ թեև այսպես մեղավոր, ապրեցի՛ր քո՛ կողքին, մաքրվեցի ես էլ, և... վերին դուռն ու բարձրալի արդար ասյանին ներկայանալու եմ գնում... – լռեց սպասողական...

– Ներվա՛ծ, – վրա բերեց Շուշան-Վարդենին, – ներվա՛ծ, էթերի՛, քո՛ւյրս...

Շուշան-Վարդենին սկսեց ազդեցիկ էթերիի համար: էթերին միացավ նրան: Ազդեցի պահին հանկարծ երկուսն էլ զգացին մեկի ներկայությունը. դռների մեջ արձանացած կանգնել էր Աշրաֆը՝ լուռումուռ, զարմացած...

Շուշան-Վարդենին հոգաց, որպեսզի Հակոբ երեցը դա և հաղորդություն տա մահամերձ էթերիին: Այդպես էլ արեցին:

Երբ էթերիի դագաղը դուրս էին բերում ամրոցից, հորդանձրև տեղաց, ասես սրբել-լվանալու համար ևս մի պատմություն մարդկային դառնաղետ ճակատագրի:

էթերիի մահից հետո Շուշան-Վարդենին լիովին թևաթափ եղավ ու ներամոտիվեց իր մեջ, մենա՛կ մնալով ամրոցում, ի՛ր իսկ տան մեջ, որն արդեն վաղուց օտա՛ր էր, օտա՛ր... Հիմա արդեն իբրև դրսի աշխարհին կապող ճամբարիտ օղակ մնում էր Հակոբ երեցը միայն. հավատարիմ մի հոգի: ...Սև Հոռոփն էլ երևում էր երբեմն, իբրև թե բղեչ-խից գաղտնի՛, բայց նա ուրի՛շ, ընդհակառա՛կն, խառնակիչը գալիս էր մոլորության մեջ գցելու և պղտորելու իրեն...

ԾՈՒԾԱՆ ՎԱՐԴԵՆԻԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Ահա վերստին մտանք աշնան թագավորությունը: Աշնան անավերջի տաքչո՛ւնչ, ոսկեհատի՛կ օրեր, ամեն մեկը պարզև՝ մոտեցող ցրտից ու ձմռան հեռապատկերից առավե՛լ թանկացած: Անցնում, անցնո՛ւմ են օրերը մեկ առ մեկ, մեր նվազող, հալչող, վախճանին մոտեցող կյանքից: Եվ որքա՛ն քիչ մարդ կա, որ հասկանում է այս խորն ու պարզ ճշմարտությունը, որպեսզի շտապի ապրե՛լ, արարել բարին, լավո՛վ իմաստավորել ու կարևորել կյանքը:

...Դժվա՛ր իմ կյանք, որ երբեմն երանություն են թվում շա՛տ-շատերի զարհուրելի գոյություն դեմ-հանդիման:

Ահա Նազիրե խանումը (Նազելի...) աչքիս առաջ, իր սոսկալի ճակատագրով: Բայց, փա՛ռք տիրոջը, կարծես վիճակը բարելավվում է , ձեռքերի վերքերից մի քանիսը փակվել-չորացե՛լ են: Երանի՛ լավանար՝ իր ջահել կյանքի, իր փոքրիկ Լալեի համար, որ անմայր պիտի մնա... Սակայն, չգիտես, երբեմն մահից (համեմատաբար՝ թեթև) չե՞նք փրկվում, ավելի՛ ծա՛նր մահվան բաժին դառնալու համար... Երբեմն չգիտես, փրկվե՞լն է լավ, թե՞ չփրկվելը... Եվ ոչ ոք չգիտե, թե ինչ է սպասում իրեն, կամ՝ կյանքի այս կամ այն փուլում ի՛նչ կփլվի իր գլխին: Հույն մտածողներից մեկի խոսքն է՝ «Մի՛ ասա, թե մարդը երջանիկ էր, եթե նրա վաճխանը չես տեսել...

Ահա աղետալի գոյություն դատապարտված Աբեսալում իշխանը, կամ՝ Շալվա իշխանը, որոնք մինչ իրենց դժբախտությունը սուրո՛ւմ էին Հաջողության խաղացկուն ձին հեծած... Ի՞նչ եղավ...

Ցուրտ, անուրախ այս կյանքի ու կեցության հողովույ-

Թուժ մի՛ քիչ, մի՛ նշխարաչափ երջանկությունն ես ուզում, ա՛յն էլ չկա:

Աստծո ստեղծած աշխարհում վատ ենք ճանաչում կենդանիներին, կամ չենք ճանաչում առհասարակ: Բրաբիոնը հանկարծամահ եղավ, մինչ մեկ օր առաջ Հուլյա շնիկը այնպես էր ոռնում, փորձեցի արգելել, էլի՛ ու էլի՛ դունչը վեր պարզած ոռնո՛ւմ էր... Մյուս օրը գուժեցին Բրաբիի մահվան բոթը: Կենդանիներն զգում են բաներ, որ մեզ չի՛ տրված հասկանալ ու զգալ: Կենդանիները, ինչպես և ողջ բնությունը, Աստծո սիրելիներն են մարդուց առավել, քանի որ չեն մեղանչում...

Այս արևի տակ ամե՛ն ոք իր վիշտն ունի, ամեն մարդ տանում է իր խաչը: Դրա համար էլ մտածում ես, որ բոլոր մարդիկ, ի վերջո, հարազատներ են, բոլորն էլ ապաբախտ ու կարեկցանքի արժանի, քանզի բոլորն էլ խաղալիք են ճակատագրի ձեռքին:

Վերջերս ուրիշ ցավեր էլ եկան ընկերանալու ոտքերիս ցավին, մշտական այս քամուց, որ վզգում է հյուղակում, ձեռքերս ու թիկունքս տանջագին ցավում են: Անշուշտ, այս բանտարկված-անշարժ վիճակն էլ նպաստում է վա՛տ բանի՝ կենդանի, շարժուն մարմնի քարանալո՛ւն: Եվ ցավի ամեն փուլից, յուրաքանչյուր հիվանդությունից ապաքինվելուց հետո, երբ օրը օրին, ժամը ժամին զգում ես ներսուժ կենաց ուժի՛, կյանքի՛ ալիքի վերաբաբախումը, երբ զգում ես, որ դառնում ես դեպի Կյա՛նքը, մեծ ու խորունկ մի երախտագիտություն է լցնում էությունդ՝ առ Բարձրյալն, առ շնորհատուր բնությունն, առ ձակատագիրն, քանի որ լա՛վ գիտես, թե կարող էր և ա՛յլ կերպ վերջանալ: Ի՛նչ թանկ է կեցության, գոյության բոպեն, ի՛նչ մեծ խորհուրդ կա Ապրելու, գոյատևելու, կյանքի և արարումի շղթայում լինելու շնորհի մեջ: Այն էլ՝ ի՛նչ շնորհ... Թեկուզ

այսպես հիասթափված ու երեխաներիցս զրկված, ամուսնու կողմից՝ բազմակի՝ խաբված ու դավաճանված, թեկուզ փողի ու պղծության, ընչաքաղցության ու փառքի տենդի այս քաոսում, թեկուզ հույսի մի բարակ, երերուն շողի փարած... Երբ գլուխդ բարձրացնում ես և վերում տեսնում ես երկինքը՝ մերթ արևազարդ, մերթ՝ լուսնի ու աստղերի անմեկնելի հեքիաթով լեցուն: Երկինքը, որտեղ պիտի շարունակվե՛ս դու...

Ապաքինում տուր բոլորի՛ս վերքերին՝ հոգևոր ու մարմնավոր, ճյուղն ու ծա՛ռն ստեղծող, երջանի՛կ ու անբա՛խտ դարձնող Արարի՛չ:

Օր ... Խոր աշուն է, ո՛րերորդ աշունն էմ հյուղակում, բանտարկության մեջ, մինչդեռ ոչինչ այնպես չի շեշտում հոգու ազատությունը, ինչպես բանտարկյալ վիճակը: Ամբողջի ողջ բակով մեկ քամին քշում է խշացող ու հեծեծացող տերևները (աշնան տերևները ծիծաղ չունեն): Նայում եմ ու սիրտս ցավո՛ւմ է. անվերադարձ անցածի վկայություններն են նրանք: Ուզում ես խառնվել կարմիր, դեղին, ոսկեգույնի բոլո՛ր երանգներով ներկված տերևներին, խառնվել ու զգալ, որ, ի վերջո, դու էլ նրանցից ես... Ամեն տերև իր ճշմարտության և իր կյանքի կրողն է: Մեկը ծառի վրա է մնում մինչև ձյան դալը, մյուսն ընկնում է ոտքի տակ ու տրորվում, երրորդին վիճակվում է մարդկային ձեռքերի քնքշանքին արժանանալ (դուստրս՝ Մանեն, որքա՛ն էր սիրում բազմերանգ տերևներ հավաքել աշնանը, տեսնես հիմա էլ հավաքո՞ւմ է...):

Ճյուղն օգտվում է տերևի գեղեցկությունից, նրա ակամա զոհաբերումից ու շահատագրից: Ճյուղը զարդարվո՛ւմ, իմաստավորվում է նրանով, մինչ տերևը գնում է, ճյուղը՝ մնում...

* * *

...Արդեն երկա՛ր ժամանակ է, որ կամավոր ընդունածս բանտարկյալի այս կյանքում այդպես էլ չվարժվեցի արթնացումին, արթնանալո՛ւն... Արթնանում եմ միշտ էլ զարմանքո՛վ, թե որտե՞ղ եմ (տարիների՛ փորձն ու հաստատված զգացողությունն է...), հետո սառն ու կարծր իրականությունը խրվում է սիրտս դաշույնի պես. այստեղ եմ, քանի որ... Քա՛վ լիցի, իմ այստեղ լինելը չէ՛, որ խոցում է հոգիս (ի՛նքս եմ նախընտրել այդ), այլ ՝ պատճա՛ռը...

...Ժամանակ ի վեր ինչ-որ մոտալուտ վատ բանի, մի անհայտ վերահաս փորձանքի կանխագագողություն ունեի. այսքա՛ն ցավի մեջ՝ նո՛րը... Եվ իրոք. ծանր հիվանդ էր էթերին. անչափ նիհարել էր, գունատվել, ուտել չէր կարողանում, անուժ էր, թույլ... Երբ տեսա վերջին անգամ, ամբողջի պատերը բռնելով էր քայլում: Նա մի ուժեղ նեցուկ էր ինձ հնից, լա՛վ օրերից, ճշմարի՛տ նեցուկ:

Պարսկուհի Աշրաֆի գործե՛րն են: Սիրտս վկայում է, որ օձաշապիկ այս կինը թունավորել է էթերին:

...Օրավուր չէ՛, ժամեժա՛մ փլվող այս տունը դո՛ւ ես քանդում, ամբարիշտդ Վազգեն, ըստ կամաց օտարի... Ինչպե՞ս ես ավանդելու հոգիդ, ինչպե՛ս, երբ գա ժա՛մդ...

...Եվ ա՛յս ամենից հետո պիտի կարողանամ (Չանա՛մ, ճգնե՛մ) պահպանել իմ մեջ լավը, հավատալո՛ւ, սիրելո՛ւ, զարմանալո՛ւ, գնահատելո՛ւ կարողությունը, կյանքի նախապայմանն ու հիմքը՝ աստվածաշնորհ Բարին: Այլապես կյանքը կգրկվի իմաստից: Բոլորի՛, շատերի կյանքը: Անցումի ստվերով, ծերության մղձավանջով երկփեղկված կյանքը: Սիրուց, ջահելությունից, երազից մի օր գրկված լինելու արհավիրքով հղի կյանքը: Եվ եթե չլինի Հավատն առ Աստված, կյանք կոչվածը կդառնա կենցաղային մանր

խժղժուկություն, կենսաբանական ու կենդանական վատթար գոյություն. քանզի կենդանիները չարություն չունեն, իսկ մարդու կերտվածքի մեջ եղող Չարը (չատ կամ քիչ...) խանգարում է ապրել:

Հետաքրքիր շղթայակապություն է այս ընտանիք ասածդ: Ամենասուրբ, ամենաբարձր զգացմունքի վրա հիմնված, երբեմն էլ (և ավելի՛ շատ) վերածում է բռնակալական մի բուռնցքի, որի մեջ (նայած հանգամանքներին) սեղմված, անազատ, կաշկանդված ու շղթայակապ (հոգեպես, բայց նաև՝ մարմնապես, ինձ պես...) ապրում է կինը:

...Երես անկյալ աղաչե՛մ քեզ, Աստվա՛ծ, փրկություն ձե՛ռք մեկնիր էթերիին... նրա անկորնչելի Հոգուն, զի կորուսյալ մարմինը հանգիստ գտավ հողում:

ՕՐ ... Մարդկային փոխհարաբերությունների տարապայման խառնարանում զարմանալի արժեչափ են կենդանիները: Ահա տարիներով պահա՛ծ, խնամած-փայփայած իմ Թուշիկ կատուն. հյուղակիս կո՛ղմն իսկ չի նայում, ո՛ւր մնաց՝ գա՛, որ հեռու էլ չէ իր համար: Չի գալիս, քանի որ ուտելիքն ամրոցի՞ց է ստանում, ա՞յդ բնազդն է հետ պահում, թե՞ օտարացե՛լ է (ինչու՞, ես միշտ սիրել եմ նրան, ուշադրություն չուայլել իր հանդեպ): Պողպատագույն-մոխրագույն, բրդոտ ու թավամազ մեր Թուշիկը՝ կանաչ, զմրուխտե աչքերով: Զավակներին սիրելի՛ն... Հատկապես Բագրատիկի...

Կանացի խառնվածքին համահունչ ինչ-որ բան կա կատունների մեջ: Հարազատ, միաժամանակ՝ վանող, որովհետև նմանությունը թե՛ ձգում է, թե՛ վանում: Զուր չէ, որ պատմության էջերում կատունները միշտ անսովոր ճակատագիր են ունեցել, մերթ սրբացվել են, մերթ հակառակը՝ հալածվել...

Այնինչ շո՛ւնը. իսկակա՛ն եղբայ՛րը մարդու. լա՛վ եղբայրը, քանի որ ամեն եղբայր կամ քույր այդ բառերի հոգևոր խորունկ իմաստ չունի: Ահա Հուլյսը. գրեթե նոր ենք ճանաչել միմյանց, հյուղակու՛մ իմ ապրած առաջին տարվա վերջո՛ւմ, բայց ի՛նչ նվիրում... Պատահական չէ, որ ասում են շա՛ն հավատարմություն, ո՛չ թե մարդկային...

* * *

...Ի՛նչ իշխանություն ունեն բույրե՛րը մեզ վրա, մեր կյանքում, գույների, գծերի, ձևերի, մեղեդիների, պատկերների նման... Եվ ամբողջ եկող (խոհանոցի հարածուն «կյանքո՛վ» պայմանավորված) բույրերն ինձ անհաստատություն են պատճառում (ո՛չ այնքան ուտելիքի անհասանելիության առումով), այլ նրա՛ համար, որ տեսակ-տեսակ ճաշերի բույրերը թարմացնում են հիշողությանս մեջ հին ու նոր դեպքեր, ընտանեկան տոնախմբությունները մեր անցած կյանքի:

Ջրերին բաժին դարձած Սահակս որքա՛ն էր սիրում հարիսա, Մանեն՝ փախլավա, իսկ Հերակլն ու Բագրատիկը՝ նշով կարկանդա՛կ... Ինչպե՛ս էին շտապեցնում խոհարարին, որ քաղցր ժպիտով բացատրում էր, թե պետք է սպասել... Մինչ այդ ես կարդում էի նրանց համար, հանելուկներ էինք լուծում... Ուտելիքի այս շարունակվող բույրերն ինձ հիշեցնո՛ւմ, հիշեցնո՛ւմ են երեխաներիս հետ համատեղ չչարունակվո՛ղ կյանքի մեր երջանկությունը...

Ամենածա՛նր, ամենաճնշող հոգսերի մեջ էլ լուսաբացի, արևի առաջին ճառագայթի հետ մեկեն փոխվում է հոգեվիճակդ, լույսը թափանցում է Հոգո՛ւղ մեջ: Լավ է ասել ժողովուրդը՝ «Լույսը բացվի, բարին՝ հետը»:

ՇՈՒՇԱՆ ՎԱՐԴԵՆԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁՆՈՒՄ Է ԲԴԵՇԽԻՆ ՆՐԱ ՏՎԱԾ ՆՎԵՐՆԵՐԸ

Էթերիի թաղումը բավական խոսք ու զրույց էր հարուցել քաղաքում: Էթերիին ևս, ինչպես Բրաբրիոնին, թաղել էին քրիստոնեական արարողակարգով: Մինչդեռ հայտնի էր, որ Վազգեն բղեշխը Յուրտավ վերադառնալուց հետո Բրաբրիոնի քրիստոնեական ծեսով թաղվելու առիթով ընդհարվել էր Շուշան տիկնոջ հետ, արդեն բացեիբաց հաշիվ պահանջելով դրա համար: Բանը վերջացել էր, ինչպես հայտնի էր, բղեշխի գազանաբարո նկարագրի հերթական դրսևորումով՝ ծեծով...

Այս անգամ Շուշան-Վարդենին մի էական փաստ ուներ. Էթերին, իբրև քրիստոնյա վրացուհի և Յուրտավ քաղաքի լիիրավ քաղաքացի, իրավասու էր ինքը վճռելու իր թաղման պարագան (ինչպես և արել էր), ի տարբերություն Բրաբրիոնի, որն այս քաղաքում էր գտնվում իբրև օտար մեկը, սպասարկու անձնավորություն, հետևաբար, տիրոջ (կամ տիրուհու) կամքին ենթակա:

Իրիկնադեմ էր, երբ հայտնվեց Հակոբ երեցը:

– Ողջո՛ւյն տանս այսմիկ, – շեմից ողջունեց նա Շուշան տիկնոջն ու ներս մտավ: Ծիշտ ժամանակին էր եկել. մի քանի օրից բղեշխը վերադառնալու էր: Նույն մտահոգությունը տանջում էր թե՛ Հակոբ երեցին, թե՛ Շուշան տիկնոջը: Ի՞նչ էր սպասում Շուշանին Էթերիի թաղման առիթով: Հայտնի էր, որ բղեշխի բերած և ամրոցում արմատներ գցած մոգերը, մոգպե՛տն առանձնապես, խիստ նախանձախնդիր էին իրենց ծառայությունն ու խոսքն առաջ տանելու: Արտաքուստ նրանք լռում էին, մինչդեռ հետո այդ

լուսթյունը բազմաձայն հորդում էր ուրացողի առջև հազա՛ր ու մի խոսքով... Ընդհանրապես լուսկյաց մոգերն ու հատկապես մոգպետը բղեշխի մոտ դառնում էին ո՛չ միայն պերճախոս, այլև դրուսթյան տեր դարձածի անթաքույց պահվածք էին դրսևորում:

Հակոբ երեցը շատ բան գիտեր դրսի անցուղարձից: Հայտնեց, որ մահացել է Շալվա իշխանը, շա՛տ ցավագին մահով: Այնքան սոսկալի են եղել հոգեվարքի ցավերն ու չարչարանքները, որ նա մահ է տենչացել, որպեսզի ազատվի՛ վերջապես: Վազգեն բղեշխը թեև քաղաքի շրջակայքում է եղել զինավարժուսթյունների բերումով, նախընտրել է հրաժարվել երկարամյա իր բարեկամին ու ընկերոջը, որպիսին Շալվան էր նրա համար, վերջին հրաժեշտը տալու պարտք ու պարտականուսթյունից: Հակոբ երեցը վկայում էր, որ նա այդպես էլ չերևաց ո՛չ հոգեհանգստին, ո՛չ իսկ թաղմանը որի ժամանակ ընդհանուր բազմամարդուսթյան մեջ կարող էր ներկա լինել, բայց աչք չծակել, ուրից, թվում էր, քաշվում է... Իրականուսթյունն այն էր, որ բղեշխը՝ լրիվ օտարացա՛ծ, ինքն էր խուսափում նախկին միջավայրից ու կապերից: Մի խոսքով, Շալվային առանց դավաճանի հրաժեշտի թաղել էին՝ հարգևոր կարգով ու տեղը տեղին: Հենց այդտեղից էլ Հակոբ երեցը շտապել էր Շուշան տիկնոջ մոտ:

Շուշան-Վարդենին տեղեկացրեց Հակոբ երեցին, թե վաղուց է մտորում վերադարձնել Վազգեն բղեշխի մատուցած նվերները, թե՛ հարսանեկան շքեղ զարդերը, թե՛ այլևայլ առիթներով ընծաները: Երեցը չառարկեց, խոստացավ կատարել այդ հանձնարարուսթյունը:

– Այդ նվերները մի տեսակ կաշկանդում ու չարչարում են հոգիս, և բղեշխի օտարացմանն ի պատասխան կամենում եմ ես էլ նրան օտարել ինձնից նաև ա՛յս ձևով: Տա-

ուպանքի այս տարիները այնպես հղկեցին ու կոփեցին ինձ, որ թվում է, թե այդ զարդերը... ծաղրում են ինձ: Այսօր քանից հետո... ի՞նչ զարդ, երբ մեր միջև հիմա մի պաղ գերեզմանափոս է ընկած, անլցնելի մի վիհ, խորտակված հավատիս գերեզմանը:

Շուշան տիկինը երեցին կանչեց հաջորդ օրը երեկոյան, որպեսզի զարդերն արդեն վերցրած լինի:

* * *

Շուշան-Վարդենին արթնացել էր, լվացվել և առավոտյան աղոթքն էր անում: Խնդիրն այն էր, որ շղթայված էին նրա թե՛ ձեռքերը, թե՛ ոտքերը, պարանոցի՛ն իսկ շղթա կար. այդ ամենը Վազգենը կնքում էր ու բանալին պահում քաղաքից դուրս գնալիս: Բայց մի բանալի էլ ավագ պահակի մոտ կար՝ չնախատեսված դեպքերի համար: Բդեշխը հույս էր փայփայում, թե կարող է այնպես լինել, որ մի օր էլ, իր երկարատև բացակայության ժամանակ, Շուշան-Վարդենին ավանդի հոգին, և այդ բանալին պետք գա... Չնայած նման մտորումների ժամանակ խղճի մի սուր խայթ, այնուամենայնիվ, խոցում էր նրան: Պատահել էր, որ տարբեր ժամանակներում տուն դառնալով ու բակ մտնելով, ի լուր բոլորի, հարցրել էր պահակներին. «Կենդանի՞ է դեռ խղճուկը»:

Շուշան-Վարդենին ներս կանչեց ավագ պահակին և բացատրեց, թե շատ կարճ ժամանակով ամբողջ գնալու խիստ անհրաժեշտություն կա:

Պահակը հանեց շղթաների բանալին... փականքները զնգացին... Շուշան տիկինը մի երկվայրկյան երերաց. շղթաները ասես նրան նաև պահում էին... Ազատված թևերն ու ոտքերը, պարանոցը հանկարծակի այդ թեթևացումից սրսփացին, գլուխը պտտվեց, Շուշան տիկինը

նստեց մի փոքր, որ վերագտնի իրեն, ապա դուրս եկավ:

Ոտաբոբիկ, սևազգեստ, աշխատելով առույգ երևալ ի հեճուկս տանը ելումուտ անող մոզերի ու Աշրաֆի, նա բազրիքին հենվելով բարձրացավ աստիճաններով: Աշրաֆն ընդառաջ ելավ՝ քսու ժպիտը դեմքին, ձև արեց օգնելու տիկնոջը, ու թեև շա՛տ էր հետաքրքրված, թե տեսնես ինչու՞ է գալիս, Շուշանի երեսին նայելով չհանդգնեց հարցնել: Շուշան-Վարդենին այնքան ուժասպառ էր, որքա՛ն ժամանակ չէր քայլել, ուստի ոտքերը թալկացել էին, դրա համար թեթևակի երերում էր... Բայց այն, ինչ տեսավ նա, մազնիսի՛ նման հավաքեց-կենտրոնացրեց նրա ուժերը, և նա, մի կողմ հրելով Աշրաֆին, ձգվեց մեկեն, կանգնեց անհենարան, իր ցավոզ, այտուցված ու արյունալցված ոտքերի վրա...

Ընդարձակ դահլիճում, որի չորս անկյուններում՝ շքեղ պատվանդանների վրա, բոցկլտալով վառվում էին ատրուշանները, հատակին փռված գորգին պաշտամունքի էին նստել (ծունկի եկած...) զավակները՝ օտար հագուստներով... Մոգպետը՝ ճերմակահանդերձ, սրածայր գլխարկով, նրանց առջև կանգնած, ծորուն, ռնգային ձայնով ինչ-որ բան էր մոմոում...

Շուշան տիկինը քարացել էր. երեսաները աչքերը հառեցին նրան, բնազդաբար վեր կենալու շարժում արեցին, սակայն մոգպետը ճարպկորեն կանխեց նրանց, թևերը տարածած ընդառաջ գնալով նրանց, և մի նո՛ր ալիք տալով իր ձայնին: Շուշան-Վարդենին մի կերպ անցավ, հասավ իր զարդասենյակը՝ կոկ, փոքրիկ, մտերմիկ, բացեց դուռն ու տապալվեց գետնին՝ ուժերի լարումից... Նյարդերն այլևս չդիմացան:

Աշրաֆը, որ ակնդետ հետևում էր նրան, դրսից փորձեց դուռը բանալ, տիկինը պատասխանեց, որ հանգիստ թողնի

իրեն: Հետո, մի կերպ ուժերն հավաքելով վեր կացավ, մոտեցավ (իրեն հայտնի թաքստոցից հանելով օժիտի իր սնդուկի բանալին) ընտիր կաղնեփայտից, արծաթե օղակապերով ու գամերով ամրացված սնդուկին, բացեց այն. ծանոթ, շա՛տ սիրելի մի բույր խփեց երեսին, ասես տարիների խորքից (սա էլ երեխաներին տեսնելուց հետո երկրորդ հարվածն էր) տեսավ Սահականույշ տատին, մորը, հոր բրոնզափայլ դեմքն ու կենտրոնացած հայացքը...

Մեկ-մեկ հանեց զարդերը՝ հարսանեկան, ապա մյուսները՝ տարբեր առիթներով ստացած, փաթաթեց դրանք նույն սնդուկից հանված մետաքսե ծածկոցի մեջ, ապա կողպեց սնդուկը, բանալին դրեց նախկին տեղն ու կապոցը ձեռքին դուրս եկավ: Մոգպետ դու մոգպետ, ուրիշ ժամանակ երկարուձիգ աղոթում էր ժամերո՛վ, հիմա արագորեն կարճել էր արարողությունը, որ երեխաները մորը տեսնելու երկրորդ առիթը չունենա՛ն: Է՛, դառնորեն մտորում էր Շուշան-Վարդենին, բոբիկ ոտքերը շքեղ գորգի վրա այնպես դնելով, ասես անապատի այրող ավազի վրայո՛վ քայլեր, եթե հա՛յրը, հարագատ հայրը իր անմեղ մանկանց չխնայեց, մոգպետին՝ ի՛նչ: Դրա համար էլ շտապեց երեխաների տեսադաշտից հանել-հեռացնել մորը, որպեսզի մանուկներն, ո՛վ գիտե, առիթ չունենա՛ն շփվելու նրան...

Հասնելով իր հյուղակին, Շուշան-Վարդենին ներս մտավ, իր շղթաները կրկին ընդունեց ձեռքերին, ոտքերին, պարանոցին... Երբ պահակը դուրս եկավ, նա հոգնած փլվելով իր խշտյակին... լա՛ց եղավ: Այդպես երբեք չէր լացել. սա մի ուրի՛շ լաց էր, անցած ո՛ղջ կյանքի, փլուզված երազների, հոգու մեջ պարփակված տեսանելի ու անտեսանելի ցավերի համար: Իր նախկին կյանքին, մարմնից ծնված ու մարմինը խոցող վշտերին, առհասարակ՝ մարմնականին: Հրաժեշտ տալու լաց էր դա: Դրանից հետո նրա

համար սկսվում էր Հոգո՛ւ կյանքը, սկիզբը Մեծ ճանապարհի...

* * *

Ժամանակ անց, երբ Հակոբ երեցն արդեն տարել ու բղեջխին էր վերադարձրել Շուշան-Վարդենիի զարդերը՝ նրա իսկ խնդրանքով, Շուշան տիկինը բախում անցուղարձ անող Աշրաֆի պարանոցին տեսավ իր ոսկյա շղթան... առանց խաչի, նաև ձեռքերին՝ իր մատանիներից երկուսը: «Սրբապի՛ղծ», – խորհեց բարձրաձայն նա Վազգենի մասին, – «այսպե՛ս, ա՛յս ձևով էլ... ուրացությա՛ն է զնում, ընկնո՛ւմ է մինչև վերջ՝ գետնաքարչ ու զգվելի: Գեթ ծնողների՛դ հիշատակը հարգելը, այդ զարդերին դիպել են հո՛րդ ձեռքերը»:

ՀՈԳԵՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Իսկ օրերը գլորվո՛ւմ էին համր ու անտարբեր՝ մի անտեսանելի, գորավոր ձեռքի պատկանող տերողորմյայի հատիկների նման... Օրը օրին Շուշան-Վարդենիի մարմնական վիճակը ծանրանում էր. հյուղակի խոնավությունն ու միջատները, անդադար քամին, աշնան եղանակներին ու ձմռա՛նը մանավանդ՝ ցո՛ւրտը, հեշտ չէր: Մեկ-երկու անգամ էլ կարի՛ճ հայտնվեց. ո՛չ ավելի, ո՛չ պակաս: Ի՛նքը՝ թունոտ խորհրդանիշը մահվան՝ սև, եղկելի, հարցականի նմանվող պոչով (թուլյնն այնտե՛ղ է հենց): Կարիճին տրորելուց հետո Շուշան տիկինը հիշեց, թե ինչպես էր ժամանակին երեխաներին բացատրում սև և դեղին կարիճների տարբերությունը... սևը մահաբեր է, նրա թուլյնի դեմ ճարչկա (լինում է գերեզմանոցներում, անապատներում, տա-

փաստաններում, ավերակների մեջ...), իսկ ղեղինը կամ շե-
կը համեմատաբար տանելի չարիք են, թույնը մահացու չէ,
հնարավոր է փրկել կարճահասրին...

Հիշում էր՝ ջրերի՛ բաժին դարձած, գերեզմա՛ն իսկ չու-
նեցած իր Սահակը այն ժամանակ հարցրեց, թե ինչի՞ հա-
մար են կարիճները, եթե թունավոր են ու մահացու: Ինչու՞
նրանք գոյություն ունեն, չէ՞ որ մարդիկ զզվում ու զգու-
շանում են նրանցից: Շուշան-Վարդենին հիշում էր, որ թե՛
Սահակն ու Հերակլը, թե՛ Մանեն (Բագրատիկը դեռևս չէր
ծնվել) ուշադիր՝ իր պատասխանին էին սպասում. ինքը
հարմար գտավ պատասխանել, թե չարը նրա համար է, որ
ընդգծվի, շեշտվի Բարու առաքելությունը, նաև՝ իմաստ
ստանա Բարու պայքարն ու մաքառումը նրա դեմ: Մի կող-
մում մեղուն ու գատիկն են... մյուս կողմում՝ կարիճն ու
սարդը... Մարդիկ էլ այդպիսին են՝ չար ու բարի, մեղու և
կարիճ, ինչպես գոյություն երկու հակադիր բևեռները՝
Քրիստոսն ու Սատանան: Եթե սևը չլինի, սպիտակի գե-
ղեցկությունն ու մաքրությունը չի՛ երևա: Եթե սևը չլինի,
սպիտակն էլ չի լինի...

Առհասարակ, իր մեկուսացումից ի վեր, երբ բեռնա-
տան ծառայողներին խստիվ պատվիրել էր, էլ չենք խոսում
նորեկ մոգերի ու հարակից ծառայողների մասին, երեսա-
ներին հեռո՛ւ պահել մոր տեսադաշտից, իր համար երկու
իմաստով կորած զավակների կարոտը Շուշան տիկնոջը այ-
րում էր հեռավոր կրակի նման... Հոգո՛ւ պայծառատեսությ-
յամբ նրանց սիրում, հիշում ու կարոտում էր առաջվա՛
տեսքով ու ոգով: Այսպես՝ օտարազավան դարձած և ար-
դեն օտարացած տեսնելը խոցում էր նրա հոգին առավել,
քան իր ներկա տանջալի վիճակն ու ապագան:

* * *

Արդեն գիշերային ժամն էր՝ «մթացյալն»: Չարաբարո բղեչիւն արգելել էր հյուղակում ո՛չ միայն ձիթածրագի, այլև մոմերի գոյութիւնը:

«Ապրի՛ր հոգուդ լույսով, – ծանակել էր նա տիկնոջը, – մինչև դրախտիդ լույսերին արժանանաս...»: Շուշան-Վարդենին պատասխանի չէր արժանացրել նրան: Լռել էր մեծախորհուրդ լուռթյամբ: Օ՛, որքա՛ն խորախորհուրդ է լուռթյան աշխարհը և խոնարհ՝ իր մեջ ընդունելու կյանքի բիրտ ու այլևայլ աղմուկնե՛րը, միաժամանակ մնալով լայնաշունչ ու խաղաղ՝ լեռնային մաքրաջուր լճակի նման: Խորքում՝ հատակին, մնում են վերափորանքի ու զազրախոսութեան պաղ քարերը:

Գետնին փռված իր խշտյակին թիկն տված, Հույս շնիկը կողքին՝ Շուշան տիկինն սկսել էր նիրհել, կամ թվում էր, թե նիրհում է, երբ կիսարթուն-կիսանիրհ՝ նրա ականջին մի հարազատ ձայն հասավ: Հոր՝ Վարդան Մամիկոնյանի ձայնն էր, անշփոթելի, փոքր-ինչ խզված ու խռպոտ (գորական խստակեցութեան արդյունք): «Վարդենի՛, աղջի՛կս, դու շարունակում ես Ավարայրի ճակատամարտի իմ բաժինը, շնորհակա՛լ եմ... դիմացի՛ր, տոկա՛, զավակս, իմացի՛ր, ուժեղը դու ես, հաղթանակը քոնն է, գիտցի՛ր... Հողի՛ պես անմեռ ես, Հայրենի հո՛ղ զավակս...»

Շուշան-Վարդենին աչքերը բացեց, շնիկը՝ Հույսը, դուրս էր եկել հավանաբար բնական պետքը հոգալու, և հիմա ներս էր մտնում գլուխը կախ: Պահակներից մեկը դռան տեղում կախված փսիաթը մի կողմ տանելով բարի գիշեր մաղթեց տիրուհուն: Հետո լսվեց, թե ինչ ասաց մյուսը երկյուղախառն ձայնով. «Հապա եթե տերն իմանա՞...»: «Տե՞րը, – լսվեց առաջինի ձայնը, – ուզում ես ասել

բղէ՞ չիւր, Տերը Շուշան տիկնոջ թիկունքին է, դու մեր դարդը լաց, որ ահամա չարագործ ենք դարձել»:

Լուսթյուն տիրեց: Շունը սիրունիկ գլուխը պարզեց տիրուհուն, և երբ տիրուհին շոյեց նրան, քնքշացած լիզեց ձեռքը: Աչքերը փայլում էին խտացող մութի մեջ: Քիչ անց քուն մտան երկուսն էլ՝ երկու որբ մանկանց նման:

ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ՓՈՇԻՆ

Հորը՝ Վարդան զորավարին արթմնի՞, թե երագում տեսնելը վերակոչեց Շուշան-Վարդենիի ուժերը: Արեգակի հետ արթնանալով՝ մի ուրիշ զգացումով էր լցված այս անգամ՝ հպարտությա՛ն... Առհասարակ երագում մոտ հարազատներին և ազգի հոգեմոտ մեծերին տեսնելիս ասես կենդանի հանդիպման էր արժանացած լինում, օրերով հագենում էր նրանց թողած հոգելույսով, ամրանո՛ւմ էությամբ ու հոգով: Ծշմարիտ, նրանք ասես իրոք գալիս էին Շուշան-Վարդենիին սատարելո՛ւ, ո՛ւժ և համբերությո՛ւն, կորո՛ւմ ներարկելու հետզհետե մաշվող, ուժասպառվող մարմնին: Այնինչ հոգով հարստանում ու լիանում էր՝ օրերո՛ւմ անցյալի թանկ հուշերի գրկում սավառնելու չափ:

Զարմանալի՛ բան. բանտարկյալի այդ փոքրիկ, մութ ու ցուրտ հյուղակը ասես դադարում էր այդպիսին լինելուց: Շղթաները, ծա՛նր շղթաները, չէին ճնշում: Պահակներն ասես չկային: Եվ Հույս շնիկի երախտագիտության ցույցերը նրան հիշեցնում էին անցած օրերը, երբ Շուշան-Վարդենին ո՛չ միայն առատորեն դրամներ և ուտելիք էր բաշխում իր դուռը ծեծող աղքատներին, այլև ներս տանում նրանց, կերակրում, լողանալու հնարավորություն տալիս, հետո միայն ճանապարհում նրանց լիաձեռն: Ըն-

չասեր, մանրախնդիր բղեչխին դուր չէր գալիս կնոջ բարեսեր վարմունքը, սակայն չէր արգելում բացեիբաց: Այդ յուրօրինակ հյուրերի գնալուց հետո հեգնում էր՝ աչքերը չարաժպիտ կկոցած. «Այս աշխարհում մարդ պիտի Յուրտավի աղքատներից լինի, որ իշխանական ամբողջում այսպես լողանա՛, սեղա՛ն նստի, հետո էլ հեռանա՝ բեռներով...»:

«Տե՛ր Աստված, – ընդվզում էր Շուշան տիկինը, – մե՞ծ բան ես համարում կարոտյալներին մի պատառ հաց տալը, կամ գոնե մեկ-մեկ՝ ջրի երես տեսնելը մեր տանը: Աղքատացա՛նք, ի՛նչ է: Հապա քրիստոնեական բարեսիրությունը: Հապա նրանց օրհնա՛նքն ու բարի խո՛սքը, որ՝ մեկին հարյո՛ւր կշատացնի մեր տան բերքն ու բարիքը: Մեծ, շա՛տ մեծ բան է օրհնանքի արժանանալը, Վազգեն, արժանացիր դո՛ւ էլ: Զինավառ կյանքից լրիվ կոշտացել ես»:

Բղեչխն անախորժ լուծւմ էր, մինչև որ մի օր, չզիմանալով այլևս, պոռթկաց: Դա նրա պարսկանալուց առաջ էր, քիչ առաջ. այդ օրը դուռը ծեծողը մի աղքատ կին էր՝ երեսան հետը: Շուշան-Վարդենին նրանց դարձյա՛լ ճանապարհում էր լողացած-մաքրված, կերած-կշտացած, ձեռքերին էլ՝ երկու կապոց... Երբ մայր ու որդի դուրս եկան ամբողջից և նրանց հետևից մետաղե դարպասը ծանրորեն ճոնչաց, բղեչխը ձեռքը խփեց սեղանին, որոտալով. «Տե՛ս, սա վերջի՛ն անգամը լինի, քե՛զ եմ ասում, Շուշան: Հաճո չէ ինձ այս ամենը, հասկացի՛ր: Երկար համբերեցի»:

Շուշան-Վարդենին տարակուսած ու խուճկյալ նայել էր ամուսնուն. «Իրա՞վ, – ասել էր անկեղծ զարմանքով, – ե՞ս եմ քեզ ուրիշ մարդ կարծել ի սկզբանե, թե՞ դո՛ւ ես փոխվել... Չէի սպասում...»:

Վազգենը թավ հոնքերի տակից նայել էր նրան, լռել մի պահ, ապա. ասել. «Դո՛ւ ես ինձ այլ մարդ կարծել, – դո՛ւ,

խենթո՛ւկս. հասակն առած կին ես արդեն, բայց նույն Վարդի՛ն ես, ինչպես անվանում էին քեզ ձերոնք...»:

Այդ «ձերոնք»-ը դիպել էր տիկնոջ սրտին: «Հայրդ էլ, մեծահարգ Աշուշա բղեշխը, ախորժում էր ինձ մկրտութ-
յան ավագանի անունով՝ Վարդենի կոչել, վա՞տ էր, – ար-
տաքուստ՝ բարեժպիտ, ներքուստ վրդովված խոսել էր Շու-
շան տիկինը»: «Վատ չէր, բայց հայրս էլ քեզ պես սիրում
էր աղքատներին երես տալ, նո՛ւյն ծառի պտուղն եք, սպա-
րապետ հա՛յրդ էլ, ի՛նչ խոսք, քաշներովդ մեկ ոսկի՛ եք,
սո՛ւրբ, մեզպեսները պիտի ձեր ոտքերը համբուրեն, չէ՛,
չէ՛, Հիսուսի նման, միմյանց ոտք լվանան ու ջուրն էլ
խմեն», – թունոտ հռհռացել էր բղեշխը:

Շուշան-Վարդենին կարկամել էր: Ինչ-ի՛նչ, բայց նման
անծածկույթ սրբապղծություն նա չէր սպասում:

«Չարաչար սխալվե՞լ եմ ուրեմն քեզ ազնվաբարո ու
ճշմարիտ քրիստոնյա համարելով, Վազգեն, – դողացող
ձայնով արտաբերել էր նա մինչև հոգու խորքը խոցված:
Բղեշխը միառժամանակ լռել էր, հետո ծանրումեծ վրա բե-
րել:

«Առանց Հիսուսի էլ աշխարհը տեղն է, հավատա՛, ա-
ռանց կույս Մարիամի էլ... Շատ ժողովուրդներ կան, որ ա-
ռանց նրանց ապրում են...»:

Շուշան-Վարդենիին ասես ընկղմել էին սառը ջրի մեջ,
ականջները՝ դժժացել, ճի՞շտ էր լսել, և այս վայրահաչ
սրբապիղծն իր երեխաների հա՞յրն է... Քրիստոսասեր Ա-
շուշա բղեշխի որդի՞ն: Հանուն հավատի կյանքը
զոհաբերած սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի բարեհա-
ճությունը նվաճած փեսա՞ն...

«Ուրիշ ժողովուրդներ կա՛ն, – աշխատելով մտքերը ժո-
ղովել, հոգու ցավը զսպած պատասխանել էր Շուշանը, –
կա՛ն, դրանք այլադավաններն են, որոնք լուսավո՛ր այս

ժամանակներում Սուրբ Հոգու փոխարեն... կրակն են պաշտում, և խառնակվում են միմյանց հետ արյունապղծությամբ՝ քույր-եղբայր, հայր ու աղջիկ, մայր ու որդի... Մեղա՛ քեզ, Աստված... Ինչու՞ հանկարծ հաճո՛ղարձավ քեզ այդ ամենը...»:

Չորագուշակ էր եղել լուսթյունը: Եվ շարունակվել էր՝ մինչև որ Վազգեն բղեչխը ծանրաքայլ դուրս էր գնացել:

Շուշան-Վարդենին հիշում էր. այդ գիշեր չքնեց: Առավոտյան նախաճաշի ժամանակ էլ ստվերի պես անշշուկ մտավ ներս՝ անքնությունից կարմրած աչքերով, գունատ, և երբ տեսավ գոհ ու զվարթերես իր նախաճաշն անող բղեչխին, կամացուկ նստեց ո՛չ թե հանդիպակաց աթոռին (ինչպես միշտ), այլ ամուսնուց բավական հեռու, մի կեսբերան «բարի լույս» մրմնջալով: Վազգենը, որ ախորժակով ու լիաբերան ճաշակում էր երեխ խորովածը, գլխով արեց ի պատասխան, հետո փորձող հայացքով գննում էր Շուշան տիկնոջը:

Շուշան-Վարդենին սպասում էր. սպասում էր տագնապո՛վ, հույսո՛վ, թե հիմա՛, հիմա՛ Վազգենը կհոհոս անվայելուչ (թեկուզ այդպե՛ս...) ու կասի, որ երեկվա պատահածը թյուրիմացությո՛ւն էր, դա՛ռը, անհաջո՛ղ կատակ...:

– Ինչու՞ չես ուտում, – ասես ա՛յլ աշխարհից եկած ձայնով լուսթյունը խախտեց Վազգենը, – առավոտ կանուխ խոհարարը ջանացել է, և ո՛չ իզուր...:

Շուշան-Վարդենու բերանը չէր բացվում բա՛ռ իսկ ասելու: Ակնապիչ նայում էր ամուսնուն, ասես օտա՛ր երկրներից խուժած արտառոց մի գազանի, որ խոսում էր մարդու լեզվով...:

Այդպես տևեց մինչև բղեչխն ուտելն ավարտեց, վրայից ըմպել-պարպելով արդեն կիսով չափ դատարկ գինու գավը, հենց այն, որով մեղրաջուր էր խմում նաև... Հետո վեր

կացավ, հեզնական ժպիտով զինվորական խոնարհում արեց Շուշանին, դուրս գնաց:

Շուշան-Վարդենին այսպիսի՝ ցավ (անհամեմատելի...) մեկ էլ ապրել էր սպարապետ հոր՝ Վարդան Մամիկոնյանի կորստյան ժամանակ: Սակայն նա ուրիշ էր. հոր կորստյան-նահատակման պահն ուրիշ էր. դա ընդհանրակա՛ն, մե՛ծ, ողջագգյա՛ վիշտ-երևույթ էր, նաև՝ հպարտություն, պարտավորություն, խոստում, երդում՝ շարունակելու սպարապետի գործը և ուղին: Հայրը՝ նահատակվելով, սկսել էր ապրել մի նոր, ոգեղե՛ն կյանքով...

Բայց այս Վազգե՛նը, որ տարիներով յուրային է համարվել, այն էլ՝ ամուսի՛ն, իր երեխաների հա՛յրը, Վարդան Մամիկոնյանի թոռների... հայրը: Ուխտանե՛նգ, ուխտանե՛նգ, ինչե՛ր խոսեց՝ թունոտ, սրբապիղծ... Թե՞ ինքն է խելագարվում, և այդ ամենը իրեն... թվացել է: Շուշան տիկինը փութով խաչակնքեց... Ձէ՛, չի՛ խելագարվել: Ահա, բղիշխի առավոտվա պահվածքը ցույց տվեց, որ երեկվա համար ոչ միայն չի՛ զղջում, այլև մնում է իր համոզմունքին... Ե՛րբ դավանափոխության ազգուրաց միտքը համոզմունք դարձավ նրա գլխում, երբ...

Ե՞րբ դարձավ հայրենամերժ, իր ապուպապերի կրոնն ուրացող, դեմընթաց, անջատական: Ե՞րբ... օձացա՛վ այսքան:

Այդ օձին տաքացրել էր նաև ինքը, ի՛նքը... Հավիտյանս (ակամա) հանցապարտ մնալով ազնվահոգի Սահակ Պարթև պապի, իր (քրիստոսասեր...) Սահականույշ մոր, վասն հավատի ու հայրենիի ողջակիզված հոր՝ Վարդան Մամիկոնյանի սրբաշունչ հիշատակների առաջ:

ՆԱԹԵԼԱՆ՝ ՎԻՐԱՎՈՐ

Իրիկնադեմ էր, խաղաղ մի ժամ, երբ հյուղի շեմին հայտնվեց Շուշան տիկնոջ տեգերկինը՝ Նաթելան: Կաշառել էր պահակներին ու ներս մտել: Շուշանը կարոտե՛լ էր նրան, վաղուց չէին տեսնվել: Նաթելան՝ նմանապես: Նաթելան, որ թաքուն քաղցրավենիք էր բերել, իսկույն թաքցնել տվեց այն, ով գիտե, որտեղի՛ց՝ որտեղ այնպիսի մեկը ներս մտնի, և... տեսնելով՝ տեղեկացնի բղեշխին: Եվ, Աստված մի արասցե, պատճառ դառնա բղեշխի բռնկվելուն, չէ՞ որ արգելելով արգելել է այդպիսի բաները:

«Բղեշխն էլ հո առիթի՛ է սպասում», – անկեղծությամբ ազատություն տվեց Նաթելան, հպարտ, գեղեցիկ գլուխը հետ գցած: Լռեցին:

Ներս մտած շունը նայեց, նայեց Նաթելային ու, ոչ այս, ոչ այն, մոտ գնաց, քսվեց ոտքերին, պոչը խաղացնելով ողջունեց նրան: «Սրա՛ն տես», – հուզվեց Նաթելան, – սրանք հո տարբերում են չարն ու բարին, լավն ու վատը: Մարդկանց էլ ճանաչո՛ւմ են, ամենքին չէ՛, որ ջերմորեն են դիմավորում, ուրեմն ինձ ընդունե՛ց»: Տխուր ժպիտով հաստատելով նրա ասածը՝ Շուշան-Վարդենին ավելացրեց. «Այդպե՛ս է, տեսնելո՛ւ բան էր, թե ո՛նց էր հաչում Վազգեն բղեշխի վրա... Մինչև չգնաց այստեղից, չհանգստացավ... Կենդանիները շատ զգայուն են, մի՛ կարծիր, որ չեն խոսում՝ չեն էլ հասկանում: Ընդհակառակն, խոսելու հնարավորությունից զրկված լինելը նրանց ավելի՛ կենտրոնացած ու խորաթափանց է դարձրել»:

Նաթելան երկար ու խորը նայեց Շուշան տիկնոջ աչքերին և վերջապես վճռեց իրեն տանջող հարցը տալ:

– Էթերին... շա՞տ հիվանդ էր: Եթե իմանայի, կայցելեի նրան: Նրանից ես միայն բարիք եմ տեսել, բայց վերջերս

այնպիսի բան իմացա, որ... մտածեցի՝ Շուշանին հարցնեմ,
չիտակ հոգի՝ նա ինձ ճշմարտությունը կասի:

Շուշան տիկինը հարցական նայում էր նրան, և հանկարծ գլխի ընկավ, թե խոսքն ինչի՛ մասին է. պարզ է, Սև Հոռոփի հերթական խարդավանքի զոհն այս անգամ... մեռած էթերին և Նաթելան էին: Այ քեզ բա՛ն: Ինչպե՛ս է կարողանում այդ կինը այստեղից-այնտեղից փախցրած տեղեկությունները նետի՛ նման ուղղել զոհի ուղի՛ղ սրտին: Հիմա էլ՝ Նաթելան:

– Ի՞նչ է եղել, – հարցրեց Շուշան տիկինը, – պատահաբար հո Սև Հոռոփը չի՞ հանդիպել քեզ...

Սև Հոռոփի անունը լսելով՝ Նաթելան շիկնեց, կարկամեց մի պահ, հետո վրա բերեց.

– Այո:

– Այո՞, ուրեմն տազնապղ զո՛ւր է, հանգստացի՛ր, այդ կինը ոտքից գլուխ սուտ է ու կեղծիք, իսկակա՛ն խառնակիչ, դա ե՛ս եմ ասում քեզ, – հոգնած շարունակեց Շուշանը, – տեսնու՞մ ես, չկա չարիք առանց բարիքի, այդ առիթ եղավ, որ տեսնվենք... – Ենթադրում եմ Ջոջիկի և էթերիի կարծեցյալ կապի մասին, այդպես չէ՞, Նաթելա:

– Այդպես է, – մրմնջաց Նաթելան գունատված, – հետո գլուխը կախեց ու լուռ մնաց:

– Ի՛նձ էլ է ասել, այդտեղից գիտեմ, – միտքն առաջ տարավ Շուշան տիկինը: – Սև Հոռոփը խաղում է հետո՞ ինչպես կատուն՝ մկան հետ, զգո՛ւյշ մնա: Այս պատմության մեջ ճշմարիտն այն է, որ Ջոջիկն ու էթերին պատանուլթյան օրերին սիրել են միմյանց, բայց ո՛չ ավելին. նրանք երբեք մարմնապես մտերիմ չեն եղել, էթերին խոստովանել է ինձ: Հետո՛, իսկ հետո՛, սիրելիս, էթերին Վազգենի պես մի վավաշոտի բաժին է դարձել. ես էլ այդ վերջերս եմ իմացել, այսքանը: Ուրիշ բան չկա:

Էթերիի մահը պարսկուհի Աշրաֆի ձեռքի գործն է անկասկած: Բրաբրիոնի՛ն էլ նրա սև ձեռքը պատուհասեց, իմացի՛ր:

Նաթելան շշմել էր:

– Իմ համբերատա՛ր Շուշան տիկին, որքա՛ն բան գիտես դու, և ի՛նչ ցավեր են տանջում քո հոգին, նախանձում եմ... արիությունդ, – Շուշան-Վարդենիի վզովն ընկավ Նաթելան, – Տե՛ր Աստված, ուրեմն ես մտածմո՛ւնք եմ հորինել ինձ համար: Իմ լա՛վ Ջոջիկ, նրա համար առավել ծանր պիտի լինի այս պատմությունն ուրեմն:

– Անշուշտ, – հաստատական շարժեց գլուխը Շուշանը:

– Դրա՞ համար է ուրեմն, որ, քույրի՛կ Շուշան, մենք... Ջոջիկի հետ... այնքան էլ երջանիկ չենք կարծես, ինչպե՞ս ասեմ...

– Էթերին հանգամանքների զոհ էր, ո՛չ ավելին, սակայն նախախնամություն զորավոր ձեռքն է կանխորոշում ամեն բան, – լավեց Շուշանի ձայնը արդեն մթնող հյուղակուճ:

– Շուշան տիկին, քանի դեռ չի մթնել , գնամ, – խոսեց հոգեկան հավասարակշռությունը վերագտած Նաթելան:

– Գնա՛, Նաթելա, սիրելիս:

Համբուրվեցին: Շունը հրաժեշտի կլանչյունով ու պոչը շարժելով ճանապարհեց Նաթելային:

ՈՐԴՈՒ՝ ՍԱՀԱԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Վաղամեռիկ Սահակի ծննդյան տարեդարձն էր, տարաբախտ որդու, որ Կուր գետի ալիքներին զոհ դարձավ: Շուշան տիկինը հիշում էր, թե ինչպես ոչ հեռավոր անցյալում (Սահակն իր երրորդ երեխան էր) մկրտեցին նրան՝ տալով Շուշան-Վարդենիի պապի՝ կաթողիկոս Սահակ

Պարթևի անունը: Տղեկը սկզբից ևեթ զարմանալի ճակատագիր ուներ: Քրոջ՝ Մանեի և եղբոր՝ Հերակլի հետ խաղալիս, միշտ փորձանքը նրա՛ն էր պատահում: Մի անգամ խաղալիս փուշ էր մտել ոտքը. ուռել էր, թարախակալել, շա՛տ երկար տևեց բուժումը: Եվ սա այն դեպքում, երբ Մանեի, Հերակլի, նրանց հետ խաղացող մյուս երեխաների ձեռքն ու ոտքը օրը հազա՛ր անգամ փուշ էր մտնում...

Մյուս փորձանքը. եթե անվտանգ թվացող փուշը վտանգավոր դարձավ, ապա օձը, որ խայթել էր Սահակին (հագրի՛վ փրկեցին) արդեն բացահայտ վկայություն էր, որ մանկան գլխի վրա դժբախտություն մի ուրու է պտտվում: Հայրը՝ Վազգեն բղեշխը, որ այն ժամանակ չէր պղծվել այսքան, և դեռ ընդունակ էր լավ արարքների, իրեն պատիվ բերող մի քայլ կատարեց: Երբ օձահարներին բուժող հայտնի Զավահիրը Սահակին փրկելու իր գործը սկսեց օձի վերքից թույնը ծծել-թքելով, և համարեց, թե մանուկն արդեն փրկված է, բղեշխը չհանգստացավ, մինչև ինքն էլ չկատարեց իր հայրական պարտքը՝ փոխարինելով Զավահիրին: Այն ժամանակ բոլորը հիացել էին նրա անձնուրաց մանկասիրությունը: Ինչ-ինչ, բայց որ նա լավ հայր էր երեխաների համար և լավ ամուսին մինչ այս դեպքերը, Շուշան տիկինը չէր ժխտում:

«Լավն ինչպե՞ս ուրանաս», – զրուցում էր նա ժամանակին Բրաբրինի հետ, անկեղծանալով:

«Զարմանալի է, որ մարդու ներսում (գուցե հենց իրե՛ն էլ անհայտ...) չարն ու հոռին ի հայտ բերելու բանալի է դառնում կրո՛նը (այս դեպքում՝ մազդեզանց), այնինչ կրոնն ինքը պիտի ծառայի մարդու մեջ գազանայինը խեղդելուն և մարդկայինը վերհանելուն... Այդպես չէ՞, Բրաբրի»:

Այդ խոսակցություն ժամանակ Բրաբրին բազմիմաստ

լուել էր, հոգոց հանելով, հետո, այնուամենայնիվ, արտահայտել էր մտքինը (...ա՛յդ տխուր օրերին բղեչին արդեն սկսել էր քրիստոնեին ոչ վայել վարքագծի ինչ-ինչ նշաններ ցույց տալ), ասելով Շուշանին. «Ի՛նքը՝ ամուսինդ է խոտորը, թե չէ այս կամ այն կրոնի թողտվությունները ինչո՛ւ ա՛յս մեկին չեն գայթակղում, իսկ մյուսի՛ն՝ հանում են հունից...»:

Շուշան-Վարդենին հիշում էր, որ թեև այն ժամանակ ցույց չտվեց, բայց ներքուստ վերավորվել էր Բրաբիի խոսքից... Ինքն էլ չգիտեր՝ ինչու... Հետո, հետո հասկացավ, որ այդպես էր, քանզի դեռևս սիրո՛ւմ էր Վազգենին, հետևաբար՝ կո՛ւյր էր նրա թերությունների, սխալների հանդեպ, չէր տեսնում...

Բրաբիոնի իրավացիությունը կյանքով հաստատվեց: Այն էլ ինչպե՛ս հաստատվեց: «Երանի, – այսօր մտածում էր Շուշան-Վարդենին, – Վազգենը կամ ես մեռած լինեինք, որպեսզի տեղի չունենա՛ր... հիմա արդեն անուղղելի: Չտեսնեի՛ այս...»:

Խեղդված տղեկի՝ վաղամեռիկ Սահակի ծննդյան տարեդարձը ալեկոծեց վշտահար մոր սիրտը, փոթորկի նման խառնեց հին ու նոր դառնությունները, առավել կսկծալի դարձնելով մանկան կորուստը: Վշտացյալ Շուշան-Վարդենին բաց արեց հիշատակարան-մատյանը, ուր Սահակի մահվան առթիվ իր գրած... բանաստեղծություններն էին: Սկզբից էլ իրեն դատափետում էր նման հանդգնություն համար. «Ի՛նչ, – մտորում էր, – համարձակվում ես գրածդ բանաստեղծոթյո՞ւն համարել Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցից և մեծահմուտ Սահակ Պարթևից հետո...»: Իսկ ներսից երկրորդ մի ձայն առարկում էր, թե այս տողերը որդու կոսրտյան ցավի արտահայտությունն են, որ պահ է տվել մագաղաթին իբրև մո՛ր սրտի խոսք... ո՛չ ավելին,

այնպես որ չի՝ մեղանչել Մեսրոպի ու Սահակի սրբազան հիշատակի առջև: Ահա, այդ մեծերի խոսքն իր հետ է մշտապես, թանկ ու հոգեմոտ մի ուրիշ մատենիկում, որ ստեպ-ստեպ ընթերցում է աղոթքի կամ սաղմոսերգության ընդմիջումներին:

...Իր գրածները միայն Բրաբրիոնի մոտ է կարդացել: Լսելուց հետո Բրաբրիոնը, ի նշան հավանության, համբուրել էր Շուշանի ճակատն ու միտք հայտնել, թե Սահակ Պարթևի թոռնուհին ժառանգե՛լ է մի բան ուրեմն վեհատիպ իր պապից...

Հետո Շուշան-Վարդենին ծնկի եկավ և սկսեց բարձրաձայն ընթերցել Սահակի մահվան առթիվ գրած իր երեք ոտանավորները, որովհետև դա էլ ի՛ր աղոթքն էր:

Ապա փետուրը թաթախելով մելանի մեջ՝ գրեց իր հիշատակարան-մատյանի հաջորդ էջին. «Այսօր՝ Սահակիս ծննդյան տարեդարձը նշեցի ողջ օրս նրան նվիրելով՝ հիշելով, աղոթելով, նրան նվիրած իմ համեստ տողերն ընթերցելով: Հուսով եմ, որ Սահակիս անմահ հոգին ունկնդրում է ինձ: Եվ փա՛ռք Տիրոջը այս հնարավորության համար»:

Շուշան-Վարդենին այնքան էր տարվել օրվա խորհրդով, որ չէր նկատել, թե ինչպես պահակը՝ ակնածանքով ու երկյուղած, կավամանով ջուրն ու գարեհացը՝ պարզ մի սկուտեղի վրա, դրել է հյուղի անկյունում, հատակին: Կերավ գարեհացն ու ըմպեց ջուրը: Ուրիշ բանի կարիք չէր էլ զգում արդեն վաղուց: Վարժվել էր կիսաանոթի, սրբակենցաղ այս գոյությանը:

ՆԱԶԻՐԵ ԽԱՆՈՒՄԻ ԱՌՈՂՋՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՐԵԼԱՎՎՈՒՄ Է...

Անքննելի են Աստծո խորհուրդները, ճանապարհներն՝ անիմանալի, որոնցով մի դեպքում՝ Աստծո դատաստանն ու պատիժն էր հասնում, ա՛յլ պայմաններում՝... անհավատալի, չսպասվող, ողորմած, ամենահաս Փրկությունը...

Շուշան տիկինն, անշուշտ, չգիտեր, թե որտեղի՞ց էր Սև Հոռոփի ականջն ընկել, որ Նազիրե խանումի առողջական վիճակի բարելավվում է, սակայն մտաբերում էր, որ Սև Հոռոփը իր վերջին գալուց նման մի բան ասաց: Ո՞վ գիտե՞ որտեղից էր իմացել, Վազգեն բղիճիսի և նրա նմանների համար դժվար չէր աչքեր ու ականջներ ունենալ ամենո՛ւր... տեսանելի լինեին դրանք, թե ոչ:

Նման բան հաստատապես կար. իր վերջին այցելության ժամանակ Նազիրե խանումը երախտագիտության արցունքն աչքին, հավաստել էր, թե իրոք, առողջական իր վիճակը բարելավվում է ...

Դեմքի և մարմնի վրայի վերքերի մեծ մասը չորացել-փակվել էին, իսկ չարագույժ հիվանդության նախանշան կարմիր բծերը՝ անհետացել: Հրաշալի՜ երազներ էր տեսնում՝ կյանքով և արևով լեցուն, մինչդեռ ... առաջ (հիվանդության ի հայտ գալուց ի վեր) գիշերները քուն չունեին համարյա, աչքերը կպցնելուն պես դժոխային, մղձավանջային երազները տանջահար էին անում նրան:

...Անցյալ օրն էլ դատրիկին՝ Լալեին, ընդամենը մի քանի քայլ հեռվից տեսնելու բա՛խտն է ունեցել: Մի տեսնեք, թե ո՞նց է մեծացել Լալեն, բլբլո՛ւմ է, խոսո՛ւմ է, երգո՛ւմ, իրեն էլ ասաց՝ մայրի՛կ...

Այս անգամ մայրացուն՝ Շահրու խանումն էլ հետն էր եկել, իսկ դա մի այլ կողմով էլ վկայում էր Նազիրեի առողջ-

Չական վիճակի բարելավվելը: Նախկին դրույթյան մեջ ո՛չ ոքի չէր թույլատրվում ընկերանալ նրան, բացի ուղեկիրց մոզից: Իր ասելով, Շահրու խանումն անձամբ ցանկացել էր տեսնել Շուշան-Վարդենիին, հայտնի սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի դստերը, քանզի նրա մասին խոսքն ու զրույցը գնալով ծավալվում էր, հրաչքներ էին պատմում: Ահա, հրաչք չէ, ի՛նչ է, իր դստեր՝ Նազիրեի հիվանդության պատմությունը: Շահրու խանումը, որ վեհատես, գեղեցիկ կին էր, հարստության, ըստ ամենայնի, ակներև նշաններով՝ ականջներին, պարանոցին, դաստակներին ու ձեռքերին մեծարժեք ադամանդակուռ զարդերով, քար էր կտրել Շուշան տիկնոջ կեցություն ավելի՛ քան համեստ, վանական միանձնուհու էլ չէ՛, այլ ճգնակեցուհու հիշեցնող պարզությունից: Երբ իմացավ նաև, որ նրա սնունդն էլ գարեհաց է միայն ու ջուր, լաց եղավ...

«Դժվար է Աստծո աշխարհում ապրելը, – մոզի միջոցով արտահայտեց նա իր միտքը, – շա՛տ դժվար է. ինչու՞, մեր հարեմում, օրինակ, ծույլ, անուղեղ և անաշխատ կանայք առավոտից-երեկո բամբասանքո՛վ են ապրում, պաշտամունքն իսկ ժամանակին ու հանգամանորեն չեն կատարում, իսկ ահա ազնվական այս կինը կամավոր ընտրել է դեպի Աստված տանող իր ուղին, և չարչարվում է՝ առանց այդ մասին բա՛ռ իսկ ասելու, տրտնջալու, բողոքելու...»:

Շահրու խանումը տակավին լիովին չգիտեր կամ թուուցիկ էր լսել Վազգեն բղեջիսի ծանր ձեռքի և Շուշան-Վարդենիին հասնող մարմնական հալածանքի ու ծեծի մասին, բայց այն, ինչ տեսնում էր՝ վեր էր ամեն սպասումից: ...Ոտաբորբի, հնամաչ պարեգոտով, հյուծված, դալուկ դեմքի վրա սև մոմերի պես այրվող աչքերով, նա ասես մարգարեուհի լիներ. ա՛յս աշխարհից չէր կարծես: Շահրու խանումը աչքը չէր կտրում Շուշան-Վարդենիից, հետո

կրկին դիմելով մոգին, որ թարգմանի, ասաց. «...Լսել եմ Ձեր հոր՝ արժանահիշատակ Վարդան Սպարապետի և նրա մեծագործ ուժի մասին, տեսած լինելու բախտն, ավաղ, չունենալով: Սակայն հիմա՝ ի դեմս նրա արիասիրտ դստեր՝ Շուշան-Վարդենիիդ, հոգո՛ւ աչքերով տեսնում եմ նաև սպարապետին: Ճշմարիտ է, որ սովից ու աղոթքներից ուժասպառ թեև՝ դուք մի ո՛ղջ գորաբանակի ո՛ւժ ունեք, Շուշան Վարդենի՛, հայոց մեծիմաց տիկին»:

Շուշան-Վարդենին լռում էր: Այս առիթով ամրոցից վազել եկել էր Աշրաֆը՝ հյուրասիրություն պատրաստություն տեսնելու. հապճեպորեն ներս բերված սեղանիկի վրա փայլում էր խոնչան՝ լեփ-լեցուն ընտիր քաղցրավենիքով... նրբահամ օշարակներով...

Նրբանկատ ու խորատես Շահրու խանումը ոչնչի ձեռք չտվեց (չէ՞ որ տանտիրուհին՝ Շուշան տիկինը, հրաժարվել էր այս ամենից): Նույն կերպ վարվեցին և ուղեկից թարգման մոգն ու Նազիրե խանումը:

Շահրու խանումը եկել էր շնորհակալություն հայտնելու Շուշան-Վարդենիին՝ իր դստեր առողջության բարելավման համար:

Աշրաֆը, որ եկել ու մնացել էր հյուղակում, ուշադիր լսում ու տեսնում էր անցուղարձը, որպեսզի հետո տեղը-տեղին ներկայացնի բղեշխին: Միաժամանակ, նա անխառն ակնածանքով, նույնիսկ ահով էր համակված դեպի Շուշան տիկինը, հենց Շահրու խանումի՝ պատվարժան Խոսրով մեծավորի տիկնոջ, գալուստն այստե՛ղ՝ փլեկ այս հյուղակը, նրա դստեր՝ Նազիրեի... անբուժելի՛ հիվանդությունից... բուժվե՛լը:

Վերջերս Շուշան-Վարդենիին այցելում էին նաև բազմաթիվ մեծահարգ հոգևորականներ: Անցյալ անգամ Վազգեն բղեշխի եղբայրը՝ Ջոջիկ իշխանն էր եկել տիկնոջ՝

Նաթելայի հետ... մեղքերի թողությո՛ւն հայցելու Շուշան-Վարդենիից... Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի դուստրը և կաթողիկոս Սահակ Պարթևի թոռնուհին հետզհետե սրբուհո՛ւ կերպարանք էր առնում ո՛ղջ Յուրտավ քաղաքի համար: Չնայած բղեշխի դրած արգելքներին, հասարակ ժողովրդից շատերն էլ՝ հիվանդությունից բուժվելու, դժբախտության կամ ա՛յլ առիթներով գտնո՛ւմ էին ճամփան՝ դեպի բղեշխական հզոր, քարակոփ ամրոցի բակում ծվարած համեստ հյուղակը: Պահակներն էլ բավական հարստացան՝ կաշառք վերցնելով եկողներից:

Վազգեն բղեշխը լսում էր այդ ամենի մասին: Սկզբում՝ զայրանում, ապա՝ զարմանում, իսկ հետո, ինքն էլ չգիտեր, թե ի՞նչ անորոշ մի զգացում էր համակում իրեն, երբ լսում էր Շուշանի տարածվող համբավի մասին... Ակնածանք էր, ահ, նաև՝ հպարտություն այս կնոջ մեջ (որն ի՛ր կիսն է...) ապրող հզոր, անկոտրում, աներեր ուժի նկատմամբ:

Օձի՛ պես ճապուկ ու խորամանկ Աչրաֆն արդեն... վախենո՛ւմ էր Շուշան-Վարդենիից:

Գնալիս Շահրու խանումն հարցրեց, թե ինչո՞վ, ինչպե՞ս երախտահատույց լինի Շուշան տիկնոջը, ի վերջո, նա իր դստեր կյա՛նքն է փրկել: Շեշտեց, թե Նազիրեն իրեն տեղեկացրել է, որ ո՛չ փող, ո՛չ էլ գանձ է վերցնում: Ուրեմն, ինչպե՞ս պիտի լինի:

Մի երկվայրկյան Շուշան տիկինը լռում էր, հետո դարձավ. «Ա՛յն, որ Նազիրե խանումը՝ ջահել մի կին, նաև՝ մա՛յր, դեպի կյա՛նք է գալիս մահից, ձե՛ր ասելով՝ իմ աղոթքների օգնությամբ է (օժանդակությամբ թերևս...), բայց ո՛չ նրանց շնորհի՛վ, որովհետև առանց Աստծո շնորհի հազարավորների՝ աղոթքն էլ անիմաստ է, ամենամեծ վարձատրությունն ու հատուցումն է ինձ համար: Փողը, ինչքը, գանձը այնքա՛ն փոքր բան են Հոգուց, սրտի՛ց

բխած ճշմարիտ երախտագիտության առջև, ինչպես ավագահատիկը՝ Ծովի...

Ձեր թանկ, անգնահատելի երախտագիտությունը թող նվեր լինի վաղամեռիկ որդուս, Կուր գետում խեղդված, անգերեզման մնացած Սահակիս հոգևոր շիրմաքարին. թող մի փունջ ճերմակ ծաղկի տեսքով զարդարի այն: Ամեն»:

Շահրու խանումն ու Նազիրեն, ուղեկից մոգն ու Աշրաֆը արձանացել էին խորավիշտ, հույժ խոցված այդ կնոջ Հոգու մեծության առաջ: Նազիրեն ու Շահրուն համբուրեցին Շուշան-Վարդենիի ձեռքը, ապա դուրս եկան հյուղակից, զգուշանալով, որ դռան տեղում կախված փսիաթը չդիպչի իրենց շքեղ հագուստներին:

ՀԱԿՈՌ ԵՐԵՑԸ ԳՐՈՒՄ Է

Կան մարդիկ, որոնք ոմանց համար լավ են, շատերի համար՝ վատ: Կան ուրիշներ էլ, որ շատերի համար լավ են, ոմանց համար՝ վատ: Հազվադեպ է լինում, որ նույն մարդուն սիրեն բոլորը: Հակոբ երեցն այդ բացառիկ անհատականություններից էր: Նա հավասարապես սիրելի ու հարգելի էր բազմազգ Յուդեայի բնակիչների համար, բոլորը նրան գիտեին իբրև պարկեշտ մարդու:

Վեճերի, ընդհարումների ժամանակ, եթե Հակոբ երեցն իրազեկ էր տեղի ունեցածին, բավական էր, որ ասեր իր խոսքը, և հարցը վճռված էր: Գիտեին, որ նա ճիշտն է ասում, ճշմարտությունը: Հայտնի էր, որ ո՛չ մի բան ի զորու չէր նրան փոխելու, ո՛չ իսկ հոգևոր և աշխարհիկ մեծավորների խոսքը:

«Միայն Աստծուն եմ պատասխանատու, իբրև գերագույն խղճի», – սիրում էր կրկնել Հակոբ երեցը:

Ունեցվածքի բաժանման մի դատական վեճի ելքը վճռելիս, իբրև մասնակից հրավիրված Հակոբ երեցն ասել էր. «Աստծուն պիտի ներկայանանք մեր սև ու սպիտակով, ա՛յս մասին մտածեցեք, ո՛վ մահկանացուներ: Անմահ Հոգու մասին մտածեցեք, որ հավիտենական է... Ոսկու պարկերն ու շքեղ կայքը նույնիսկ փետուրի արժեք ու կշիռ չունեն անմահ Հոգու հետ նժարվելիս»:

Երբ Հակոբ երեցը քայլում էր Յուդեայի փողոցներով, նրան նկատում էին բոլորը, և անպայման՝ ողջունում: Իշխանավորների ու մեծահարուստների առջև խոնարհվո՞ւմ էին թեև, սակայն Հակոբ երեցին տեսնելիս է, որ հույսով ու հավատով էին լցվում, և ճանապարհ էին տալիս հարգալից: Շատերը Հակոբ երեցի մոտ էին գնում ընտանեկան

կամ այլ հարցերով նրա հետ խորհրդակցելու: Զգուժմ էին ու մեծարում այդ շիտակ մարդու հոգևոր ուժը:

Վազգեն բղեչխի ուրացությունը Հակոբ երեցն այդպես էլ չէր ընդունել հոգեին՝ խորունկ արհամարհանքով լցված լինելով դեպի այդ մարդը: Համարում էր (և բարձրաձայն արտահայտել էր իր միտքը, շահտ լավ գիտենալով, որ տեղ կհասցնեն), որ եթե Վազգենը կարողացել է ուրանա՛լ, ուրեմն է՛ն գլխից նրա հավատը խախուտ է եղել: Այդպիսի մեկի կորուստն էլ կորուստ չէ..

Ուրացությունից հետո մոլեգնած Վազգեն բղեչխը (մանավանդ՝ մոգերի հրահրմամբ) ընդհատակյա, ծածուկ միջոցներով ջանաց Հակոբ երեցի ոտքը կտրել իր տանից, բայց չհղավ: Հակոբ երեցն ինքն էլ չէր կամենա ամրոց գնալ՝... մոգերի՞ն պիտի տեսներ, բայց ամրոցի բակում գտնվող հյուղակում լինում էր: Նախ, քանի որ Շուշան տիկինը՝ այդ տան տիրուհին, իբրև հավատավոր քրիստոնյա ի գին հալածանքի ու տառապանքի պահպանում էր իր հավատը (և տան մեջ ուրեմն դավանակի՛ց, քրիստոնյա կա՛ր), ապա իբրև հոգևոր հովիվ առհասարակ իր պարտքն էր հենց թեկուզ ուրացյալի՛, հավատափոխի՛ հարկի տակ եկողներին՝ անգամ դարձի բերելու փորձ անել:

Ուրացությամբ իրեն ցմահ արատավորած բղեչխը չհանդգնե՛ց էլ Հակոբ երեցի՝ իր տանից ոտքը կտրելու մասին խոսք բանալ, քանի որ տեսնում էր Սամվել, Հովհան, Ափոց եպիսկոպոսների, այլև մյուս երևելիների ակնհայտ խորշանքն իր նկատմամբ: Տվեց-առավ, մտածեց, որ ավելի լավ է շատ չկարևորի այդ հանգամանքը:

Եթե ճշմարիտ ու հավատասեր Աշուշա բղեչխն արթնանա՛ր մահվան քնից, կխենթանա՛ր. որդին՝ Վազգենը, նո՛ր «գործո՛վ» էր տարված, նոր շինություն-ապարանք էր կառուցում, որպեսզի ավելի ընդարձակ ու հարմարավետ լի-

նեն մոգերի կացարանները, իսկ բո՛ւն պատճառն այն էր, որ ուզում էր տո՛ւն բերել «նորահարսի՛ն»՝ պարսից արքայի... զոքանչի՛ն...

Ողբացյա՛լ բդեշխ, չգիտեր, որ շինարարությանը գու՛գահեռ ի՛նչ ծաղր ու ծանակի, երգիծական կծու պատումների «հերո՛ս» էր դարձել: Շուկայից՝ մարդկային կենցաղի այդ բազմաբղետ խառնարանից սկսյալ մինչև իշխանություններն ու վերևներն առհասարակ: ...Մարդիկ նաև ա՛յս ձևով էին պատժում դավաճանին, և դեռ շարունակվո՛ղ նրա դավաճանությունը...

Ձէ, ճշմարտությունը երկո՛ւ ոտքի վրա էր կանգնած այնուամենայնիվ, մեծաքսակ բդեշխը ի՛նչ արեց-չարեց՝ հագիվ կարողացավ մեկ-երկու գործավոր գտնել կառուցվող շենքի վրա աշխատելու համար: Ձէին համաձայնում՝ հրապարակավ կամ անհիմն պատճառաբանություններով մերժո՛ւմ էին նրան, այնպես որ ստիպված եղավ գործավորներին էլ Պարսկաստանից բերել...

Ուրիշ բա՛ն էլ եղավ. կառույցի դուռ-պատուհանի համար բերված փայտի դարսերի մեջ գիշերը կրա՞կ էր ընկել, թե՞՞ գցել էին, երբ կեսգիշերին հրդեհի իրարանցում ընկավ և փայտի մեծ մասն այրվեց... Բդեշխը տեսնում էր, այլև արդեն անմիջականորեն իր վրա զգում հայրենակիցների անթաքույց թշնամանքը, և դա առավել չարացնում ու թուլնո՞վ էր լցնում նրան, միաժամանակ առավել խո՛րը թաղվելով այլևս կորցրած ճանապարհի անել ճահճի տիղմի մեջ... Բանն այնտեղ էր հասել, որ պարսից Պերոզ արքային իր հավատարիմների միջոցով տեղեկացնում էր. «Արքայից արքա Հազկերտին ընդդիմացած Վարդանի դուստրն է, այդ համոզմամբ եմ կտտում մինչև մահ, որովհետև իր աշխարհավեր հոր պես չհամաձայնեց ծառայել արքայի աստվածներին»:

Հակոբ երեցը ևս, մյուսների նման, տեսնում ու լսում էր այս ամենը, և օրեցօր, որքան շատանում էր արգահատանքը բղեչիւի հանդեպ, նույնքան և ավելի մեծանում էր ակնածանքն ու հիացումն առ Շուշան-Վարդենին: Դառնաղետ, սակայն մեծախորհուրդ այս պատմության սկզբում, երբ բղեչիւը նոր էր տուն դարձել ուրացողի խարանը ճակատին, Հակոբ երեցը այդ ամենը գրի առնելիս, բնականաբար, չէր անտեսել տխուր այդ փաստը: Սակայն հետզհետե, հընթացս դեպքերին, այնքան խորացավ ու ներթափանցեց (մասնավորապես Շուշան-Վարդենիի վարքագծից ելնելով...) երևույթի մեջ, որ հարկ համարեց իրեն համակած զգացումները, խոհերն առանձին մի մատյանի մեջ ամփոփել: Այդ մատյանն էլ հենց հետագայում դարձավ նրա գիրքը՝ Շուշան-Վարդենիի անօրինակ տառապանքի և նահատակության մասին, Վկայի ու տարեգրի խոսքը, Ժամանակի խոսքը:

Բղեչիւի առաջին վայրագություններից սկսած մինչև վերջինը նա արձանագրել էր իր մատյանում: Պատահել էր, որ գրառելիս չէր կարողացել զսպել սրտի տագնապն ու հեքը, հուզմունքը, և այդ տեղում արդարացի զայրույթի տողեր էլ էին հայտնվել: Սկզբում այդ մասին ոչինչ չէր ասել Շուշան տիկնոջը, հետո խոստովանել էր, նաև՝ միտք հայտնել, թե այդ մատյանն ընդամենը անաչառ վկայի իր խոսքն է այս ողբալի պատմության մասին, իսկական դատավորն Աստված է և կցուցանի իրենը:

Շուշան-Վարդենին համեստորեն լռում էր և առավել հարգանքով լցվում Հակոբ երեցի անձի հանդեպ, քանզի, հայտնի բան է, իշխանամետ, պարսկամոլ, փառատենչ բղեչիւը մի օր կընկներ նրա մատյանի հետքերի վրա... Իսկ դա չէր կարող անվտանգ լինել Հակոբ երեցի համար: Եվ ասա նա, չերկնչելով ոչնչից, շիտակ, արդարասեր մարդու,

առավել ևս հոգևոր հովվի իր պարտքն էր կատարում իր հոտի հանդեպ: Պատրաստ էր դիմագրավելու նաև ոխակալ բզեչխից սպասվող չարիքը. սա կռիվ է ի մահ, հենց Շուշան-Վարդենիի կենդանի օրինակով:

Չիմացվեց՝ ինչպես կամաց-կամաց Հակոբ երեցի մատյանի լուրը բերնեբերան հասավ գրեթե բոլորին... Ընկավ Վազգեն բզեչխի ականջն էլ՝ փոթորկելով նրա առանց այն էլ պղտոր հոգին: Նա այդ ամենը համարեց անձնական վիրավորանք, թշնամանք ու ոտնձգություն իր դեմ, և ըստ այդմ էլ որոշեց ահաբեկել Հակոբ երեցին: Այդ էլ չօգնեց: Նրա թիկնապահ Լևանը, որ մութ ու խուժադուժ նկարագրով բզեչխին ընկերակցելու արժանի մեկն էր, եկավ և զեկուցեց բզեչխին, թե Հակոբ երեցն անդրդվելի՛ է, անկոտրում, աներկյուղ... Փողի, կաշառքի մասին խոսելն էլ անիմաստ է, ա՛յն աստիճանի անընչասեր ու փողատյաց է այդ մարդը: Կարկամեցին մնացին, թե ի՞նչ կերպ Հակոբ երեցի մերկացնող-դատապարտող մատյանի դեմն առնեն:

«Կնամոլ մեկն էլ չէ, որպեսզի ...», – քթի տակ մռմռաց բզեչխը: Լևանը քմծիծաղով հաստատեց նրա ասածը:

Հակոբ երեցն էլ, իբրև արդարություն մարտիկ, քնած չէր. մատյանի մասին տեղեկացրել էր հարգարժան Սամվել (եպիսկոպոսների առաջնորդ), նաև Հովհան և Ափոց եպիսկոպոսներին, մատյանից որոշ գլուխներ ընթերցել նրանց համար՝ հավանություն արժանանալով: Լուրը տարածվել էր, իշխանավորներից ոմանք ևս ցանկություն էին հայտնել ծանոթանալու մատյանին:

Հակոբ երեցի նկատմամբ հատուկ հետաքրքրություն էր սկսել դրսևորել անկողին ընկած, ավերակյալ Աբեսալում իշխանը: Դժբախտությունը՝ (ողնաշարի կոտրվելը գինարբուքի ժամանակ) միանգամից փոխել էր նրա կյանքը, ցնցել ոչ միայն մարմնապես, այլև բարոյապես, ավա՛ղ, ու-

չացած Աբեսալոմին: Քանի՛ անգամ տունն հրավիրեց Հակոբ երեցին. վերջինս գնում էր, աղոթքով և իր ներկայութ-
յամբ նույնիսկ կյանքի կոչում իննսունամյա ծերունու պես
զառամյալ թվացող Աբեսալոմին: Աբեսալոմն ի վիճակի
չէր, և Մաղվալա իշխանուհին քանի՛ անգամ գնաց Շու-
շան-Վարդենիի ոտքը, որպեսզի նրա աղոթքներով բարե-
լավում լինի ամուսնու վիճակին:

Յուրտով գյուղաքաղաքի լավ ու վատի, սև ու սպիտա-
կի, լաց ու ծիծաղի մեջ ողջախոհության կոչող զանգի դո-
ղանջի պես էր հնչում. Հակոբ երեցը գրում է: Գրում է իր
մատյանը:

ԷԼԻ ՄԻ ԵՐԱԶ...

Այդ օրն անձրև եկավ առավոտից ի վեր, ստեպ-ստեպ
կտրվելով ու նորից մաղելով, ինչպես լինում է բարակ անձ-
րևի ժամանակ:

Շուշան տիկնոջ համար ծանր օր էր. իր երբեմնի տուն-
ամրոցի կողքի շինարարությունը..., ելումուտ անող պար-
սիկ գործավորների խոսակցությունները, ձայները, կանչե-
րը տպավորություն էին ստեղծում, ասես ո՛չ թե տանն ես,
այլ օտարության մեջ: Ի լրումն ամենի, երբ Աշրաֆը
պարսկատարազ Մանեին կողքը գցած դուրս եկավ ամրո-
ցից՝ տիրուհու պահվածքով, սիրտը ճմլվեց. այսօրվա՞ հա-
մար էր ուրախացել ինքը (ողջ գերդաստանի հետ մեկտեղ)
անդրանիկ զավակի՝ դստեր ծնունդով: Մանեն էլ, Աշրաֆի
կողմից զգուշացված կամ ոչ, մոր հյուղակի կողմն իսկ
չնայեց..., որ սովորաբար անում էր՝ գողունի հայացքներ
գցելով հյուղակին, մորը տեսնելու հույսով... չէ՞ որ շա՛տ
օրեր էին անցնում, մինչ հնարավոր էր լինում տեսնել
միմյանց թեկուզ այդպես՝ հեռվից... Ուր գնացին տեսնես.

պարսկուհի այս կավատը (ամե՛ն ինչի ընդունակ, ինչպես ցույց տվեցին հանգամանքները) այս էլ քանի՛ անգամ ամբողջից դուրս ո՛ւր է տանում տասնհինգ տարին նոր բոլորող, անմեղ, ապաբախտ իր աղջկան: Ի՛նչ որոգայթ է հյուսվում նրա շուրջը, եթե արդե՛ն որոգայթի մեջ չէ: Հերակլն ու Բագրատիկը ևս չեն երևում, էթերին էլ չկա, ավա՛ղ, որ բոլոր առումներով հոգ էր տանում երեխաներին... «Տե՛ր Աստված, ինչպե՛ս եմ խորհում նման բան», – սարսուռով մտածում էր Շուշան-Վարդենին, – ուրեմն Սահակա... փրկվե՞ց...»: Փրկվե՛ց՝ սառն ու զգոն արձանագրում էր տրամաբանությունը: Փրկվեց՝ հանգերգում էր անձրևը:

Եկավ պարսից պաշտամունքի ժամը: Վերստին մոգպետի ունգային ձայնը ձգեց-երկարացրեց արդեն ծանոթ մեղեդին: «Այս ինչպե՞ս է, որ Աշրաֆն աղոթքի չէ, հավանական է, այնտեղ է աղոթում, ուր գնացին Մանեի հետ», – մտորեց Շուշան-Վարդենին: Մանեի հետ՝ միտքը դաշույնի պես խրվեց թիկունքը: Չէ՛ր հաշտվում, չէ՛, ո՛չ մտքով, ո՛չ տեսողութա՛մբ իսկ... Տեսածի՛ն իսկ հավատալ չէր ուզում:

Հանկարծ մոտակա կիսակառույց շենքից վեճի ձայներ լսվեցին, գոռում-գոչյուն, ակնհայտ էր, որ շինարարներն էին, ի՞նչ էր եղել: Իր հյուղակին պահակ կարգվածներից մեկը՝ հետաքրքրված, գնաց իմանալու աղմուկի պատճառը: Երբ հետ եկավ, Շուշան տիկինը նրանից տեղեկացավ, թե ինչն ինչոց է. կռիվ էր եղել, պարսիկ գործավորները, որ ավելի շատ են քանակով, և գիտեն, որ բղեչխի հովանավորությունն են վայելում, վիրավորել են հայազգի երկու-երեք գործավորների, անգամ՝ սպառնացել:

«Մերոնք էլ, բնակա՛ն է, դիմադարձել են», – զսպված գայրույթով պոռթկաց պահակը: Նրա՛ էլ, երկրո՛րդ պահակի համար էլ դժվար էր, Շուշան տիկինն այնպե՛ս լավ հասկացավ նրանց հոգեվիճակը...

Մթնդուռ էր: Անձրեկից թաց գետինն առողջ հողաբույրով էր շնչում: Թեթևակի քամի կար: Մոտենում էր Հուլիսը՝ բերանին թռչուն էր, ի՛նչ էր: Մոտեցավ: Շուշան տիկնոջ սիրտը շամփրեց անորոշ մի ցավ. ի՛նչ է, ընտանեբույր Հուլիսն էլ վայրենացավ. շան երախում այն աքարն էր, որ վերջին օրերին այնքան հաճախ էր ճչում սրտակեղեք...

– Այդ ի՛նչ ես արել, Հուլիս, – գոչեց տիկինը, – հապա գցի՛ր, թո՛ղ նրան, թո՛ղ...

Հուլիսը հանգիստ վայր դրեց ավարը՝ զարմացած աչքերը հառելով տիրուհուն: Չէ, ակներև էր, որ շունը չէր սպանել թռչունին, Շուշան տիկինը տեսավ, որ խեղճ աքարը վաղուց արդեն հյուրընկալ որս էր դարձել որդերի համար... Ու՞մ էր վնասում այս թռչունը, մտածեց Շուշան-Վարդենին, հետո խնդրեց պահակներին թաղել նրան:

Գիշերամուտին թեթևակի մաղող անձրևն ուժեղացավ, իսկ կեսգիշերն անց երկինքը որոտաց ու կայծակը շաչեց... Անձրևն առատացավ, հորդացավ, խոշոր կաթիլները քամուց տարուբերվող փսիաթից անցնելով թափանցում էին ներս: Շուշան տիկինը ներս քաշվեց, Հուլիսն էլ կողքը, այդպես էլ քնեցին, ինչպես շատ անգամ էր եղել, անձրևի խողմուկի, ջրի միալար շափշափյունի ներքո...

... Շուշան-Վարդենին ընդո՛ստ վեր թռավ, քնահարամ անելով Հուլիս շնիկին. չգիտեր՝ որքան ժամանակ էր անցել. վերջերս մղձավանջային երազներից հաճախ էր այդպես տազնապահար արթնանում: Հետո, գիշերվա մնացյալ մասն էլ հանգստի չէր ծառայում. տեսածն աչքի առաջ էր գալիս էլի՛ ու էլի: Այսպիսի՛ երազ երբևէ չէ՛ր տեսել.

... Բարձրագիթը, լայնատարած կառափնարանին կանգնած էր Վազգեն բղեշխը, երկու ձեռքով բռնած ծանր, մեծկակ մի սկուտեղ, որի վրա... սեփական կտրված գլո՛ւխն էր...

ՇՈՒՇԱՆ ՎԱՐԴԵՆԻԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Ահա և ցրտերն ընկան: Դուռսը՝ ցուրտ, ներսը՝ ցուրտ, միջավայրը, մարդկային փոխհարաբերությունները՝ ցուրտ...

Կյանքի, մեր այս երկրային կյանքի ամենադաժան հատուցումներից մեկն է Ծերությունը: Չկա ավելի տխուր բան, քան ծերության օրերին տեսնել ջարդուփշուր եղած երազներդ: Երեկ ամրոցի բակը մտավ ծեր մի մամիկ: Տե՛ր իմ, այս շեն տունը, այս հզոր ամրոցը, որ աղքատների, առհասարակ կարոտյալների համար հուսալի պատվար էր, ի՛նչ է դարձել այսօր: Այս կինը հավանաբար առաջներում վայելել է իմ առատաձեռնությունը, աստ՞ծ տված մի պատառ հացից իրեն բաժին եմ հանել, հագուստից՝բանից էլ... Ահա ձմեռնամուտ է, եկել է նորից:

...Այս տանն իրեն տիրուհի՛ կարծող Աշրաֆը կոպտորեն դուրս արեց խեղճին, դեռ սաստելով, որ այլևս չեքլա: Ի՛նչ իրավունքով, Տե՛ր իմ, ո՛վ է հազարադեմ, սեահոգի այս կինը, որ այնպե՛ս լավ ներդաշնակեց բզեչխի մուժ կրքերին ու ծրագրերին: Նմանը նմանին է գտնում:

Դժվար է այն մարդու վիճակը, որ կյանքում իրեն անդարմանելի չարիք պատճառողների պատիժը ստիպված է թողնել Աստ՞ծո՛ դատաստանին:

Ինչո՛ւ նրա՛նք են ավելի խորն ու դաժան ցավ պատճառում մեզ, հենց նրա՛նք, ում երջանկության թանկ ու անկրկնելի՛ պահե՛ր ենք պարզեցել, ում չենք խնայել ամենաթանկ բանը՝ Սե՛րը մեր... Ինչո՞ւ հենց նրանք են սպանում մեզ, հենց նրա՛նք, ովքեր միայն երախտապա՛րտ պիտի լինեն մեզ՝ առհավետ...

Երբ կյանքիս ծա՛նր, ծա՛նր այս պահերին լալիս եմ, ի՛նչ տրտում աչքերով է նայում ինձ Հուլյսը, որի հասկացող, գլխառատ աչքերն առանց այն էլ տխուր են... Եվ, մի տեսակ, ցավում, ամաչում եմ նրան առավել տխրեցնելու, վիշտ պատճառելու համար, դեմքս շրջո՛ւմ եմ, որ լացս չտեսնի:

Աշրաֆին կանչեցի ու պատվիրեցի, որ պահարանից հանի ու բերի բրդյա ծածկոցներից մեկը՝ հենց ձմեռվա համար նախատեսված: Միրալի՛ր ժպտաց ու լեզու թափեց, ո՛ղջ օրն անցավ՝ չկա՛, ո՛չ էլ կբերի երևի... Ցո՛ւրտ է, Հուլյսը սեղմվել է ինձ, դրսում ոռնում է քամին: Այնքա՛ն ցուրտ է, ասես օձ է բարձրանում ողնաշարիդ միջով՝ սառնության շունչը... Հյուղակի առջև ինձ հսկո՛ղ երկու պահակները կրակ են արել, տաքանում են...

... Իրոք, ի՛նչ պարզև, փրկությո՛ւն ու հրա՛ջք է այս քունը, Աստվա՛ծ իմ, այս դարձդարձիկ, քարեղեն ու անսիրտ աշխարհում: ...Աչքերդ փակում ու գնում ես ա՛յլ մի աշխարհ, ուր առաջվա պես մոտ ու հարազատ դեմքեր կան, ուր կարող է հնարավոր դառնալ անհնարինը՝ խոսել կորցրած հարազատներիդ հետ, մանավանդ տեսնել, տեսնե՛լ նրանց:

... Ինչպես ենք հաշտվում կորուստների հետ, ինչպե՛ս ենք հաշտվում: Այդպես՝ մի՛ քիչ, քիչ-քիչ մեռնելով...

Այսօր խոչո՛ր, առատ փաթիլներով ձյուն եկավ... Գիշերային անդորրում բակ ու շրջապատ ողջ սպիտակ-սպիտակ էին: Մինչ առավոտ գոնե մաքուր կմնա, ուրախացա ես:

... Մարդկային հոգին էլ այդպես է՝ մաքո՛ւր, ճերմակ, անբասիր-անաղարտ, բայց հետո նրա վրա՛ էլ... ոտնահետքե՛ր են դաջվում, ոտնահետքե՛ր...

Արդեն երրորդ օրն է պատվիրելուցս ի վեր, որ Աշրաֆը

բրդյա ծածկոցը չի բերում. ոտքերս սառուլոց են կտրել (ոտաբորբի՛կ մանավանդ), իսկ խեղճ շնիկն ինձ սեղմված դողո՛ւմ է... Ինչու՞ մարդկանց մեծ մասը, երբ լավ ես վարվում հետները՝ բարի, մարդկային, քրիստոնեաբար, փոխադարձում է վատո՛վ, ուզում է, ո՛չ ավելի, ո՛չ պակաս, նսեմացնել քեզ: Աչրաֆն օրինակ: Նրա՞ համար արդյոք, որ իրենց էլ ստորացրել են: Այս կնոջ պարագան իրոք զարմանալի է. եկել, խցկվել է իմ տունուտեղի մեջ... բոլո՛ր իմաստներով, խլել և խլում է իմ բաժինը, և դեռ խնայո՛ւմ է ինձ իմ իսկ ունեցվածքը...

Սփոփանք չկա, չէ, ապրում ենք, քանի դեռ գնալու մեր ժամը չի՛ եկել: Եվ հատիկ-հատիկ գլորվող այս ժամերը մոտեցնում են մեզ Անդենականի՛ն, Շարունակվողի՛ն ու Հավերժականի՛ն: Ամեն:

... Նայում ես այնքա՛ն հարազատ, միա՛կ ու սիրելի դարձած, քոնը՛ դարձած մարմնի՛դ՝ քո հին ընկերոջը: Եվ բնությունն ու աստված, ինչ տվել են շռայլորեն, աստիճանաբար հե՛տ են վերցնում՝ առողջություն, գեղեցկություն, երիտասարդություն...

Եվ որ մի օր թողնելու ես այս ամենն ու գնաս, Հոգի՛, իմ Հոգի՛... Թողնելով այս սիրելի, տառապած, հարազատ, շա՛տ հարազատ մարմինը, որի մեջ ապրեցիր երկրային կյանքում:

* * *

Այնուամենայնիվ, ծա՛նր կյանքն էլ կյանք է... Յամաքած հույսով, ավերված տուն ու տեղով, կսկիծի ու կորստյան (կորուստների՛) բեռան տակ չկռանալը, չբեկվելը, ապրե՛լն է ուժը: Պե՛տք է ապրել: Եվ երբ... այս ամենից հետո չե՛ս չարանում, ա՛յդ է Հաղթանակը: Եթե բարի ես՝ հզոր ես ուրեմն... Թե չէ, չարիքի ու չարության հորձանքով լողալն ու

չարին չարո՛վ պատասխանելը ի՛նչ մի դժվար բան է: Հաղթանակը Չչարանալն է: Չչարանա՛լն է Հաղթանակը:

* * *

Երեկ գիշեր, հյուղակից մի քիչ հեռու շներ էին ոռնում, ամենայն հավանականությամբ՝ կռվում էին: Հույսը, որ խաղաղ մրափում էր մշմշալով, այդ աղմուկից արթանացավ, ականջ դրեց, հետո սկսեց գնալ-գալ նեղլիկ հյուղակում, հետո էլ՝ հաչել սկսեց: Ուրեմն շների կռվի այդ ձայներից Հույսն հասկացա՛վ ինչ-որ բան և իր վերաբերմունքն է արտահայտում: Հանգստացրի, ասացի, որ պառկի տեղը, ի՞նչ գործ ունի կռվարար այդ շների հետ: Հասկացավ, ասածիս հնչերանգից լիովին կողմնորոշվեց. իրոք, դադարեց քայլել ու հաչելուց, եկավ պառկեց կողքիս՝ ականջը նրանց ձայնին, հայացքը՝ ուշիմ...

Շա՛տ դեպքերում մարդիկ այս շնիկի ու նրա ցեղակիցների չափ չկանք. հեռվից-հեռո՛ւ հասկանում են իրար, մենք իսկի մոտիկից չենք հասկանում... Դեռ ուրի՛շ բան էլ կա, նույնքան հետաքրքիր: Աշնան վերջին Հույս շնիկն անհանգիստ էր. ուտելու համար ի՞նչ էին տվել պահակները՝ չգիտեմ, գուցե մրսե՞լ էր, բայց պառկել էր թաթիկներով փորը բռնած... Հետո, երբ երևի ցավը մեղմվեց, դուրս եկավ հյուղակից. տեսնեմ՝ մոտակա խոտածածկ տարածության մեջ հոտվտալով մի բան է փնտրում: Գտավ. ուզածն ինչ-որ խո՛տ էր ուրեմն (մե՛զ համար՝ ինչ-որ, բայց նա լա՛վ գիտեր), տեսնեմ կամաց-կամաց պոկոտում է խոտը, ուտում: Մեկ ժամ անց էլի առույգ էր ու շարժուն: Բնազդ է, ասում ենք, մինչ բնազդի մեջ խելքի բաժին էլ կա: Էլի՛ մի բան: Նկատել եմ (է՛, արդեն հինգերորդ տարին է, որ Հույսն ինձ հետ է), որ հիվանդանալիս բուժման ուրիշ միջոց էլ ունի. ոչինչ չի ուտում, պառկում է, միայն ջուր է

խմում, ուրեմն մաքրո՞ւմ է իրեն, հապա՛: էլի՛ բնագրով, գուցե և ո՛չ միայն բնագրով... Ահա թե ինչպիսին են մեր կրտսեր եղբայրները՝ կենդանիները, և որքա՛ն բան ունենք նրանցից սովորելու:

... Այսպես, գիշերը, երբ մթու՞թյան մեջ պառկած լալիս ես, և արցունքները թրջում են դեմքդ, մտածում ես, որ Աստված տեսնո՞ւմ է քեզ, տեսնո՞ւմ է արցունքներդ և հասկանո՞ւմ է, հասկանում:

Անապատում քայլողի մենությունը... Մեն-մենակ քայլողի... Դատապարտվածի՞... Ի՞նչ իմանաս... գուցե այդ անապատը օրերից մի օր կհանի՞ նրա դեմ իր ամենաչքեղ օազիսը: Գուցե նա կմեռնի՞ այդ անապատում անընկե՛ր ու ծարա՛վ... Երկու դեպքում էլ չքեղ է անապատում քայլողի մենությունը, նա այդ մենության արքան է՝ անզույգ ու անմրցակից, իր ճակատագրի և իր Յավի արքան: Իսկ արքան արքա է միշտ:

* * *

Հույս չնիկից, որն այնքան փոքր ու անպաշտպան է թվում, Համբերությո՞ւն եմ սովորում, համբերե՛լ եմ սովորում...

* * *

Հիմա, ձայներից դատելով, թաղման մի թափօր անցավ մեր ամրոցի կողքով: Գնաց մեր կողքից մեզանից ևս մեկը՝ հանգստանալո՞ւ այս աշխարհի հոգս ու ցավից... Որքան ժամանակ է, որ զրկված եմ գերեզմանոց դնալու հնարավորությունից. իսկ դա նույնքան կարևոր է, ինչպես ուղղալարը պատը շարելիս, մի՛ գծի, մի ուղղության է բերում կյանքիդ պատը, հավասարակշռում...

Կյանքի՛ օրենք...

Մահվա՛ն օրենք...

Կորստի՛ և հարատևմա՛ն օրենք...

* * *

...Այսօր արթանացա այն մտքով, որ մենությունը սոսկ մարմինը չէ, նաև հոգի՛ն է հյուծում, գուցեև՝ նախ հոգի՛ն, որովհետև հաղորդակից չլինելով մեկ այլ հոգու հետ, սնվում է, այրվո՛ւմ իր լույսով, և՛ իր, և՛ դիմացինի (չեղած) փոխարեն: Միշտ, դարձյալ, անսպառ, դրա համար էլ ի վերջո հյուծվո՛ւմ է... Ես ասում եմ. է՛հ, հյուծվե՛ս, չհյուծվե՛ս՝ պիտի դիմանա՛ս, իմ Հոգի՛, Հոգի՛, պիտի դիմանաս, որովհետև հավատում եմ քեզ...

* * *

Զարմանալի լպիրշություն (ահռելի՛ չարության հետ, իհարկե...) Աշրաֆ կոչվող այս կնոջ կողմից, ուղղակի զարմանալի՛. առ այսօր (ասելուս տասներո՛րդ օրն է արդեն), դեռ տաք ծածկոցը չի բերել: Որոշեցի՝ է՛լ չասել, որպեսզի չմտածի, թե այդքան մեծ վնաս է տալիս ինձ: Իսկ ցուրտը նեղո՛ւմ է շնիկին էլ, ինձ էլ...

Տառապանքի՛ իմաստնություն...

Ցավի՛ իմաստնություն...

Համբերությա՛ն իմաստնություն...

* * *

Ահա թե ինչո՛ւ հերթով պատուհասեց Բրաբիոնին, էթերիին, հիմա էլ ի՛նձ է հետամուտ, որպեսզի անարգել ի՛ր ուզածն անի: Իսկ իր ուզածը բոլորիս էլ ուզածն է... Ողորմելի Վազգեն, մինչև ո՛ւր ընկար, հարազատասպա՛ն...

ԲԱԳՐԱՏԻԿԸ ԳՏՆՈՒՄ Է ՄՈՐԸ

Նախորդ գիշերը Շուշան-Վարդենին երազում հորը՝ Վարդան սպարապետին, և մորը՝ Մամիկոնեից տիկնոջն էր տեսել: Երազահանները մեկնաբանում էին, որ մահացած ծնողներին երազում տեսնելը մի կարևոր ու անսպասելի դեպքի ազդարար է, աննախադեպ, միաժամանակ լավ, հաճելի մի բանի իրականացում:

Օրվա ո՞ր ժամն էր. Շուշան տիկինը հետո մտաբերելիս ստույգ չէր հիշում, այնքան տակնուվրա էր եղել հոգով, կարծես թե միջօրէից հետո էր, քանի որ առավոտյան մոգպետը պաշտամունքի էր շարում-կանգնեցնում ամրոցի մեծին ու փոքրին, հետո՝ միայն նախաճաշի իրավունք տալիս:

...Նախ մի՛ ուստյունով դեպի հյուղակի ելքը ցատկեց Հույս շնիկը, ապա մանկական փամփիկի մի ձեռք մի կողմ քաշեց կախված փսիաթն ու... շեմին հայտնվեց... Բագրատիկը: Տե՛ր Աստված: Շուշան-Վարդենին կորցրեց իրեն, մինչ տղեկը կարոտով փարվեց նրան՝ մայրի՛կ ասելով: Գրկեց որդուն՝ արդեն քանի՛ տարի մոտիկից չտեսած, ո՛ւր մնաց թե՛ գրկե՛ր, սեղմեց կրծքին, համբուրո՛ւմ է, համբուրո՛ւմ է գլուխը, աչքերը, ձեռքերը, էլի՛ ու էլի՛, ասես չհավատալով կատարվածին: Բագրատիկն արցունքոտ աչքերով նայում էր մորն ու... շոյելով նրան, միաժամանակ կրկնում. «Մայրի՛կ, մայրի՛կ...»:

Շունը ուրախ կլանչյունով պտտվում էր նրանց շուրջը... Մի քանի րոպե (որ տարիների՛ կարոտն էին խտացնում...)
իրար փարված միմյանց ներկայությունն ըմբռնելուց հետո Շուշան տիկինն էլ, Բագրատիկն էլ՝ արձանացան հան-

կարծ. ամբողջի բակով մեկ տղայի անունն էր ձայնում և փնտրում Աշրաֆը՝ մոգպետի հետ միասին: Մայր ու տղա սսկվեցին: Հուլիսը, ինչ-որ բան հասկանալով, կանգ առավ ինքն էլ: Լավեց, որ Աշրաֆի հարցին ի պատասխան տասներեքամյա Հերակլը պատասխանեց, թե ինքը տեսավ, որ Բագրատիկը դուրս վազեց դարպասից... Հետաքրքիր էր, Հերակլը միտումնավոր, թե՞ սխալմամբ մոլորության մեջ գցեց վհուկին, բայց այդ լսելուն պես Աշրաֆը վայնասուն բարձրացրեց և չադրան գլխին քաշելով դուրս վազեց բակից...

– Բագրատի՛կս, – շոյում ու շոյում էր երեխային մայրը, – իմ լա՛վ, խելո՛ք, անո՛ւշ տղաս... Եվ արցունքները հոսում էին դալուկ այտերն ի վար...

Բակում շարունակվում էր իրարանցումը: Պահակները, որ անշուշտ տեսել էին Բագրատիկի հյուղակ մտնելը, ձայն-ծպտուն չէին հանում, խորապես ազդված... Իրենք էլ, ի վերջո, ընտանետեր ու երեխատեր էին: Քա՛րն իսկ կհուզվեր, ուր մնաց...

Քիչ անց չարագույժ ու խռովյալ բակ խուժեց Աշրաֆը, քայլերը միանգամից ուղղելով Շուշան-Վարդենիի հյուղակի կողմը: Նախ, չհամարձակվելով միանգամից ներս մտնել, հարցրեց պահակներին: Պատասխան չստանալով, մի կողմ քաշեց փսիաթն ու կանգնեց հյուղի շեմին չարածպիտ. «Ահա թե որտե՛ղ ես», – կեղծ ժպիտով դիմեց տղեկին, – իսկ ես ո՛ղջ փողոցը ոտի տակ տվի քեզ գտնելու համար»: Բագրատիկը սեղմվել էր մորը. «Ձե՛մ ուզում, գնա՛, – ասաց նա Աշրաֆին, – մնում եմ մայրիկիս մոտ»:

Շուշան տիկինը քարացել էր պահի անսովորութունից, ցավից, ճակատագրի այդօրինակ խաղերից, հետո ծանր արտաբերեց. «Գնա՛, Աշրա՛ֆ, երեխան հետո կգա...»:

Աշրաֆը կանգնել-մնացել էր՝ օձացած, նախանձափր-

փուր, ուղածին հասնելու վճռականությամբ: Հարցը լուծեց շնիկը, որը բնագրով զգուժ էր կատարվածը, և, բնականաբար, մոր և երեխայի կողմն էր (չները տարբերում են բարին...), էլ չասելով կապվածության մասին առ տիրուհին, հաչելով հարձակվեց Աշրաֆի վրա, իբր դո՛ւ գնա... Աշրաֆն անհողողող կանգնել էր: Մի քանի վայրկյան մնաց այդպես, հետո ընդոստ շուռ եկավ և, առանց մի խոսքի, տիրական քայլերով գնաց դեպի ամրոցը:

Ժամանակ անց, երբ Բագրատիկը ողջ այդ անցուղարձից, ապա շնիկի հետ խաղալուց հոգնել ու մոր կրծքին փարված քնել էր՝ եկան պահակները և Բագրատիկին զգուշորեն գրկելով ամրոց տարան:

ՍԱՐԴՈՍԱՅՆ

Պարսից արքայի զոքանչի՝ «նորահարսի» պարագան ծանր էր ի սկզբանե: Ծիշտն ասած, Վազգեն բղեշխը մահու չափ խոցված էր Պերոզ արքայի այդ ընտրությունից (ընտրություն մի՛ ասա, նենգամիտ ու մութ թակարդ ասա...): Երբ նա պարսից արքայից կին ուզեց իր համար, ի հաստատումն իր ճշմարիտ դավանափոխության (դավանափոխությունը ճշմարիտ լինու՞մ է որ...), ակնկալում էր, որ կարժանանա պարսից արքայազուստրերից մեկնումեկին կնություն առնելու պատվին: Այդպես չեղավ: Ա՛յդ դեռ ոչինչ, գոնե պալատական քաղցրաբարո, ճկուն տիկիններից մեկը լիներ:

...Բայց ա՛յս տարբերակը. Պերոզի զոքա՛նչը (Տե՛ր աստված...), կյանքի մրրիկներում կոփված, վիճաբան, սրի բերանի՛ պես խոցող ու վտանգավոր... Քառասնամյա տարիքում, ճշմարիտ է, Ֆեյրուզ խանումը դեռևս գեղեցկատես

էր ու մեծաշուք, սակայն քառասուն օձի էլ փաթուլթ տված, նույնքան էլ թույն ունեցող այդ մեզերան բղեշխի տանն այլ բան չէր, քան հայտնի տրոյական ձին... Հապա մի ասա Ֆեյրուզ խան՝ում. ժանտաժպի՛տ սիրալիրությամբ մի կին. (բերանը, շուրթերը ժպտում են, իսկ աչքե՛րը...): Պարզ երևում է, որ սրան ասես մազերը կտրիր, գլուխն էլ հետը կթոցնի...

Վազգեն բղեշխը վիրավորված էր Պերոզից, հույժ խոցված՝ կրկնակի՛. լավ, եթե ոչ ծաղկատի արքայադուստրերից մեկը, ապա գոնե տարիքով իրենից փո՛քր մեկը լիներ (Ֆեյրուզն ախր իր տարիքին է, իսկ արևելյան պատկերացումներով քառասունամյա կինը... ծե՛ր է համարվում): Վիրավորանքի դեռ երրո՛րդ կողմն էլ կար: Սատանայից օր առաջ ծնված բղեշխը լա՛վ գիտեր, որ հավաքականորեն Ֆեյրուզ խանում կոչվող երևույթը իրականում լրտեսական ո՛ղջ մի ցանց էր, սարգոստայն... Դուրս է գալիս, որ Պերոզը չի՛ հավատացել իրեն, իր ուրացումին, և... չի՛ էլ վստահում... Ո՛չ միայն չի վստահում, այլև՝ ստուգո՛ւմ է, մշտապես հսկո՛ւմ Ֆեյրուզ խանումի հետ եկած աչքերի ու ականջների միջոցով: Վազգենն այն էլ էր գիտակցում, անշուշտ, որ եթե նրա փոխարեն մատաղատի արքայադուստրերից մեկն էլ լիներ, միևնույնն է՝ լրտեսական «զորաբանակը» լինելու էր... Վազգեն բղեշխը իրերի և երևույթների հետևում նրանց չերևացո՛ղ կողմն էլ տեսանելո՛ւ կարողություն ուներ...

Վերջերս եղած միջադեպը հատկապես, մա՛ղ էր մնում, որ նրան հաներ հունից: Հարցն այն է, որ իր ժամանումից ի վեր Ֆեյրուզ խանումը աչքով աչք չուներ Աշրաֆի հետ: Դա, գուցեև, փոքր-ինչ հասկանալի էր, բայց այսչա՛փ... Ի վերջո, սա իր՝ Վազգենի տունն է, և Ֆեյրուզ խանումն էլ այստեղ իբրև կի՛ն է մտել, ո՛չ որպես զորահրամանատա՛ր,

այն էլ իրենից բարձր աստիճանակարգով: Աշրաֆը, Ֆեյրուզից ոչ պակաս հողմածեծ ու փորձված, միաժամանակ ավելի՛ դիվանագետ, քանի որ իշխանության իմաստով համեմատաբար թույլ կողմ էր, մի օր արցունքն աչքին եկավ, ընկավ Վազգեն բղեշխի ոտքերը. «Տե՛ր իմ, եթե ես այս տանը պետք չեմ այլևս, այդպես էլ ասա՛, կհեռանամ եկած ճանապարհով, ճիշտ է, սրտիս մեջ մինչև մահ փայփայելով տիրոջս ազնիվ կերպարանքը և նրա անունը՝ շուրթերիս: Թող ե՛ս գիտենամ, թե որքա՛ն եմ սիրում նրան և որքա՛ն նվիրված եմ:

Բայց ահա, արժանապատիվ Ֆեյրուզ խանումը, գալուց ի վեր, այնպիսի շեշտով է խոսում ինձ հետ, ասես իր ծառաներից մեկը լինեմ: Եվ, ընդհանրապես, տեսնող աչքը կտարբերի, որ նա նո՛ւյն վարժապետական ոճով է խոսում... բոլորի՛ հետ: Ասես ինքը բոլորիս ուսուցի՛չն է, տե՛ր իմ: Մեծ է իմ համբերությունը՝ տիրոջս նկատմամբ իմ սիրո չափ, բայց ես էլ կարող եմ մի օր համբերությունից դուրս գալ, չէ՞: Կոպտում է, նվաստացնում իր ծառայողներին ներկայությունը: Ինչ է ուզում ինձնից, մանավանդ որ առանձի՛ն էլ ապրում է իր համար կառուցված պալատում»:

«Ի՞նչ է անում նա», – մտքերը ժողովելով հարցրեց Վազգենը, որի հասունացող զայրույթն արդեն իրենից առաջ էր վազում...

«Ի՛նչ ասեմ, տեր իմ, արևելյան ասացվածք կա, թե թշնամին իր թշնամու մտադրությունները չի իմանում, ի՛նչ իմանամ, օրը մի բան չէ՛, օրը մի քանի՛ բան է հնարում... Անցյալ անգամ որդիդ՝ քաջարի պատանյակ Հերակլը, հիվանդացել էր: Ես ինչ-որ պետքն էր, արել եմ: Հիմա լավ է, հազն ու մրսածությունն անցան: Բայց ահա, եկավ ամրոց մտավ հարգելի Ֆեյրուզ խանումը, և ձայնը

գլուխը գցած ի՛նչ ասի, որ լավ լինի: Ֆշշում է. «Այս ի՛նչ եղավ, որ հիվանդացրել ես որդուս, որովհետև ամբողջ օրը աչքդ այրմարդոց կողմն է: Ասեմ, որ տիրոջիցս բացի, ես ոչ մեկի կողմն էլ չե՛մ նայել»:

«Գնա՛, – հոգնած ձայնով խոսեց Վազգեն բղեշխը, – ես կհոգամ...», – իսկ գլխում օձագալար այն միտքն էր պտտվում, թե օտար այս կանայք այստեղ՝ ի՛ր տանը, իրենց իշխանության խաղաքարերն են ճշտում, մինչ իր Շուշանը... քա՛ր է կրծում իր բանտում...

Ինքը լա՛վ, շա՛տ լավ գիտե կանանց իրենց տեղը նստեցնելու ձևը (իր Շուշանին իսկ չխնայեց...), սրա՛նց տես՝ այրմարդու գլո՛ւխ են կորցրել, այնտե՛ղ, պարսից արքունիքում են այսպես սանձարձակվել սրանք: Ես էլ ահա նստել ու կնիկների վեճերը հարթող դատավոր եմ դարձել, երանի՛ ինձ...

Եթե միայն Շուշանն իր կողքին լիներ առաջին կնոջ իրավունքով ու իշխանությամբ, իր հպարտ բնավորությամբ, սրանց բոլորին ի չի՛ք կդարձներ...

Բայց եթե իր իմացած Շուշանն է՝ չի՛ դավաճանի իր հավատամքին:

Չի՛ դավաճանի:

ՄԱՆԵՆ ԱՆՀԵՏԱՆՈՒՄ Է...

Գիշերամուտին հայտնվեց Սև Հոռոփը: Զարմանալի՛ բան. տգեղությունը, անշուշտ, մնացել էր, բայց դեմքի արտահայտությունը լրիվ փոխվել էր: Կարծես Սև Հոռոփը չլինե՛ր: Աչքերը նայում էին ցավագին, կսկիծո՛վ... Ծնոտը կախ էր ընկել:

Զայնն ասես դուրս չէր գալիս կոկորդից: Լուռ, սևեռուն

նայում էր Շուշան-Վարդենին: Ասես նրան մեծ դժբախտություն էր պատահել:

– Հոռոփ, – հարցական հայացքն ուղղելով նրան, խոսեց Շուշան տիկինը, – խոսի՛ր, մի բան ասա՛:

– Ի՞նչ խոսեմ, երանի լեզուս լալկվեր ու չասեի՛ այն, ինչ հիմա լսելու ես... Շուշա՛ն տիկին, համբերատա՛րս, խաչյա՛լս, արիացի՛ր ընդունելու նո՛ր այս հարվածը. Մանեն... չկա՛, անհետացել է...

Շուշան-Վարդենին նախ ականջներին չհավատաց: Այդ անունով իր դուստրից բացի ուրիշ մեկը չկար սակայն... Մանե՞ն, ուրեմն ի՞ր Մանեն...

Հետո ընդոստ վեր թռավ ու բռնելով Հոռոփի ուսերից, գոչեց.

– Խոսի՛ր, խոսի՛ր, ի՞նչ է պատահել Մանեիս, ի՞նչ է պատահել:

Հոռոփի վիշտն անկեղծ էր: Ի վերջո, որքան էլ փորձված ու խարդախ, ինչպես բոլոր իր նմանների, նրա հոգու խորքում նույնպես փակ մի անկյուն կար, ուր ծվեն-ծվեն եղած բարուց մի կտոր էր մնում... Բարու այդ հատիկն էր, որ ապրեցնում էր նրան...

Այսպիսի ցնցում Շուշան-Վարդենին մեկ էլ ապրել էր ամուսնու՝ Վազգեն բղեջիսի ուրացման բոթը լսելիս: Նա ուշագնաց եղավ, ինչպես այն ժամանակ: Հոռոփն իր ուժերով ուշքի բերեց նրան, շատ լավ գիտակցելով, որ Աշրաֆի և այլոց չար աչքը չպիտի՛ տեսնի այս ամենը: Թող չտեսնի՛

Շուշան-Վարդենին ուշքի եկավ դանդաղորեն: Հոռոփը կավե ջրամանի ողջ պարունակով թյունը ցնցուղել էր երեսին: Դանդաղ բացեց աչքերը, սակայն տեսնելով իր վրա կուսացած Հոռոփին՝ կրկին ուշքը կորցրեց: Երբ վերստին բացեց աչքերն ու հետամուտ եղավ լսածին, ցածր, ցածր

ձայնով հարցրեց.

– Ուրեմն, ճշմարիտ է լսածս: Այս ամենը երազ չէ՞, չա՛ր երազ, – մրմնջաց նա:

Երազ չէր, ավաղ: Հոռոփը պատմեց, որ ամրոցում բոլորը խառնվել են իրար. բոլորն ո՞վքեր էին սակայն. Մանեի եղբայրները՝ Հերակլը, Բագրատիկը: Մյուսները, մնացյալը՝ Աշրաֆը, մոգպետը, մոգերը, ծառայակազմը... Ինչպես պատմեց Հոռոփը, ինքը սկզբում կարծում էր, թե դա հորինած, սուտ լուր է, Աշրաֆի սարքածը (հետո՛ կերևա, թե ինչու...), իսկ երբ տեսավ իրար անցած եղբայրներին...

Շուշան տիկինը քարացել էր. ու՞ր է Մանեն: Անկասկած նրան մի տեղ տարել են, ինքը հո չէ՞ր կարող գնալ, կորչել... Աշրաֆի մատը խառն է հարկավ, չէ՞ որ Բրաբրիոնի և էթերիի կորստից հետո տան էլ, երեխաների էլ կյանքի ղեկը Աշրաֆը վերցրել է իր ձեռքը: Վերջին շրջանում սակայն Աշրաֆ-Ֆեյրուզ հետզհետե բարդացող հակամարտությունն էլ խորհելու տեղիք էր տալիս: Ո՞վ գիտե, քանի որ երեխաների կյանքին հետևող և պատասխանատու էր կարգված Աշրաֆը, երեխաներին վտանգելը նշանակում էր ուղղակի հարված հասցնել Աշրաֆին... Ֆեյրուզն իր ձեռքին հազար ու մի միջոց ուներ նման բան ձեռնարկելու...

ԱՅՑԵԼՈՒՄ ԵՆ ԾՈՒԾԱՆ ՎԱՐԴԵՆԻՒՆ

Շուշան-Վարդենիի ինքնահոժար արգելափակման... վեցերորդ տարին լրանում էր արդեն: Վե՛ց տարի. որքա՛ն ջուր էր հոսել այդ ժամանակից ի վեր: Ուրացող հոր ճնշումով ու պնդմամբ, մոգերի տեսական ու նպատակասլաց քարոզխոսությունները գրեթե լրիվ օտարվել

էին մորից, նաև՝ ամենայն հայկականից: Աշրաֆը միաժամանակ և՛ տիրուհու, և՛ կառավարչի կերպարանք էր ընդունել, ստանձնելով ամրոցի ներսի ու դրսի բոլոր հարցերի պատասխանատվությունը: Այդ բոլորի կամա թե ակամա վկան՝ Շուշան-Վարդենին, վաղո՛ւց արդեն չէր զայրանում, չէ՛, հոգում շերտ-շերտ խտանում էր դառնությունը: Ամրոցին կից ապարանքում (որի շինարարությունը այնքան ծախս ու հոգս էր պատճառել բղեջխին), տոնական օրվա պես ժամանակ առ ժամանակ Պարսկաստանից գալիս-հանգրվանում էր «նորահարսը»՝ պարսից արքայի գոքա՛նչը. Ֆեյրուզ խանումը, թիկնապահների, սպասարկու անձնակազմի, այլազան կասկածելի անձանց հոծ մի խմբով: Նախկինում, անցած երանելի օրերին, խաղաղ կյանքով ապրող ամրոցը հիմա ասես զորաբանակի կացարան լիներ՝ աղմկալից, չղաղարող անցուղարձով, անվերջ եկող ու գնացող օտար հյուրերի խմբերով:

Ի հակադրություն եռուն այդ մեղվափեթակի՝ բոռերի՛ էլ ներկայությունը այնքան հարուստ, Շուշան-Վարդենիի ավելի քան համեստ հյուղակը սրբատեղի էր դարձել: Դա միանգամից չեղավ, իհարկե: Ժամանակի հետ, Աստծո և հավատի հովանունն ապավինած հոգիները միմյանց տեղեկացնելով, փոխանցելով, հաղորդելով, գտան հանկարծ ապրող մի սրբուհի, որն իր կյանքով ու անձով էր հաստատում Աստծո պատվիրանները: Այստեղ գալիս էին, սակայն, ճիշտ հակառակ պատկերը ներկայացնող մարդիկ, ո՛չ միայն տկարներ ու հուսահատներ, նաև՝ հզոր իշխաններ, բարձրաշխարհիկ կանայք, միով բանիվ՝ մարդիկ, որոնք բոլորն էլ իրենց հոգու խորքում անհրապարակելի մի վիշտ ունեին:

Գալիս էին Շուշան-Վարդենիին, ավելի ճիշտ՝ սրբուհի Շուշանին (նրան հիմա այդպես էին անվանում) վստահելու

իրենց ցավը, բժշկությունն աղերսելու՝ հոգևոր և մարմնավոր: Գալիս էին մայրության ծարավի կանայք, որոնք խորապես հավատում էին, թե Շուշանի աղոթքներով զավակի տեր կդառնան... Ծնողների նախաձեռնությամբ՝ ծաղիկ աղջիկներ էին գալիս՝ նրանից պարկեշտության դասեր առնելու... Բերում էին նաև հիվանդ կամ չար աչքի զոհ դարձած մանկանց ու մեծերի, որպեսզի սրբուհի Շուշանը իր ներքին, հոգեկան լույսով ցրի՝ նրանց հոգուն չոքած խավարը... Գալիս էին ու գալիս... Եվ զնացող-եկողների ոտնահետքերը դաջվում էին հեռավոր ճանապարհներին, առավել ընդարձակելով Շուշան-Վարդենիի համբավը:

Այդ ընթացքում, հոգսաշատ ու ծանրաբեռնված կյանքից առավել կոշտացած ու ծանրացած բղեշխը, այնուամենայնիվ, մի օր վճռեց Շուշան-Վարդենիին հսկող պահակներին հանել՝ հավանաբար, զնացող-եկող եկեղեցականների ազդեցությամբ: Շատ չանցած սակայն իրենց ազդեցության ուժն ի գործ դրին Աշրաֆն ու «նորահաճրսը», մոգե՛րը նաև, և պահակները նորից կարգվեցին Շուշան-Վարդենիի գլխին:

Այդպես գլորվում էին օրերը, որոնք արդեն վերջապահ մի սահմանագծի էին մոտենում, անդենականի սահմանագծին...

Հոգով առավել զորացած, մարմնով սակայն նշխարի պես հատնելով՝ իր անունով եկող-զնացողներին իր հոգու կորովն ու լույսը բաշխելով՝ Շուշան-Վարդենին հանգչում էր քիչ առ քիչ...

Վեց երկար ու ձիգ տարիների ճգնակեցությունը, դազանաբարո բղեշխի ծեծն ու հալածանքը, հյուղակի ծանր պայմանները (ցուրտ, քամի, խոնավություն...) արել էին իրենցը: Շուշան-Վարդենին հիմա արդեն ավելի շատ ոգի էր, քան մարմին, լույս, քան ստվեր... Շրջապատի մարդիկ

էլ զգուճ էին այդ, մասնավորաբար՝ հոգևոր ոլորտի սպասավորները:

Շուշան-Վարդենիի եթե ո՛չ ամենօրյա, ապա ամենշաբաթյա հյուրերն էին Սամվել, Ափոց, Հովհան եպիսկոպոսները: Իսկ Հակոբ երեցն ամեն օր էր այցելում, որովհետև ներքին ընկալումով զգում էր մոտալուտ վախճանը:

Զարմանալի բան. սկսել էր հաճախակի գալ Սև Հոռո՛փն էլ, այս անգամ՝ հակառակ ծայրից: Մի օր այդպես էլ ասել էր Շուշան-Վարդենիին, նրա ոտքերն ընկնելով. «Կյանքս չարի, ստի ու խարդավանքի մեջ անցավ, Շուշան տիկին, այսպես ապրել այլևս չեմ ուզում, թեկուզ շա՛տ, շա՛տ փող տան, ուզում եմ մաքո՛ւր մեռնել, երբ ժամս գա»:

Այդպես գալիս ու գալիս էին, իսկ Շուշան-Վարդենին մտորում էր մեկուսի, թե այսքան մարդ գալիս ու գնում է, բայց հանգամանքների դժվար բերումով նրանց մեջ չեն իր գավակները, իր հոգեհատորները՝ իրենից խլված երկուստեք՝ հոգով ու մարմնով: Ամառ օրով մրսո՛ւմ էր Շուշան-Վարդենին, ուրի՛շ մի աշխարհի ցուրտն զգալով երակներում, լսում էր հեռավոր կանչը նախնիների: Մարմինն էլի ցավում էր, բազում հիվանդությունները կրծում էին նրան, սակայն Շուշան-Վարդենին զգում էր, որ դրանք վերջին ցավերն են: Եվ ո՛չ միայն չէր պակասեցնում աղոթքները, սաղմոսերգությունը, այլև ավելացնո՛ւմ էր, լիովի՛ն, ողջ հոգով և էությամբ տրվելով դրանց, քանզի զգում էր, որ քիչ ժամանակ է մնում ըմբոշխնելու դրանք այս աշխարհում:

Երազներում սկսել էր ավելի հաճախ տեսնել մոտ և հեռու հարազատներին՝ ծնողներին հատկապես: Սահականույշը՝ մայրն էլ էր գալիս, լուռ, տխրաժպիտ: Խեղդված որդուն՝ Սահակին էր տեսնում հաճախ... Մինչ հոր՝ Վար-

դան Մամիկոնյանի ներկայութիւնը զգում էր մշտապես.
ասես նա իր թիկունքին լինէր:

Մի օր էլ գրի առավ մագաղաթյա իր հիշատակարանում.
Հորս տող, ո՛չ ավելի, որոնք չարչարանքի իր տարիների
խտացումն էին.

Գերեզմանատան մեծ խաղաղությո՛ւն,
Ես շատ սիրեցի լռութիւնդ խոր,
Եվ ցավելով չէ՛, որ գիրկդ եմ գալու,
Գալու եմ սիրո՛վ, գալու եմ սիրո՛վ...

Շուշան-Վարդենին զգում էր, որ մի նոր շունչ է մտնում
իւր օրերի մեջ. մոտեցող վախճանի շունչը: Օրերը, ժամերը,
գոյութեան պահերը թանկանո՛ւմ էին, ցավերը՝ մեղմա-
նում: Վերքերը չէին լավանում, բայց այլևս կարևոր չէր,
քանի որ այնտեղ, ուր պիտի գնար, ո՛չ մարմին կար, ո՛չ
վերք...

ՍԻԶԻՓՈՍԻ ՔԱՐԸ

Շուշան-Վարդենիի մոտալուտ վախճանի տրամադրությունը, այսպես թե այնպես, թեև ածում էր ողջ ամբողջի վրա: Ամբողջին կից իր ապարանքում իրադարձությունների ընթացքին էր հետևում և Ֆեյրուզ խանումը:

Առավել՝ զարմանալին (իսկ բղեչխի համար՝ ուղղակի՝ խոցելին), նրան հողին հավասարեցնողն այն էր, որ հենց իրեն՝ Վազգեն բղեչխին էին հարց ուղղում Շուշան տիկնոջ առողջական վիճակի մասին: Անշուշտ, այդքանը հասկանալու չափ խելք ունեցող բղեչխը գլխի էր ընկնում, որ դա իրեն՝ իբրև հանցագործի, մերկացնելու, այլև ստորացնելու ձև է. այսինքն թե ինչ էլ անես, մեկ է, Շուշան-Վարդենին մեզ համար Շուշան-Վարդենի է, այնպես որ, ո՞նց է նրա առողջականը, շատ էլ որ այս հարցը քեզ ախորժելի չէ: Ախորժելի չէ՞ միայն: Շուշան տիկնոջ առողջական վիճակին վերաբերող ամեն հարց դաշույնի պես խրվում էր բղեչխի ծանր թիկունքը: Իրապե՛ս ծանր:

Ուրացությունից հետո անցած բոլոր տարիներին Վազգեն կոչեցյալ բղեչխը իր դավանափոխությունը, դավաճանությունը Սիզիփոսի քարի պես ամեն օր ճգնում էր բարձրացնել լեռան գագաթը (այսինքն, թեկուզ պայմանականորեն, ընդունելի՛ դարձնել) և ամե՛ն օր այդ հույսն ի դերև էր ելնում, քանի որ քարն աղմկաշառաչ գլորվում էր վար, ամեն անգամ արձանագրելով, ազդարարելով, կոչնակելով ի լուր աշխարհի իր դավաճան լինելը: Անըմբռնելի լինելու չափ նուրբ, սակայն ճշմարիտ մի դատաստանով բղեչխի դավաճանությունը ամեն օր կրկնվո՛ւմ էր, քանդելով հենց իրեն: Պատկերացնելն իսկ դժվար էր, մի մարդասպանի, ուրը մտովի և ողջ էությամբ անվերջ վերապրում է, կրկնո՛ւմ

է իր կատարած սպանությունը, այսինքն , փաստորեն ամեն օր սպանում է ինքն իրե՛ն...

Տեսքն էլ փոխվել էր: Փառատենչությունն ու իշխանություն մոլուցքը, որ, երևում է, դեռևս պատանություն տարիներից (պարսից արքունիքում պատանդ եղած ժամանակից) սնել էին նրա դավանափոխության, ուրացումի մոլախոտը, հետո այսպես փարթամացնելու չափ, չարորակ ուռուցքի պես տարածվել էին նախ նրա՛ ներսում, ըստ ամենայնի թունավորելով հոգին ու մարմինը: Ինքը կամենում էր այդ, թե ոչ, դավաճանի էություն մեջ, սակայն, կար մի բան, որ հակընդդեմ էր հենց իրեն: Բդեշխի հոգում ուրացողը չէր հաղթել ամբողջովին. սրտի թաքուն գաղտնարանում նա ինքն իրենից զզվում էր, ատո՛ւմ իրեն, միաժամանակ շարունակելով գնալ վարընթաց այդ ճանապարհով, քանի որ հետ դառնալու ո՛չ ցանկություն կար, ո՛չ էլ հնարավորություն: Ավելին, Վազգենը ձգտում էր հաղթել ինքն իրեն, քանի որ իր իսկ ներսում կռիվ ունեն նախ ի՛ր հետ: Փաստացի ուրացության հինգ-վեց տարիները նրան բազմեցրել էին ամեն գնով իր ուզածին հասնելու ձգտող մի նսեմ արարածի՝ դավաճանի երերուն գահույթին, սակայն իր ներսում պահպանվող ժառանգական դատապարտությունը՝ յոթը պորտից առա՛ջ և հետո՛, քրքրում էր նրա հոգին:

Անշուշտ, այդ կրակի վրա ակամա յուղ էր լցնում նաև Շուշան տիկնոջ անչեղ վարքագիծը իբրև սրբասեր ու անարատ քրիստոնյայի: Վազգեն բդեշխը դավաճան էր և շարունակում էր մնա՛լ այդպիսին, սակայն գիտակցելով իր դավաճան լինելը... Խղճի՛ (ուրեմն և հպարտության ու բարոյականության...) հատիկը, որը տակավին մնացել էր նրա հոգու ամենախոր գաղտնարանում, եթե չէր աճում, ապա չէր էլ չորացել...

ՇՈՒՇԱՆ ՎԱՐԴԵՆԻԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Անցյալ օրը, տեսնեմ, աներևակայելի վայնասունով բազիկից մի սև կատվի է դուրս անում Աշրաֆը: Պահակների հարցին, թե ինչ է եղել, պատասխանեց, թե սև կատուն ընդհանրապես չարիք ու դժբախտություն է բերում, իսկ իրեն՝ գլխացած... Չհանգստացավ, մինչև բազիկից չհանեց խեղճ կենդանուն:

Առհասարակ սև կատուներից և հարանման սնահավատ երևույթներից շատ բարձր եմ կանգնած, որպեսզի վախենան մեծ նրանցից: Հայ-հայ, որտե՞ղ են մարդիկ, որ սկսենք կենդանիներից վախենալ: Մարդիկ, մարդիկ են սարսափելի, ո՛չ թե սև կատուները: Աշրաֆն ինքն, օրինակ, հարյուր սև կատվի չափ չարիք է պարփակում իր մեջ... Արդարև, փոքր խելքերը լավ ապաստան են մեծ չարություն համար:

Կամ՝ տնաքանդ, հայրենաքանդ իմ ամուսինը...

Այս աշխարհում իմ շատ ունեցածից ի՞նչ մնաց. ընտանիքս քանդվեց, երջանկությունս հավից աղի նման, զավակներս՝ ողջ-ողջ մեռան ինձ համար, ամուսնուս մասին խոսե՛լ իսկ չարժե... Հավատն առ Աստված և նախնիներիս թանկ հիշատակը մնաց իբրև անկողոպտելի հարստություն:

... Սուրբ Զատիկի տոնն է այսօր.

Քրիստոս հարեավ ի մեռելոց.

Օրհնեա՛լ է Յարութիւնը Քրիստոսի:

...Ըստ ամենայնի՝ օրհնյա՛լ լինի, որպեսզի Քրիստոսի կերպարանքով հողագնդի վրա շրջող ամեն ոք իմանա՛,

հասկանա՜ Ջ ո հ ա բ ե ր ու թ յ ա ն իմաստն ու գեղեց-
կությունը, վեհությունն ու ազնվագարմությո՛ւնը վերջա-
պես: Որպեսզի ամեն մարդ կրակն իր բաղարջի տակ չքա-
չի՛, ինչպես է դա՛ր ու դարեր, և ա՛յժմ...

... Գարնանամուտի անձրևաշատ օրերն էին. արթնացա,
տեսնում եմ՝ շրջակայքը մառախուղի քողով է պատած:
Հյուղակա ասես նավասենյակ լինի, և թվում է, լողում ենք
մառախուղի մեջ: Նայում եմ դուրս՝ երկու քայլից անդին
չի երևում: Իսկ մեր ամրոցն արդեն խոշոր նավի է նման,
որ ուրվագծվում է մշուշում: Նե՛րսը՝ մառախուղ, դո՛ւրսը՝
մառախուղ... Ուզում ես աղաղակել. փրկիր մեր հոգիները,
Տեր, զի ամեն ինչից առավել Հոգի՛ն է վտանգված հիմա,
Հոգին՝ վերերկրյա՛, անկորնչելի՛:

...եվ հետո, մարմի՛նն էլ Հոգի է ի վերջո:

* * *

Նայում ես երբեմն ու տեսնում, թե չարության ի՛նչ
սառցալեռներ են թաքցնում ոմանց «տա՛ք», «ջե՛րմ»
ժպիտները: Աշրաֆն օրինակ... Իսկ Տեյրուզ խանումի դեմ-
քին այնպիսի մի անվիճարկելի՛ արտահայտություն կա,
կարծես ասում է՝ մեծ լեռները ես եմ ստեղծել, իսկ փոք-
րերն իմ ահի՛ց են ծնվել: Հոգեսպան ամուսնուս համար
«անփոխարինելի» այս կանայք... գուհկամիտ, եսասեր,
ինքնաբավ, հանգուցյալ Բրաբիի՛, հանգուցյալ էթերիի՛ մի՛
մազը չարժեն...

Տե՛ր իմ, այս էլ քանի՛ անգամ մեռա, սրտիս համար
թանկ ամեն մեռնողի հետ:

* * *

Խոնարհամիտ, ի բարօրություն մարդկության խարույկ
եղնելու պատրաստ Հակոբ երեցը զարմացնում և հիացնում

է ինձ: Հոգու անսպառ կորովը համեստ ապրող այդ մարդուն դարձնում է հզոր և անպարտելի: Գրպանները լիքը շատ իշխաններ ու հարուստներ կնախանձեին նրա առաքինուլթյան համբավին:

* * *

Սահականույշը՝ մայրս էր ասում. «Գիշերն հղի է, չգիտես առավոտյան ինչե՛ր կծնվեն...»: Իրոք, օրը օրին չէ, ժամը ժամին ենք փոխվում: Կնոջը կորցրած Գրիգորիս Շահպարոնյանը չքեղ մի սիրուհի ուներ՝ Նուռիկը: Վերջերս Գրիգորիսը թողնում է Նուռիկին, կապվելով քամու բերած մեկի հետ... Է՛, քամու բերած, քամու տարած... Մի օր էլ Շահպարոնյանի հարուստ տունը թալանում են, և այնպես հիմնովին, որ կասկածի տեղիք չի մնում, թե՛ ով է նրանց ուղենշել: Գրիգորիսն անկողին է ընկնում կաթվածահար, իսկ քամու բերածը քամու թևին էլ թռչում է... Ահա այսպես:

...Եվ այնուամենայնիվ, Յուրտավ մեր քաղաքում (լա՞վ էին, թե վատ, ծանրաբարո՞, թե պոռնիկի ավար)... ո՛չ մեկը Վազգենի արածը չարեց. չուրացավ իր հավատը, չդավաճանեց իր պապերի կրոնին, չպղծվեց հոգով... կործանելով իր հետ ընտանիքն էլ...

Տէ՛ր, փրկեա՛ զմեզ ի չարէ...

ՀՈՒՌՈՒԹՔՆԵՐ

Վազգեն բղեչյալ կարկամել մնացել էր: Իր ուրացության չորրորդ-հինգերորդ տարին էր լրանում արդեն, մինչդեռ (ինչպես ծրագրել էր) Շուշան-Վարդենին ո՛չ ճկվում-խոնարհվում ընդունում էր ամուսնու դավանափոխությունը և ինքն էլ կանգնում նրա կողքին՝ մազեզանց կրոնը համարելով նաև իրենը, ո՛չ էլ... գնում էր այն աշխարհը՝ իր նախնիների գիրկը, որպեսզի ամուսնու ձեռքերն ազատ արձակվեն: Դեռ չհաշված այն հանգամանքը, որ ինքը՝ բղեչյալ ո՛չ միայն Յուդեայի, այլ ողջ Քարթլիի կծու ասեկոսների ու ծաղրապատումների «հերոս» էր դարձել:

Պարսից արքունիքում էլ սիրված-հարգված մեկը չէր. դարերի՛ իմաստնությունն ու պատմության ճայնը խլացնել կլինի՞... Հայրենի՛ն դավաճանողը օտարին կդավաճանի ու կդավաճանի... Եվ հետո՝ երկրորդի՛ն, երրորդի՛ն, բոլորին... Կդավաճանի՛... Դրա համար էլ միշտ օգտվել են դավաճաններից, հետո... որպեսզի այս անգամ էլ իրենց չդավաճանեն... Պարսից արքաները ո՛չ իմաստնություն, ո՛չ էլ փորձի պակաս ունեին այդ լա՛վ իմանալու համար: Դրա համար էլ Վազգեն բղեչյալին հանդուրժում էին այնքանով, որքանով... Նրա հետ կապված հեռահար ծրագրեր ունեին կրոնափոխելու ողջ Քարթլին:

Հերթական անգամ կովի դաշտից տուն դառնալով ու համոզվելով, որ Շուշան տիկինն աննկուն է, թեև՝ սովից ու ծարավից, ծեծերից ու խոշտանգումներից հալումաչ եղած, Վազգենը որոշեց դիմել հուր ու ջրի միջով անցած Ֆեյրուզ խանումին՝ խորհրդակցելու նպատակով: Վերջինս արդեն

բղեչիւի կնոջ, ուրեմն՝ տիրուհու իշխանությամբ կարկուտ էր տեղում ծառայողները գլխին: Ֆեյրուզ խանումը, նույն ինքը՝ Պարսից Պերոզ արքայի գոքանէն ու բղեչիւի ներկայիս կինը, շա՛տ բան գիտեր գրբացության, բժժանքի, գանազան կախարդանքների մասին, նաև ուներ իր ծառայակազմում այդ բոլորի քաջիմաց վարպետներ՝ կին թե տղամարդ:

Երկարատև հանդիպման ժամանակ ի՞նչ խոսեցին նրանք Վազգենի հետ՝ հայտնի չէ, սակայն լուծում ստացան երկու հարց: Առաջինը. Ֆեյրուզի «գինանոցից» շա՛տ հմուտ մի կախարդուհի պիտի զբաղվի Շուշան-Վարդենիով: Երկրորդ հարցը, որ լուծում գտավ, բղեչիւի դստեր՝ Մանեի ճակատագրին էր վերաբերում: Հարմար համարվեց «անհետացնել» նրան՝ տանել-թաքցնելով հեռավոր մի ապարանքում (Ֆեյրուզ խանումն այդ մասին կհոգա)... «Ինչ վերաբերում է իրերի հետագա ընթացքին՝ Աշրաֆն արդեն նախապատրաստում է նրան...», – շարունակեց երկիմաստ խոսքը Ֆեյրուզը: Նրանց առանձնազրույցը վերջացավ առավոտյան կողմ: Հրաժեշտի ժամանակ Վազգեն բղեչիւր նրան նվիրեց Շուշան տիկնոջ վերադարձրած զարդերից մեկը...

Իրոք, անշու՛նչ առարկաներն էլ իրենց ճակատագիրն ունեն:

* * *

Հազիվ լույսը բացված՝ Շուշան տիկնոջ հյուղակի շեմին հայտնվեց «կախարդության» «տեսանելի՛» նշաններով շրջապատից տարբերվող մի կին: Գլուխն ու երեսը քողարկող չադրան բանված էր անձանոթ նախշերով, մի ձեռքին՝ գավազան, մյուս ձեռքին՝ կապոց... Հիպնոսի խորհրդավոր, դարերի խորքը գնացող արվեստ... Ծարի-

րած աչքերը թարթելով նա երկար ու սևեռուն նայեց Շուշանի աչքերի մեջ, հետո Աշրաֆի օգնությամբ բացատրեց, թե եկել է բդեշխի հրավերով, հատուկ՝ Շուշան տիկնոջը «բուժելու»...

Բուժել բառի վրա Շուշան-Վարդենին հեզնական նայեց Աշրաֆին, վերջինս հայացքը չփախցրեց, այլ կրկնեց բառը: «Ինչի՞ց բուժելու, – հարցրեց Շուշան-Վարդենին, – քրիստոնեական կրոնից և ճշմարիտ քրիստոնյայի իմ պարտականությունների՞ց, իսկ ինքն ո՞վ է», – Աշրաֆին դիմելով հայացքը գամեց կախարդուհուն:

Ասպարեզ գտած խաբեբայի ճարպկությունը Աշրաֆը լեզվին տվեց. «Զոլեյխա խանումը այսպես երիտասարդ է երևում, բայց մե՛ծ է տարիքով, ծեր չասեմ. նա արեգակնադեմ Հազկերտ Երկրորդի մտերիմն ու խորհրդատու՞ն է եղել: Նրա խոսքը խո՛սք է. անապատը կանաչ օազիս կդարձնի, չբեր կնոջը՝ բազմազավակ, ամուսնուն չհնազանդվող կնոջը՝ նրա ոտքերին փաթաթվող փխսի՛կ...»:

Կախարդուհի Զոլեյխան, որ (հասկանալով, թե՞ չհասկանալով...) ուշադիր լսում էր նրանց, ցույց տվեց ձեռքի գավազանը: Աշրաֆն աշխույժ գլխով արեց նրան, բլբլաց. «Այս գավազանը տեսնու՞մ եք, սա՛, սիրելի Շուշան խանում, այս խ ր ա Ֆ գ դ ր ա գ ն ան (պարսիկ մոզերի գավազանը) Հազկերտ Երկրորդի և նրա արժանապատիվ կանանց ձեռքերին ու ոտքերին է դիպել. անցկացնում է ամե՛ն ցավ, սեր չունեցողին՝ սեր, գոռոզին՝ խոնարհություն, կույրին՝ լո՛ւյս է բաշխում... Մեծ է հզոր Ահուրամազդայի ուժը. թող հզոր արեգակի պես բոլորիս հասնի՛նա...»:

Գնալիս Զոլեյխա խանումը հուռույթներ նվիրեց Շուշան տիկնոջը. չորս տարբեր գույների, որ խորհրդանշում էին չորս սրբազան տարրերը. կրակագույն (կրակը), ճերմակ

(օգը), մոխրագույն (հողը) և կապույտ (ջուրը):

«Այս հուռուկները կվերափոխեն Շուշան խանութի սիրտը դեպի իր ամուսինը՝ պատվական Վազգեն բղեչելը: Մենք էլի կգանք»: Եվ դուրս եկան:

Տե՛ր Աստված, այս աղքատահոգի կանա՞յք ինձ պիտի փոխեն, «սո՛ւրբ» Հազկերտի և նրա կանանց ոտքերին դիպած այս գավազա՞նը, այս հուռուկնե՞րը...

ԸՆԾԱՅՈՒՄՆ ԱՍՏՎԱԾԱՄՈՐԸ

Շուշան-Վարդենին ասեղնագործությունը սիրում էր դեռատի հասակից: Երանելի այն օրերին ավագ քրոջ հետ սիրում էին միջօրէին առանձնանալ զով պատշգամբում, և զրուցելով, նախազարդել յուրաքանչյուրն իր ձեռագործը: Ավագ քույրը՝ Մարիամը, վարպետացել էր: Իշխանական տների օրիորդների մեջ ասեղնագործության արվեստով նա առաջին տեղերից մեկն էր բռնում: Վարդենին էլ լավ էր ասեղնագործում, բայց խոստովանում էր, որ քրոջ ընտրած նախազարդերն ավելի նրբահյուս են, տրամադրում են մտածել: Մայրը՝ (կաթողիկոս Սահակ Պարթևի դուստր) Սահականույշը նույնպես լավ ասեղնագործող էր, շա՛տ լավ: Քույրն էլ, ինքն էլ, մորից էին ժառանգել այդ շնորհը: Պատահում էր, աչնան շուտ մթնող օրերին հավաքվում էին իրենց կամ մեկ այլ իշխանական տանը, և քաղցրավենիքի սեղանից հետո անցնում ասեղով հեքիաթներ հյուսելուն... Մի գիծ, մի գույն, մի նախշ, և ահա եղնիկի նրբին իրան է ուրվագծվում, կամ՝ կանացի դեմք... Դրանք համարվում էին համեմատաբար բարդ նախազարդեր: Պարզերը՝ արեգակ, ծաղիկ, տերև, թիթեռնիկ... հեշտ էին տրվում Վարդենին:

Վարդենինն չէր ուզում ինքն իրեն խոստովանել, որ ասեղնագործությունից առավել գերադասում էր մատենիկ (մագաղաթե փոքր մատյան) նկարագարելը՝ գույնզգույն մելանով... Ճիշտ է, այդ արվեստով ավելի շատ զբաղվում էին պատանիներն ու երիտասարդները, գրիչները, հոգևորականները, բայց Վարդենինն էլ տարված էր դրանով: Շատերի կարծիքով, նրա մատենիկները՝ սիրով, բծախնդրորեն պատկերագարված, աչքն ու միտքը շոյող արվեստի գործեր էին: Հայրը՝ Վարդանը, սիրում էր հաճախ ձեռքն առնել դրանք, նաև՝ այս կամ այն պատկերագրի առիթով միտք հայտնում, դիտողություն անում: Հնոց ավանդած ձեռագրերի օրինակով, թռչնագրեր ու ծաղիկներ էր վրձնում Վարդենինն, մի անգամ էլ փորձեց Աստվածամորը պատկերել:

Այն օրը, երբ իր զարդերը վերցնելու համար ամրոց էր մտել, տեսել նույն սնդուկում պահված իր ասեղնագործությունները, մատենիկները մանավանդ, սիրտը մխայցել էր հին օրերի հուշով, տարիների միջով ասես հետ էր գնացել, մտել պատանության հավետ անթառամ պարտեզը, ուր առաջվա պես մնում էին այն օրերի անարատ հուշերն ու երազները: Հիշում էր մոր խոսքը. «Աղջիկներս, այս շնորհքը, որ տրված է Աստծուց և կնոջ ձեռքով է կյանք առնում, հարկ է, որ փոխանցեք, ինչպես ես՝ ձեզ, դուք էլ՝ ձեր դուստրերին, հարսներին, թոռներին... Մեծ է գեղեցիկի ուժը, շունչը: Հիշեցեք, եթե անուշահամ կերակուրները մարմինն են սնում, գեղեցիկը սնում է Հոգին...»

Իշխանական տների օրիորդների այդ հավաքների ժամանակ զրուցում էին հետաքրքիր երևույթների կամ երազների մասին: Երբեմն աղոթում էին իրենցից մեկնումեկի սրտի թաքուն բաղձանքի իրականացման համար: Եվ ինչպե՞ս էին ուրախանում, երբ այդ իղձը, բաղձանքն իրական

նանում էր...

Շուշան-Վարդենին հիշեց, որ ժամանակ առաջ, երբ ամբողջ գնաց զարդերը վերցնելու, մի կապոցի մեջ հավաքեց ամփոփեց և իր ասեղնագործությունները, մատենիկները, դրանք հիմա այստեղ են, հյուղակուսմ: Պատանություն օրերից հետո էլ, արդեն հարսնացած, ժամանակ գտնում էր շարունակելու մատենիկ պատկերազարդելը, ասեղնագործությունը էլ պարապում էր... Մանեի՛ հետ (սիրտը ցավագին սեղմվեց). էլ երբե՛ք չեն նստի միասին, որ թե՛լ առ թե՛լ գույնզգույն ծաղիկներ՝ ասեղնագործեն, ինքն այլևս չի՛ կարողանա իր Սահականույշ մոր պատգամը փոխանցել Մանեին...

Շուշան-Վարդենին զգում էր, որ Մանեի անհետացումը երկար մի խմորված ծրագիր է, որ ամենայն հավանականությունով, կազմվել է բղեշխի իրագեկությունը: Բնագրով, մայրական անշեղ բնագրով զգում էր Ֆեյրուզի և Աշրաֆի հանցավոր մասնակցությունն այդ գործին: Եթե այդպես չէ, ինչպե՛ս է, որ հայր կոչեցյալը չի փնտրում դստերը, աշխարհն ու մարդկանց իրար չի խառնում գեթ մի բա՛ն իմանալու դստեր մասին...

Հին ու նոր վերքերը ցավում, ցավո՛ւմ էին, իսկ Մանեի անհետացումից ի վեր ամենամեծ վերքը սիրտը դարձավ... խոցված անվրե՛պ, մահացո՛ւ...

Բագրատիկի հայտնությունից հետո խեղճ մանկան (նաև եղբոր՝ Հերակլի) նկատմամբ առավել խիստ հսկողություն սահմանեցին, երեխաները գրեթե չէին երևում բակում:

* * *

Շուշան-Վարդենին որոշել էր. պատանության օրերից մինչ հիմա իր ասեղնագործածները, նկարազարդած մատե-

նրկները, մոր՝ Սահականույշի ձեռքերի հպումով սրբացած, մեկ-երկու ասեղնահյուսքերը, նաև Մանեի անվարժ ձեռքով պատրաստվածները... ա՛յդ ամենը տալ Հակոբ երեցին՝ եկեղեցուն հանձնելու համար, թող դա լինի իր խորունկ սիրո համեստ վկայութիւնը՝ Ընծայումն Աստվածամորը, այդ մասունքներով, հոգով, մարմնով, բոլորեքյան...

* * *

Այդպես էլ վարվեց, երբ Հակոբ երեցը այցելեց նրան: Դրանից հետո յուրատեսակ մի համակերպութիւն տիրեց Շուշան-Վարդենիին. ասես մտնում էր ժամանակի հավերժահոս ընթացքի պաղ, պաղ ջրերի մեջ...

ՄԱՀ ՈՉ ԻՄԱՑԵԱԿ ՄԱՀ Է, ՄԱՀ ԻՄԱՑԵԱԿ ԱՆՄԱՀՈՒԹԻՒՆ

Տարինե՛ր առաջ Շուշան-Վարդենիի չորս երեխաներին մկրտեց բղեշխի Դրան երեց Անդրեասը, որ ի բնուստ բարի, հոգևոր հովիվի կոչման և պարտականութեան բերումով՝ առավել բարեսեր էր դարձել, բոլորից սիրված էր ու հարգված: Թշնամիներ չունեի թեև, բայց եթե ունենար էլ՝ նույնքան անաչառ կլինեի նրանց հանդեպ, վկայում էին բարեկամները: Մինչ այդ բղեշխական ամրոցում հարազատի ելումուտ ունեցող Անդրեաս երեցը Վազգենի ուրացութեան պժգալի երևույթից հետո ոտքը կտրեց նրա տանից: Նա քաջ գիտակցում էր, որ, ի վերջո, բղեշխի տունը նաև Շուշան-Վարդենիի՝ պատվարժան նախնիների արժանի՝ դասեր տունն է, բայց և այնպես... Սիրում և կարոտում էր իր սանկներին՝ Մանեին, Հերակլին, Սահակին և Բագրատիկին, սակայն ամեն անգամ ասես շանթահար էր լի-

նում ամբողջի մոտով անցնելիս, տեսնելով մոգերի ելումուտը, երգեցողութունը պաշտամունքի ժամերին, ո՛ւր մնաց թե նե՛րս մտներ...

Իմանալով Շուշան տիկնոջ կամավոր մեկուսացումը, ապա և գազանացած բղեչխի վայրագությունները, Անդրեաս երեցն իր պարտքը համարեց նույնպես խոսել բղեչխի հետ, չնայած իր պաշտոնակից եպիսկոպոսներն ու մյուս հոգևորականները բավական ջանք թափել էին այդ ուղղությամբ:

Չարի ուղին արդեն ոտք դրած բղեչխը ամեն անգամ կրակ էր կտրում, երբ խոսք էր բացվում Շուշան տիկնոջ առաքինի վարքի, վասն քրիստոնեական հավատի խաչ ելնելու մասին: Այդպես էր, ո՞վ չգիտեր, սակայն այդ մասին լսելիս ուրացողը ոտքից-գլուխ այրվում էր, քանի որ նման խոսակցությունները մի անգամ ևս աչքն էին խոթում իր հավատափոխությունը:

Լսելով Շուշան-Վարդենիի ուղղակի անտանելի դարձած կյանքի մասին, Անդրեաս երեցը մի օր, հանդիպելով բղեչխին, խոսք բացեց, չնայած քաջ գիտեր լսելիք պատասխանը: «Ամեն ոք ոչ միայն ազատ է իր հավատին (մանավանդ դարեր առաջ ընդունած) հավատարիմ մնալու, այլև պարտավոր է պաշտպանելո՛ւ այն: Շուշան տիկինն ազնիվ քրիստոնեի իր պարտքն է կատարում: Նրա նկատմամբ այդ բռնությունները ստորացնում են կատարողին, ո՛չ թե նրան», – ասել էր Անդրեաս երեցը, նայելով Վազգենի արնակալած աչքերին:

«Իմ ընտանեկան գործերին միջամտելու կարիք չկա, Անդրեաս երեց, – գայրույթից խեղդվելով որոտացել էր Վազգենը, – ինքս գլուխ կհանեմ»:

«Քո և մյուս ընտանիքները իմ հոգևոր հոտն են, բղե՛չխ, մեր հայացքից չի վրիպում ոչ մի անմեղի տառապանք՝ չա-

րի ժայթքումի դեմ: Ի՞նչ ես խորհում, որքա՞ն պիտի տևի այս ամենը: Եվ մի՛ մոռանա, որ չորս զավակներիդ կնքահայրն եմ, ես եմ նրանց մկրտել»:

«Այնքան, որքան կապը կտրած կինն իր ամուսնունն չի՛ հնազանդվի», – մրթմրթաց Վազգենը:

«Կապը կտրա՞ծ, եթե այսքան չարիքի մեջ, որ պատճառում ես նրան, Շուշան-Վարդենին պահպանում է իր հոգու ուժը, և գիտակցաբար մահն ընդունում վասն Հավատի, նա սրբուհի՛ է, – վրդովված գոչեց Անդրեաս երեցը, – նրա տեղը սրբերի, անմահների դասում է, այս իմացի՛ր»:
Եվ շուռ գալով հեռացավ, որոշելով այլևս երբեք չխոսել ու չչփվել կույր հոգու տեր այս մարդու հետ:

* * *

Այնուհետև գրի առավ այդ խոսակցությունը, հետո նաև՝ դեպքերի ընթացքին զուգահեռ շա՛տ բան...

ՄԱՐԴԻ ԿԱՄԵՆՈՒՄ Է, ԱՍՏՎԱԾ՝ ՏՆՕՐԻՆՈՒՄ

Ա ներևույթ մի ձեռք խառնում էր ճակատագրի խաղաթղթերը, և վա՛յ այն միամիտին, ով կկարծեր, որ եթե փող և իշխանություն ունի՝ ուրեմն անխոցելի է, նա թղթախաղում դուրս նետվող խաղաթղթի պես էլ հայտնվում էր հողմի բերանում...

Օրեր, օրեր... Հետզհետե ավելի տկարացող Շուշան-Վարդենին, այնուամենայնիվ, իր մեծ կորուստների կողքին հոգու խորքում բավականություն պահեր էր ապրում, երբ համոզվում էր, որ օգնել է մարդկանց: Ցուրտավ քաղաքում ու շրջակայքի շենքերում նրա համբավը ոսկեզօծել էր հատկապես բորոտ պարսկուհու ապաքինումը: Գնացող-եկողների մեջ շատերը կային, որոնք Շուշան-Վարդենիի շնորհիվ բարվոքել էին իրենց առողջական վիճակը, անզավակ կանայք, որ բախտավորվել էին մանկանց ծնունդով, էլի ու էլի նման դեպքեր...

Շուշան-Վարդենիի բարոյական լուսապսակը կատարյալ էր դառնում ամենակարևոր մի հանգամանքով, որ այդ ամենը նա անվճար էր անում: Փողի կամ փոխհատուցման մասին խոսելն առհասարակ արգելել էր:

Բայց հայտնվեց մեկը, մի կին, որը յուրահատուկ մի նվեր բերեց նրան՝ իր երախտագիտությունն արտահայտելու: Տարիներ ի վեր անկողնուն գամված այդ կինը Շուշանի շնորհիվ ոտքի էր կանգնել և հիմա իր հանգուցյալ մոր մազերից հյուսված մի խաչ էր բերել Շուշան-Վարդենիին:

Այդպես էլ ասաց, թե հույս ունի, որ մայրական սիրո

խորհուրդը կրող այդ թալիսմանը ավյուն կներարկի ու-
ժասպառ Շուշանին: Ա՛յդ նվերը նա վերցրեց:

Կատարվեցին դեպքեր էլ, որ անսպասելի էին: Զարմա-
նալի՛ բաներ... Ֆեյրուզ խանումի «Թիկնազորում» որտե-
ղի՛ց-որտեղ կար նաև օձեր պահող մի մարդ . օձերի իր
վանդակով: Ասում էին, որ բուժիչ նպատակներով օձի
թուլյն է ստանում: Այդպես էր, թե ոչ, ոչ ոք ճշգրիտ չգի-
տեր, բայց գալիս և մեծ գումարներով օձի թուլյն էին գնում
այդ մարդուց՝ ընդարմացած ձեռք ու ոտքի, կամ ողնաշա-
րի և թիկունքի քարացման դեմ: Պարզվեց, որ Աշրաֆն էլ
օձերի հետ շփվելու, դրանց թուլյնը բուժիչ նպատակով
օգտագործելու ահագին փորձ ունի, որը մինչ այդ
թաքցնում էր:

Սև Հոռոփը մի անգամ Շուշան-Վարդենիին հայտնեց,
որ Աշրաֆն էլ ձեռնասուն մի օձ ունի, որ այստեղ, իր սեն-
յակում է պահում: Այդ մասին ոչ ոք չգիտեր: Վերջին
չրջանում բդեշխն, այնուամենայնիվ, ի սեր տեղեկություն-
ների, լայնացրել էր Սև Հոռոփի գործունեությունը դաշտն
ամրոցում: Բդեշխը գիտակցում էր, որ կրոնափոխություն-
նը՝ կրոնափոխություն, բայց իր տանը հայազգի քիչ մարդ
է մնացել: Սև Հոռոփին կարգել էր տնտեսություն մեջ Աշ-
րաֆին օգնողի պաշտոնի, որպեսզի իրագեկ լինի տան ան-
ցուղարձին: Այդ ելումուտի շնորհիվ էր Սև Հոռոփն իմա-
ցել Աշրաֆի՝ օձ պահելու պարագան...

Իմանալով օձի, նրա թուլյնի թե՛ սպանող (մահացու), թե՛
բուժող հատկությունների մասին, Շուշան-Վարդենին Հո-
ռոփին չասաց, բայց մեկուսի մտորեց, թե ինչ միջոցով է,
ուրեմն, Աշրաֆը կերել Բրաբիոնի էլ, էթերիի էլ գլուխը...

Շուշան տիկինն զգում էր, որ մոտ է ճշմարտությունը, որ
մահվան գործիքը եղել է կամ օձը, կամ նրա թուլյնը:
Ներքնատեսությունը նա մի կարևոր բան էլ կուհեց, ավելի

ճիշտ՝ կանխագգաց, որ Աշրաֆի ձեռնասուն օձը մոտակա օրերին պիտի որ իրե՛ն էլ այցելի... Աշրաֆի նպատակասլաց ձեռքով. մարդասպանի՛ ձեռքով:

Շուշան-Վարդենին անհանգստանում էր Հուլյա շնիկի համար մանավանդ...

Սակայն քիչ ժամանակ անց տեղի ունեցավ անկանխատեսելին. օձը խայթել էր հենց իրեն՝ Աշրաֆին (օձը տաքացնողին է կծում), այդ գործի մեջ արդյո՞ք Ֆեյրուզ խանումի օձապահ Միրզայի մատը խառն էր՝ չիմացվեց: Աշրաֆի թաղումը՝ բուն պարսկական արարողակարգով, մոզերի երգասացությամբ, ատրուշանների բոցեղեն լեզուներով, արտասովոր մթնոլորտ էր ստեղծել ամբողջում: Հիրավի, փոս փորողը ինքն է փոսն ընկնում:

Հաղթանակի ձին հեծած Ֆեյրուզ խանումը արդեն պատանեկության հասած Հերակլի և պատանության շեմը ոտք դնող Բագրատիկի խնամառությունը հանձնարարեց իր թիկնազորից տարիքն առած մի կնոջ՝ Նուշաբե խանումին: Շուշան-Վարդենին զգում էր, որ հիմա դեմառդեմ մնացել են ինքն ու Ֆեյրուզ խանումը:

ՇՈՒՇԱՆ ՎԱՐԴԵՆԻԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԷՋԵՐԸ

Զ է թե մեկ, այլ բազում նշաններ է ցուցանում մեզ Աստված՝ կողմնորոշելով երկրային մեր երթը:

Աստծո նշանները: Եկել ու գնում ենք: Ահա նաև ես... Վերջին ժամանակներս շնչահեղձության նոպաներ եմ ունենում, խեղդվում եմ օդի պակասից: Այդ պահերին կիսաբացում եմ դռան փոխարեն կախված փսիաթը և օ՞դ է ներս գալիս: Կեսգիշեր է արդեն, ցուրտ, հոկտեմբե՛ր ամսվա ցուրտ: Աստծո դատաստանը տես. խնդրածս տաք ծածկոցը չբերեց արդեն հանգուցյա՛լ Աշրաֆը, խնայեց, ափսոսաց, կարծում էր, թե իրեն պիտի մնա (ինչպես տանս ամեն ինչը), և ահա... չկա ի՛նքը, պառկած է սառը հողի գրկում: Ինձանից շո՛ւտ գնաց այս աշխարհից, ինձանից, որ ճանապարհին եմ վաղուց... Պառկել եմ, քնած շնիկը՝ կողքիս: Պահակները, բղեշխի թույլտվությամբ, գիշերները տեղափոխվում են ամրոցի գավիթը, ծածկի տակ քնելու:

Տեսնում եմ մեկ էլ, ճամփեզրով մի շուն է մոտենում, գալիս դեպի հյուղակը: Շու՞ն է, թե՞ գայլ, մտածեցի, որովհետև կարծես թե գայլի էր նման: Շունն էլ, ի վերջո, գայլի ընտանեցված, ընտելացած տեսակն է: Նայում եմ, ահա, շունը մոտենում է իմ հյուղակին, աչքերն հեռվից ինձ հառած-սևեռած: Այս էլ կա, որ ես, թերևս, շունը գայլից չկարողանամ տարբերել, թեև ժամանակ առաջ գայլ տեսել եմ: Հիմա վատ եմ տեսնում՝ օրըստօրե թուլացող մարմնիս ընդհանուր կորուստների հետ: Մանուկ օրերիս (անցա՛ծ, քաղցր տարիներ), երբ մրսելիս իմ կամ քրոջս վիզը բռնվում էր և շարժել չէինք կարողանում, հայրիկն ասում

էր. «Գա՛յլ եք դարձել, գայլե՛րը վզները շարժել չեն կարողանում, ստիպված ամբողջ մարմնով են թեքվում»:

Տեսնում եմ, ահա առաջանալով, իմ հյուղակի կողմն է գալիս «չուն-գայլը»... Եկավ, հյուղակից մոտ երկու մետր հեռու նստեց հետևի թաթերի վրա, հայացքն ինձնից չկտրելով նայում է ու նայում... Ասես մի բան է ուզում հասկացնել: Բավական երկար նայեցինք միմյանց աչքերի մեջ. սև, թավշամաշկ շուն է, դեմքի խելացի արտահայտութեամբ, որ շատ շներին է բնորոշ: Զգացի, որ մրսում եմ, փսիաթը դռան բացվածքի վրա բերեցի, նեղ մի արանք թողնելով: Տեսնեմ «չուն-գայլը» այնպես, կանգնեց, որ հայացքը կրկին ինձ ուղղված լինի: Մոգվածի պես նայում ու նայում ենք իրար: Հանկարծ մի միտք կայծակեց գլխումս. թե այս «չուն-գայլն» ասես կերպարանափոխված բդեշխն է, որ դարձի է գալիս, եկել է ահա... Տեր իմ, իր դարձի մասին առաջինը ո՞ւմ պիտի ավետի, եթե ոչ ինձ պիտի ավետի իր դարձի մասին, տեր իմ... Այդպես բավական երկար խորհում էր, չեմ հիշում, թե ինչպես եմ նիրհել:

Հոկտեմբեր ամիսն ենք մտնում ահա: Տեսնես՝ ինձ վերապահված է տեսնել մոտեցող Սուրբ Ծննդյան տոներն ու Նոր տարին: Կտեսնե՞մ Զատիկը:

* * *

Վերջերս երազներ քիչ եմ տեսնում (թուլութունից շատ խորն եմ քնում դրա՞համար, թե՞ չեմ հիշում...): Գուցե թե՛ մեկն է, թե՛ մյուսը: Այս գիշերվա երազս հիշում եմ սակայն. անցնում էի Մահվան կամրջով: Մահվան կամուրջ ասածն էլ ոսկեգօծ, ավելի շուտ հին ոսկու գույնով մեծ մի կամուրջ էր, երկա՛ր-երկար: Քայլում են նրա վրայով շատերը, մեծ ու փոքր, ջահել ու ծեր, քայլում են ու քայլում: Ճերմակաթույր մի լույս ուղեկցում է մեզ, լուսավորում

ճամփան: Լսում եմ, թիկունքիս կողմից մեկը ձայն է տալիս. շուռ գամ տեսնեմ՝ Սահա՛կս է, կանգնել, սպասում եմ, մոտենում է, քայլում ենք երկուսով: Աչքս ընկնում է մահվան կամրջի ծայրին. ծանր-ծանր Աշրաֆն է քայլում, ստեպ-ստեպ գլխին քաշելով ցած սահող չադրան:

* * *

Զգացողություններ կան, որ հասունություն տարիքի հետ են գալիս, անձի հաշվեկշռի, հոգեկան լիարժեքության, մանավանդ մոտեցող Մահվան հետ կապված:

Մահը՝ խտացումը բոլոր իմաստնությունների:

Մահը՝ պատասխանը հարցերի բոլոր...

Մահը՝ նոր մի կյանքի ազդարար...

ԱՍՏՎԱԾԱՄՈՐ ՆՎԵՐԸ

Լույսը դեռ չբացված Շուշան-Վարդենին լսեց, որ պահակներից մեկը հիվանդ դստեր հետ եկած մի կնոջ հորդորում է սպասել է, որպեսզի Շուշան տիկինն արթնանա... – Արթուն եմ, – պատասխանեց ներսից, – թող գան: – Մայր ու աղջիկ ներս մտան, լուռ, ակնածալից բարի լույս մաղթեցին: Նրանք լավաչ և մի մեծ փունջ մարգարտածաղիկ (երիցուկ) էին բերել:

Շուշան-Վարդենիի դեմքը բացվեց ծաղիկները տեսնելով: «Շա՛տ շնորհակալ եմ, – ասաց, – գիտե՞ք, որ սա Աստվածամո՛ր ծաղիկն է: Մեծ նվեր եք բերել ինձ: Մեծ»:

Մայր ու աղջիկ ուրախացած իրար երեսի նայեցին: Չգիտեին: Հետո մայրը պատմեց, թե իր աղջիկն արդեն բավական ժամանակ է, ինչ տկար է, թույլ, չնայած ո՛չ մի տեղը չի ցավում: Դուստրը, որ իր Մանեի տարիքին էր (Մանեի՛, Մանեի՛...), լուռ ժպտում էր: «Եկել ենք, որ աղոթես նրա համար, քույր Շուշան, հավատում ենք քո խոսքի ուժին, – լցվեց մայրը, – ո՛չ մի գործի ձեռք տալ չի կարողանում թուլությունից, իսկ մենք մեծ տուն ենք, գործը՝ շա՛տ: Ասացին՝ Շուշան-Վարդենին կօգնի», – եզրափակեց կինը: «Կօգնեմ, ինչու՞ չէ, եթե կարողանամ, անպայման կաղոթեմ, հիմա լսեցեք Աստվածամոր նվեր համարվող այս ծաղիկի պատմությունը:

Առաջին պատմությունն այս է: Մի անգամ Աստվածամայրը որոշում է փոքրիկ Հիսուսին ծաղկեպսակ նվիրել: Ձմռանն էր, և ձյունածածկ դաշտերում ծաղիկ չգտնելով, Աստվածամայրը վճռում է իր ձեռքով ստեղծել դրանք: Գունագեղ մետաքսի վրա ասեղնագործում է փոքրիկ «ա-

րեններ», դեղին ու ճերմակ թելերով: Այդ ծաղիկները մարգարտածաղիկ են կոչվում կամ երիցուկ... Նվերը շա՛տ դուր եկավ մանուկ Հիսուսին: Նա ո՛ղջ ձմեռ գուրգուրանքով պահեց ասեղնագործությունը: Գարնանը ասեղնագործած մետաքսը թաղեց հողում, և ամեն օր ջրում էր: Որոշ ժամանակ անց ասեղնագործված ծաղիկները կյանք առան, արմատ ձգեցին, հետո տարածվեցին ողջ երկրով մեկ: Իբրև թանկ հիշողություն այդ հրաշքի մասին՝ մարգարտածաղիկը կամ երիցուկն այսօր էլ աճում է, զվարթացնելով մարդկանց աչքն ու սիրտը: Այն աճում է վաղ գարնանից մինչև խոր աշուն: Հողագնդի վրա չկա մի երկիր, որտեղ չծաղկի քնքուչ ու խոնարհ, Աստվածամոր և Հիսուսի առնչությունները սրբազնացած այս ծաղիկը: Այն՝ բուսի՛չ է նաև, և երկրորդ պատմությունը վերջացնելուց հետո կասեմ, թե ինչ անես...

Կա նաև մարգարտածաղկի ծննդյան Երկրորդ պատմությունը: Գաբրիել հրեշտակապետը Աստծո կողմից ուղարկվում է Մարիամի մոտ՝ նրան ավետելու խոստացված Մեսիայի մոտալուտ ծնունդը: «Ուրախացի՛ր, ո՛վ շնորհընկալ, Տերը քեզ հետ է: Օրհնյալ ես դու կանանց մեջ»

Մարիամը, տեսնելով, հրեշտակին իր սենյակում և լսելով նրա ողջույնի խոսքերը՝ հուզվում է և ինքն իրեն խորհում, թե ի՞նչ բան էր դա և ի՞նչ էր նշանակում այդ ողջույնը: Հրեշտակն ասում է նրան. «Մի՛ վախենա, Մարիամ, որովհետև դու շնորհ գտար Աստծուց: Եվ ահա դու կհղիանաս և կծնես մի որդի, որի անունը Հիսուս կդնես: Նա մեծ կլինի և Բարձրյալի Որդի կկոչվի: Եվ Տեր Աստված նրան կտա հոր՝ Դավթի անունը, նա հավիտյան կթագավորի Հակոբի տան վրա և նրա թագավորությունը վախճան չի ունենա:

– Դա ինչպե՞ս կպատահի, – հարցրեց Մարիամը, – քանի որ ես տղամարդ չեմ ճանաչում:

– Սուրբ Հոգին կիջնի քո վրա, – պատասխանեց հրեշտակը, – Բարձրյալի զորութիւնը հովանի կլինի քեզ, որովհետեւ Նա, Ով քեզնից է ծնվելու, սուրբ է և Աստծո Որդի կկոչվի:

Հրեշտակը միևնույն ժամանակ հայտնեց Մարիամին, որ նրա ազգական Եղիսաբեթը ևս երեխա պիտի ունենա, չնայած, որ շատ մեծ էր տարիքով, որովհետեւ, – ավելացրեց հրեշտակը, – Աստծո համար անհնար բան չկա»:

* * *

Հրեշտակից լսելով, որ մանուկ է ծնելու նաև իր ազգական Եղիսաբեթը, Մարիամը մեծապես ուրախացավ, և շատ չանցած Նազարեթից մեկնեց այն գյուղը, ուր ապրում էին Զաքարիան ու Եղիսաբեթը: Երկար քայլեց Մարիամը լեռներով ու հովիտներով, և այնտեղ, ուր դիպչում էր Աստվածամոր ոտքը՝ փոքրիկ, նուրբ ծաղիկներ էին ելնում հողից՝ ճերմակապսակ, դեղին սրտիկով...

– Հենց այս ծաղիկն էլ կօգնի քեզ, աղջիկս, – պարմանուհուն դիմեց Շուշան-Վարդենին, – կխաշես և կխմես ջուրը, կամ՝ թուրմ պատրաստիր: Խմիր օրը մեկ-երկու անգամ: Տխրութիւնդ կանցնի, կզվարթանաս, կուրախանաս՝ կյանքով, որ շատ կարևոր է բոլոր հիվանդութիւնների բուժման համար:

Մեծ էր մոր և աղջկա ուրախութիւնը, երբ իմացան, թե փրկութիւնը հենց Աստվածամոր ծաղկից է գալու:

ԿԱԽԱՐԴՈՒՀԻՆ ԷԼԻ Է ԳԱԼԻՍ

Բոլորը ներկա էին, հենց մենակ կախարդուհի Զոլեյխան էր պակաս՝ ինքն իրեն հոգոց հանեց Շուշան-

Վարդենին, տեսնելով, որ բակ է մտնում Զոլեյխան մի մոգի հետ: Իրագեկ, որ Աշրաֆն արդեն չկա (դեպքերի խելակորո՛ւյս ընթացք...) նա իրեն ուղեկից էր վերցրել մի մոգի: Եկան-մտան ներս, խոնարհում արեցին, չգիտեին որտե՞ղ նստեն. ծառայողներից մեկը հապճեպով մի նստարան բերեց: Նստեցին: Զոլեյխան շրջվեց, ինչ-որ բան ասաց մոգին, վերջինս դուրս եկավ և մի բաժակ ջուր բերեց: Ապա սկսեց հայերեն թարգմանել կախարդուհու ասածները: Զոլեյխան պահանջեց Շուշան տիկնոջից իր նվիրած հուռուժները, ստանալով, դրանք մեկ առ մեկ գցեց ջրով լի բաժակի մեջ՝ ինչ-որ մոգական բառեր շնչալով: Պատվիրեց, որ դրանք ողջ գիշերը մնան ջրի մեջ: Առավոտյան պիտի բաժակից հանել նախ կրակագույն հուռուժը (կրակը խորհրդանշող) և բաժակի ջրից խմել մեկ-երկու կում: Կեսօրին պիտի հանել ճերմակ հուռուժը, էլի մի քանի կում անել ջրից: Երեկոյան՝ նույն կերպ վարվել կապույտ հուռուժը հանելով: Գիշերամուտին պիտի բաժակից հանել մոխրագու՛յն հուռուժը (հողը խորհրդանշող) և խմել մնացած ջուրն ամբողջությամբ. բաժակը պիտի դատարկվի: Ահա այսպես, մոգի միջոցով բացատրեց Զոլեյխան, սրբազան չորս տարրերը՝ կրակը, օդը, ջուրը և հողը Շուշան տիկնոջը պիտի փոխանցեն, հաղորդեն իրենց խորհուրդը՝ կրակի՛ պես վառվռուն, օդի՛ պես թափանցիկ, ջրի՛ պես մաքուր և հողի՛ նման հաստատուն լինելու:

Մոգը դուրս եկավ, այս անգամ ներս բերելով սիսեռով լցված մի սկուտեղ: Զոլեյխան սկուտեղը ծնկներին դրեց, սիսեռները ձեռքում խաղացնելով (գառերի նման) սփռեց սկուտեղով մեկ: Սիսեռներն այս ու այն կողմ ընկան: Կախարդուհին երկար և ուշադիր զննում էր յուրաքանչյուր սիսեռահատիկը, ապա՝ ընդհանուր դասավորությունը, հետո խոսեց. «Քո ընտանիքի գլխավորը կովի դաշտում է,

վտանգի մեջ: Նրա կյանքը մագից է կախված: Պետք է շահտ զգուշ լինի: Աղջիկ ունես. աղջիկդ ուրիշ մի տան մեջ է, այստեղ չէ, բայց այստեղից շատ հեռու չէ: Աղջիկդ քո մասին է մտածում: Նա շատ է սիրում քեզ՝ իր մորը: Նրա աչքին արցունք կա... Չե՞ս ուզում տեսնել աղջկադ», – մոգի միջոցով արդեն բացահայտ հարց ուղղեց նա Շուշան տիկնոջը:

Շուշան-Վարդենին անթափանց դեմքը շրջեց դեպի նա, լուռ մնաց:

«Տղաներդ այստեղ են, բայց նրանք էլ, մոտ լինելով, հեռու են քեզանից. այդպես է երևում: Մտածում են, շատ են մտածում քո մասին, իսկ փոքրիկը կարոտից լաց է լինում: Դու մի մտերիմ, շատ մտերիմ մարդու կորուստ ունես. չես մխիթարվում, ես կօգնեմ քեզ»:

Խոսքն ավարտելով կախարդուհի Զոլեյխան բաց արեց ձեռքի կապոցը, ինչ-որ չոր, անծանոթ բույս հանեց, լցրեց իր հետ բերած թասիկի մեջ, ապա մոգից վերցրած հրահանով վառեց այն: Ուժեղ մի անուշահոտություն տարածվեց հյուղակով մեկ: Ինչ-որ բան ասելով միմյանց՝ Զոլեյխան և մոգը վեր կացան, խոնարհում արեցին Շուշան տիկնոջը, խոստանալով էլի՛ գալ: Նրանց գնալուց հետո Շուշան-Վարդենին գլխապտուկտի պես մի բան զգաց, տրորեց աչքերը, հետո փսիաթը փոքր-ինչ բանալով՝ յուրահատուկ այդ բուրվառը դուրս դրեց: Նույն պահին էլ մտածեց իրեն դատապարտելով, թե ինչպե՛ս է, որ այսքան ժամանակ չի մտածել խո՛ւնի ծխել այստեղ... Այս երկուսի գալու օգուտն այն եղավ, որ իրեն հիշեցրին այդ մասին: Պետք է Հակոբ երեցին խնդրել, որ հետը բերի: Խուսկը որտեղ էլ ծխես՝ իր սրբազան, կենսատու շնչառություն է տարածում: Պետք է խնդրել Հակոբ երեցին:

Հետո շեշտակի մի միտք ցավեցրեց սիրտը. ինչեր ասաց դատեր մասին, պարզ է, որ համաձայնեցված է'... Մանեն հեռու է... և մո'տ... Չլինի՞ հենց Ֆեյրուզ խանումի նորահառույց պալատում է...

ՖԵՅՐՈՒԶ ԽԱՆՈՒՄՆ ԱՅՑԵԼՈՒՄ Է ՇՈՒՇԱՆ ՎԱՐԴԵՆԻԻՆ

Օրերի հատիկ-հատիկ գլորվելուն զուգընթաց Շուշան-Վարդենիի արդեն բեկված առողջությունը տեղի էր տալիս: Պահեր եղան, որ թուլությունից չկարողացավ տեղից վեր կենալ: Տարիներո՛վ (վե՛ց երկար ու ձիգ տարի...) սովահար մարմինը մինչև վերջ սպառել էր իր կենսասնյութը, գորությունը: Անցած երանելի տարիներին Շուշան տիկնոջը տեսած մեկը ժամանակից շուտ ծերացած, հյուժված այս կնոջ մեջ դժվար թե ճանաչեր նրան: Զավակներից զրկված լինելն էլ իրենն էր անում, իսկ դատեր «անհետացման» հանգամանքը լիովին ջլատեց նրա առանց այն էլ սպառված ուժերը: Բուժ ցավում էր սիրտը. ասես այնտեղ, կրծքավանդակում, սրտի փոխարեն տաք, արյունածոր մի վերք կար: Այդպես էլ էր...

Երբ երկարատև աղոթքից հոգնած (առաջ երբեք չէր լինում, որ աղոթքից... հոգնե՛ր, աղոթքից հոգնել կլինի՞, չէ՞ որ աղոթքը ներս ու դրսով ո՛ւժ է հաղորդում մարդուն, լցնում Հույսո՛վ և Հավատո՛վ, որ կյանքի գլխավոր բաղադրյալներն են: Բայց լամպն էլ շիջո՛ւմ է, չէ՞, երբ ձեթը հատնո՛ւմ է...),

Մի օր, երբ ուժաբեկ թիկն էր տվել խշտյակին, հայերեն իմացող մոզի հետ ներս մտավ Ֆեյրուզ խանումի սենեկապետուհին, հայտնելով տիրուհու կամքը՝ տեսություն գալ

Շուշան տիկնոջը: Ե՞րբ կկամենա նա իրեն ընդունել, հարց-
րել էր Ֆեյրուզը: Շուշան-Վարդենին հայտնեց, թե միջո-
ւէից հետո:

Աշնանային ցրտերն սկսվել էին: Հոգու խորքում մարմ-
րող խարույկի խանձողների պես կայծկլտացին ու հանգան
բազում զգացումներ... Այս կինն իր նախկին (նախկին, և
փա՛ռք աստծո դրա համար) ամուսնու կի՛նն է, պարսից
Պերոզ արքայի մերձավոր ազդեցիկ կանանցից մեկը (զո-
քա՛նչը), պարսից արքունիքի կյանքում նշանակալի դեր
ու կշիռ ունեցող մեկը: Եվ հիմա, իր քանդված տան ավե-
րակների վրա թևերը տիրաբար փռած՝ նորակառու՛լյց իր
պալատում, փաստորեն իշխում է Շուշան-Վարդենիի տա-
նը:

«Շուշան-Վարդենիի տա՞ն, – ներսից ասես մի ձայն
կրկնեց նրան, – Շուշան-Վարդենիի, ինչպես և բոլորի՛,
տունն այնտեղ է, ուր հավերժական հանգիստ են գտնում
լուսածարավ հոգիները: Ի՞նքը պիտի նեղվի, երբ ճիշտ է,
չղթաների մեջ է, բայց թոթափե՛լ է երկրային կապանքնե-
րը, և կիսով չափ այնտեղ է արդեն, լույսի թագավորութ-
յունում: Ի՞նքը պիտի կաշկանդված զգա իր հալումաչ վի-
ճակի և չարչարանքի համար, եթե չարչարանքի՛ց վեր է
արդեն... Ի՞նքը... կաթողիկոս Սահակ Պարթևի թոռնուհին,
պարսից «աչքի լո՛ւյս» Վարդան Մամիկոնյանի դու՞ստրը:

Մոտեցող քայլերի ձայն լսվեց... Սենեկապանուհու ձեռ-
քը հարգալից խոնարհումով մի կողմ քաշեց դռան տեղում
կախված փսիաթը, և շեմին հայտնվեց գեղեցիկ, մարմնեղ
մի կին, չքեղաշուք հագուստի ելևէջումներով... Նա ներս
մտավ, թեթևակի խոնարհում արեց Շուշան-Վարդենիին,
միաժամանակ վարդի օծանելիքի զգլխիչ բույր տարածելով
չուրջը... Ապա նստեց ծառայի նախօրոք ներս բերած գա-
հավորակին: Մյուսների համար սովորաբար նստարան էին

բերում, իսկ Ֆեյրոլզ խանումը գահավորակը հետն էր բերել: Մի երկվայրկյան նրանք լուելյայն զննում էին միմյանց. հետո մոզը թարգմանեց Ֆեյրոլզի հարցը, թե ինչն՞վ կարող է օգնել Շուշանին Ֆեյրոլզն ինքը, ինչի՞ կարիք ունի տիկինը: Այդ մեկին արդեն Շուշան-Վարդենին չէր սպասում: Վեհանձնության և մեծահոգության քողի տակ Ֆեյրոլզ խանումը, ըստ հուլթյան, երեսով էր տալիս դղյակի իսկական տիրուհու ներկա վիճակի ողջ թշվառությունը: «Ոչնչի կարիք չունեմ, փա՛ռք Աստծո, – կարողացավ հանդարտ ու արժանապատիվ արտաբերել Շուշան-Վարդենին, – ի՛նքս եմ ընտրել իմ ճամփան...»:

Պարսկուհու հայացքն ուղղված էր տիկնոջ բոբիկ ոտքերին, որ այտուցված, հիմա, աշնանը, պարզ է, նաև ցրտից կապտած էին: Ֆեյրոլզի կանաչափայլ-դեղնավուն, նշաձև աչքերում հիացումի հետ համախառն սոսկանքի մի արտահայտություն երևաց... Հետո շուռ եկավ դեպի իր սենեկապանուհին և ինչ-որ բան հանձնարարեց: Սենեկապանուհին դուրս եկավ, քիչ անց ներս մտնելով բրդյա մի տաք ծածկոց ձեռքին՝ պարսկական գունագեղ նախշերով:

Ա՛յս մեկին արդեն Շուշան-Վարդենին ամենևին չէր սպասում: Հիշեց Աշրաֆին, որն այդպես էլ չբերեց իր՝ Շուշանի՛ տան ծածկոցը: Պահը նուրբ էր, և Շուշան տիկինը պարզ մի շնորհակալություն հայտնեց Ֆեյրոլզ խանումին, ասես պատահածը մեծ բան չէր: Ներքուստ սակայն գնահատեց այդ արարքը, քանի որ այն հանգամանքներում, որոնց մեջ գտնվում էր Ֆեյրոլզը, կարող էր չանե՛լ այդ, կարող էր և չանել...

Ապա Ֆեյրոլզ խանումը մոզի միջոցով տեղեկացավ, թե եղե՞լ է այստեղ կախարդուհի Զոլեյխան, և Շուշան-Վարդենին գո՞հ է նրանից: Այժմ էլ Շուշան-Վարդենիի մեծահոգությունը քրսևորելու պահը եկավ, և նա հարգալից

ու գնահատանքով խոսեց Զուլեյխայի մասին, շնորհակալու թյուն հայտնելով, որ վերջինս հնարավորինն արել է՝ իրեն օգնելու համար:

Վեր կենալիս Ֆեյրուզ խանումը սենեկապանուհու ձեռքից վերցրեց և Շուշան տիկնոջ կողքը դրեց պղնձյա մեծ սինիով փախլավան, նշելով, որ հատուկ Շուշան տիկնոջ համար է պատրաստել տվել: Փոխադարձաբար շնորհակալու թյուն հայտնելով Շուշան-Վարդենին նշեց, որ միշտ էլ բարձր է գնահատել պարսկական խմորեղենի թե՛ համը, թե՛ պատրաստման հմտությունները...

Ֆեյրուզ խանումը վեր կացավ՝ արքենի, հաղթահասակ, էլի թեթևակի գլուխ տվեց Շուշան տիկնոջն ու դուրս եկավ: Այցելությունն ավարտված էր:

Պահակները փախլավայի լավ բաժին ստացան: Քամի էր բարձրանում: Հեռվից-հեռու լսվեց Հույսի հաչոցը:

ՀԻՇԱՐԺԱՆ ԶՐՈՒՅՑ

Առավոտ կանուխ հայտնվեց Հակոբ երեցը: Նա ողջունեց Շուշան-Վարդենին, նստեց, ծոցագրպանից հանեց ուլորուն մի մագաղաթ: Շուշան-Վարդենին գիտեր (երեցն ինքն էր ասել, թե մատյանի մեջ վարքագրում է Շուշան տիկնոջ կյանքը), բայց առաջին անգամն էր տեսնում ձեռագիրը:

Լռեցին: «Հույսը հիվա՞նդ է, ինչ է, – միտք հայտնեց տիկինը, – ամբողջ օրը մրափում է, մեծ մասամբ տանն է մնում»:

«Ցրտից է թերևս», – պատասխանեց երեցը, միաժամանակ խորհրդածելով, թե դա հասարակ բան չէ, շունը զգո՞ւմ է մոտալուտ վախճանը, դրա՛ համար չի հեռանում տիրուհուց:

Երեցն առաջարկեց մի քանի գլուխ ընթերցել իր ձեռագրից Շուշան-Վարդենիի համար, որպեսզի նա որոշի, հավատարի՞մ է մնացել ինքը եղելություններին և դրանց իմաստին, ճշգրի՞տ է հաղորդել-փոխանցել ժամանակի ոգին... Չէ՞ որ Շուշան-Վարդենիի կամավոր այս բանտարկությունից անցել է ամբողջ վե՛ց տարի, երկարուձիգ օրե՛ր, շաբաթնե՛ր, ամիսնե՛ր, տարիներ... առօրյա կյանք, ծնունդ և մահ, ամառ ու ձմեռ, թոշնումն ու ծաղկումն... Այս պատմության վկաներից շատերն արդեն չկան, ողջ եղողներն էլ փոխվո՛ւմ են... կամա թե ակամա (փոխելո՛ւմ խոսքն իրենց՝ հոգեվաճառությամբ), կամ էլ՝ ակամա՛ (հիվանդություն, հիշողության կորուստ...):

Ուրեմն կարևոր է, շա՛տ է կարևոր պատմության շիտակ, անաչառ գրառումը: Եվ գրչին քիչ թե շատ տիրապետող ազնիվ մահկանացուի պարտքն է հնարավոր ամեն ինչ անել՝ սերունդներին փոխանցելու Հավաստին ու Ճշմարիտը: Պատմության առաջընթացի հզոր անկյունաքարերն են դրանք. և եթե ամեն սերունդ չդնի ի՛ր քարը այդ պատին, տեղը... բա՛ց, պարապ կմնա, և պատը... կփլվի...

Հակոբ երեցն սկսեց կարդալ գրածը... Լավ էր գրել, թե վատ, սակայն Շուշան-Վարդենին մտքով գնաց-հասավ վեց տարի առաջվա հոգեվիճակին: Տեսավ իրեն՝ ջահել, բղեջխի դավաճանության հարվածն իր սրտին նո՛ր ստացած, երբ այն ժամանակ դեռևս փոքր իր մանկանց (չորսի՛ն էլ, Աստվ՛ած իմ, Սահակը դեռևս կենդանի էր...) առած գնաց-մտավ եկեղեցի և նրանց հետ միասին ողբում էր. ինքն՝ ամուսնու, նրանք՝ հոր հոգևոր մահը...

Այդ ամենին հետևեց կենդանի մեռյալի՝ բղեջխի ժամանո՛ւմը՝ մոգերո՛ւմ, ատրուշաններո՛ւմ, օտարագգի ծառաներով ու մանկլավիկներով... Այն ժամանակվանից ի վեր սկսված իր մարմնական խոշտանգումները. անվերջ, ան-

վերջ... Հոգեզրկված-զազանացած այդ մարդը՝ նսեմ, բռի, աղքատամիտ, ինքն իրեն արժանի... հետզհետե ավելի ու ավելի ցած գլորվող: Մարմնական ցավն ի՛նչ է Հոգու տվայտանքի առաջ. զավակների խլվե՛լն իրենից, օտարանա՛լը, օտարադավա՛ն դառնալը. սո՛ւրբ մկրտությամբ սկսված նրանց հայրենահամ կյանքի կտրուկ շրջադարձը դեպի հավատափոխություն՝ ցածհոգի հոր ճնշմամբ: Իր կորուսյալ-մոխրացած երազները...

Հակոբ երեցը կարդում էր վերացած, ինքն էլ տեղափոխված անցած՝ այն օրերը, իսկ Շուշան-Վարդենիի դալկացած այտերն ի վար հոսում էին արցունքները, ամեն մեկը մի հարցական՝ ինչու՞, ինչու՞ այսպես եղավ, այսպե՛ս եղա՛վ...

Հակոբ երեցը կանգ առավ. հոգեկան այրումից ինքն էլ ուժասպառվել էր. լռեց, ջուր խմեց Շուշան տիկնոջ կավամանից: Լռություն տիրեց: Լսվում էր միայն Հուլյա անունով շնիկի նուրբ մշմշալը քնի մեջ...

«Այսօրվա համար բավական է թերևս, – խոսեց երեցը, – կգա՛մ էլի...»:

«Հակոբ երեց, – նրան դիմեց Շուշան-Վարդենին. – Վերջերս հաճախ եմ մտածում ահա թե ինչի՛ մասին... Ժամն է պատեհ, և պիտի ասեմ քեզ. երբ ես արդեն կլինեմ այնտե՛ղ, և նա՝ Աստված, ինձ հարցնի, թե ինչպե՞ս էր այստեղ. կլռեմ, ի՞նչ ասեմ (չէ՞ որ ինքն ամենա՛յն ինչ գիտե), ասեմ՝ վա՛տ էր, ասեմ՝ լա՛վ էր...

Այդպես էլ կլռեմ:

Կլռեմ»:

ՄԻ ՊԱՐԿ ԽՆՁՈՐ

Ա շնանային այդ օրը՝ ձուլված հետմիջօրէի խաղաղությանը, իր լրումին էր հասնում, երբ բեռնախանային ամրոցի բակը մտան երկու հոգի՝ միջին տարիքի մի կին տասնյոթամյա պատանու հետ: Տղայի (հավանաբար որդին էր) ձեռքին մի մեծ պարկ կար: Նրանք մի պահ շփոթված կանգ առան, շուրջը նայելով, երբ ընդառաջ ելավ բակում երթևեկող պարսիկ մոզերից մեկը: Մոզերից կամ ծառայողներից մեկ-երկուսը անընդմեջ հսկում էին բակի անցուղարձը, մանավանդ Շուշան տիկնոջ առողջության վատթարացումից հետո, երբ սկսել էին այցելունք գալ: Կինն անակնկալի եկավ, երբ նրան պարսկերենով դիմեց ճերմակահանդերձ, սրածայր գլխարկով մոզը: Անսպասելիությունից շվարած կինը չկարողացավ որևէ բան բացատրել, սակայն մոզը ամեն ինչ կռահեց: Երբ կինը որդու հետ միասին քայլ արեց ամրոցի ուղղությամբ, մոզն արդեն որոշակիորեն մատնացույց արեց հյուղակը: Անակնկալի եկած այդ կինը՝ Հերիքնազը, հասկացա՛վ. ականթարթներ կան, որ տարիների խորաթափանցությունն են հաղորդում մարդուն, ցնցո՛ղ ականթարթներ: Այրի Հերիքնազը ամբողջ յո՛թ տարի առաջ էր ամրոցում եղել, էլի՛ որդու հետ, վայելել Շուշան տիկնոջ առատածեռնությունը: Նա ա՛յն աղքատ կինն էր, որի առիթով պոռթկացել էր համբերությունը հատած բեռնախան: Շուշանը կերակրել էր մորը և որդուն, լողանալու հնարավորություն տվել նրանց, հետո էլ ուտելիքի կապոցներով ճամփա դրել: Ինչպես շատերին...

Երբ մոզը մատնացույց արեց հյուղակը և մայր ու որդի քայլերն ուղղեցին այնտեղ, ներսից դուրս էին գալիս երկու

եպիսկոպոս: Նրանք ճանապարհ տվեցին շփոթմունքից իրենց լրիվ կորցրած մորն ու որդուն, այսքան նեղ ու անհարմար էր երկո՛ւ հոգու համար հյուղակի մուտքը, ո՛ւր մնաց՝ չորսի: «Չհասցրի՛նք էլ ձեռքերն համբուրել», – երկյուղով նկատեց կինը՝ դիմելով որդուն:

«Բարի օ՛ր, տիրուհի Շուշանին», – գոչեց Հերիքնազը հյուղակի հենց մուտքից, այսքան անակնկալներից դեռևս լիովին ուշքի չեկած: «Լսեցի, որ հիվանդ ես, եկա տեսնելու...», – բնազդով որսալով պահը, որ չարժե իր զարմանքն արտահայտել, թե ինչու՞ ամբոցում չի գտնում նրան, շրջանցեց Հերիքնազը. «Որդի՛ս է, Սարգիսը, հիշու՞մ ես, այն ժամանակ փոքրիկ էր, հիմա արդեն պատանի է»:

«Հիշո՛ւմ եմ անկասկած, – տեղը բերեց Շուշան-Վարդենին, – Հերիքնազն ես, տղայիդ էլ եմ հիշում, իմ Բագրատի տարիքին է, նստի՛ր, երեխային էլ տեղավորիր... Ինչպե՞ս եք. ամուսնուդ կորցրել էիր, դժվար էր... Հիմա՞ ինչ եք անում»:

«Հիմա Սարգիսս արդեն մեծացել է, օգնում է քեռուն մեր այգի-բանջարանոցը շենացնելու, փա՛ռք, փա՛ռք Աստոծ, ավելի լավ ենք, առաջ, տիրուհի, հիշու՞մ ես, որ... հիմա մեր մի պատառ հացն ունենք, քեզ համար էլ մեր այգուց խնձո՛ր ենք բերել, Սարգիս, բե՛ր պարկը»: Պատանին ներս բերեց շեմին դրված պարկը՝ կարմիր, առողջ խնձորով լեցուն:

«Շա՛տ ուրախ եմ, – հուզվեց Շուշանը, – շնորհակա՛լ եմ, Սարգիսը ո՛նց է մեծացել, վերցրե՛ք, կերե՛ք, ձեր բերած խնձորից, ես... ափսոս»:

Այրի Հերիքնազի զգոնությունն ու նրբավարությունը, որ դիմացել էին մինչև այդ պահը, հանկարծ ճաք տվին և նա լցվեց.

«Տիրուհի՛, տիրուհի՛ Շուշան, – ասաց... և գեղջուկ կնոջ

շիտակ, ջերմ սիրտը տեղի տվեց. արցունքները մեկեն հորդեցին... Լսե՛լ էի, լսել, ուրեմն ճիշտ է այդ...»:

«Հազա՛ր ափսոս, որ ճի՛շտ է, ճի՛շտ, – մրմնջաց Շուշանը, – Սարգիսին ասա, թող խնճոր վերցնի, դո՛ւ էլ...»:

«Տիրուհի՛, մի բան պիտի ասեմ, ես մինչև հիմա էլի՛ կգայի քեզ մոտ, բայց հիշում էի, թե ինչպես տեր բղեջիւր զայրացած հարձակվեց քեզ վրա, ինչ է, որ օգնել էիր մեզ: Քե՛զ նման կնոջը: Նշխար՝ շան բերան, ասում են մեր շենում», – եզրափակեց Հերիքնազը:

Շուշան-Վարդենին թույլ ձեռքերով շոյեց Սարգսի գլուխը, գորովանքով նայելով նրան. «Կարդալ սիրու՞մ ես, տղա՛ս...»:

Պատանու աչքերը փայլեցին. «Շա՛տ, կարդալ սովորել եմ գլուղի դպրոցում, երբ մեծանամ, կդառնամ զինվոր, հետո՝ զորավար, Վարդան Մամիկոնյանի նման...»:

«Գիտեա չէ՞, որ տիրուհին Վարդան սպարապետի աղջիկն է», – վրա բերեց մայրը:

«Գիտե՛մ, – տղան միաժամանակ գլխով արեց, – լա՛վ գիտեմ: Վարդան զորավարի մասին ես շա՛տ պատմություններ եմ լսել»:

Ծերերը, մեծերը շաբաթը մեկ իրիկունները հավաքվում են Սողոմոնենց օդայում, ասում են, խոսում, – շարունակեց Հերիքնազը, – ... քիչ է պատահում, որ այնտեղ երեխաներկա լինի, բայց իմ Սարգիսը միշտ գնում է, տանը կամ այգում անգամ գործ էլ ունենա՝ թողնում է, գնում...»:

Շուշան-Վարդենին շրջեց գլուխը, հայացքն ուղղելով Սարգսին. «Կուզե՞ս կարդալ, տղա՛ս, ես քեզ մի պատվարժան հոգևորականի հետ կկապեմ՝ Հակոբ երեցի, նա քեզ ճանապարհ ցույց կտա, կօգնի...»:

«Այո՛, տիրուհի, շնորհակալ եմ, շա՛տ շնորհակալ», – հուզվեց պատանին:

«Ձեռքն համբուրի՛ր, Սարգի՛ս, – խոսեց մայրը, տիրուհու ձեռքը սրբի՛ ձեռք է,- ասում են...»: Տղան մոտեցավ, բռնեց Շուշան-Վարդենիի հալումաչ եղած ձեռքը, մոտեցրեց շուրթերին:

Շուշան-Վարդենին նրա գլուխն էր շոյում երկար, խանդաղատանքով, իսկ աչքերից գլորվում, գլորվում էին արցունքները:

ՀՐԱԺԵՇՏ

Շուշան-Վարդենիի հիվանդուծյան տխուր լուրը շրջան գործեց և տնից տուն մտավ այնպես, ինչպես ո՛ղջ այդ յոթ տարիների ընթացքում նրա աստվածասեր վարքն ու բարեսեր գործերն էին հոլովվել-խոսվել: Կատարվեց այն, ինչին իրավամբ արժանացել էր պապերի կրոնին հավատարիմ, մեղսատյաց, վեհանձնյա այդ կինը: Բոթը թուխպի պես ծանրացավ Ցուրտավի վրա. բազմազգ քաղաքի բնակիչները Շուշան-Վարդենիի հայտնվելու ժամանակից ի վեր (յո՛թ տարի առաջ սկսված դեպքերի տեսադաշտում), ո՛չ միայն հետևում էին այդ պատմությանը, այլև քննարկում-վերապրում, իմաստախոսում, նաև՝ ինչո՞ւ չէ՞ ծանակում Վազգեն բղեչխին, միով բանիվ, մասնակցում էին այդ ողբերգությանը: Տեղին ու ժամանակին հարմար՝ ժողովրդական բառ ու բանն էլ հարստացավ Շուշան-Վարդենիի տխուր պատմություններով:

Քրիստոնեական կրոնի և նրա պատգամած լավի, ճշմարտության, առաքինության խորհրդանիշ դարձավ Շուշան-Վարդենին: Ցուրտավն իր կենդանի, տառապող սրբուհին ունեցավ և հպարտանում էր նրանով: Միայն Ցուրտավինը չէր, ողջ Վրաստանինն էր: Քաղաքային գունագեղ բառու-

բանի մեջ ավելի ու ավելի հաճախ կարելի էր հանդիպել Շուշան տիկնոջ անվանը: Այսպես. «Ի՛նչ է, սուրբ Շուշանից ավելի՞ հավատասեր դարձար», «Սուրբ Շուշանի մոտ պիտի տանել երեխային, վաղո՛ւց խոսելու ժամանակն է», կամ էլ այսպես. «Այդ անբարիչտն այնպես է կնոջ հոգին հանում, ինչպես Վազգեն բղեշխը՝ Շուշանի»: Ոչ ոք չիմացավ, թե ինչպես «Սուրբ» անվանումը եկավ ու փարվեց Շուշան-Վարդենիի անվանը, բայց չարչարանալից նրա կյանքի վեցերորդ, թե՞ հինգերորդ տարում արդեն այդպես էին անվանում նրան: Շուշան-Վարդենիի հետզհետե ծանրացող վիճակի հետ կապված համընդհանուր մի տխրություն թևերը փռեց քաղաքի վրա: Չհաշված ծնյալ չարերին ու վատհոգիներին, բոլորի դեմքին էլ կարդացվում էր հոգսի մի ալիք՝ տրամուլթյան երանգով:

Հետաքրքիր էր, որ խելառ Դաթիկոն օրը մի քանի անգամ եկեղեցի էր մտնում իրազեկ լինելու Շուշան-Վարդենիի առողջական վիճակին: Բավական է, որ իմանար, թե տիկինն այդ օրն այնքան էլ լավ չէ, փոթորկվում էր, ափերից ելնում, իր անձնական դատաստանը տեսնելով բղեշխի հետ... Ժողովրդական ցավի սրտաբուլխ այդ պոռթկմանն ի տես մարդիկ էին հավաքվում, խոսքն ու զրույցը՝ ծավալվում, էլի ու էլի դատապարտում-դատափետում էին ուրացողին, դավաճանին, գազանաբարո մուսնուն... Քաղաքի ընդհանուր դիմապատկերին նոր մի կնճիռ հայտնվեց, երբ հայտնի դարձավ Շուշան տիկնոջ առողջականի տագնապալի անկումը: Հանկարծ զգացին, գիտակցեցին, որ նա գնո՛ւմ է իրենց ձեռքից... Եվ հրաժեշտի այցելություններ սկսվեցին ի դուռն սրբոյ... դեպի բղեշխական հզոր ամրոցի բակում ծվարած անշուք հյուղակը:

Ո՛չ առանց Ֆեյրուզ խանումի խորհրդի Շուշան-Վարդենիի հյուղակի շեմին հսկելու կարգված պահակները

վերջապե՛ս հանվեցին, որպեսզի ելուժուժուն ազա՛տ լինի, էլ
չենք խոսում այն մասին, որ նրանց ներկայությունը մի ա-
վելորդ անգամ ընդգծում էր բղեշխի չարաբարո, դաժան
նկարագիրը:

Աստծո դատաստան չէր, ի՞նչ էր, Վազգենի առողջութ-
յան վատանալը. կերա՞ծը չէր մարսում, թե՞ ինչ, Ֆեյրոզ
խանումի հմուտ և հոգեկից հեքիմները տիվ ու գիշեր բու-
ժիչ բույսերի եփուկներ էին խմեցնում նրան: Վազգենի
առաջվա բրոնզափայլ, առողջ դեմքն այժմ սերկևիլի գույն
ստացած ու խորշումած, ծանր հիվանդի դեմք էր հիշեցնում:
Նոր մի հատկություն էլ էր ձեռք բերել. մարդկանց հետ
խոսելիս դիմացինի աչքերին նայել չէր կարողանում, կամ
խոնարհում էր աչքերը, կամ՝ նայում խոսակցի գլխից վեր:
Հոգեբանական անհաղթահարելի մի պատնեշ էր գոյացել
Վազգենի և զավակների միջև: Մանեն արդեն ասպարեզում
չէր, իսկ արտաքուստ շնորհալի երիտասարդ դարձած Հե-
րակը, և ծաղկող պատանի Բագրատիկը, դեպքերի շարանի
մեջ իրենց ահամա դերն ու բաժինը ունենալով, գիտակ-
ցում էին կատարվածի ողջ ողբերգականությունը, չկարո-
ղանալով, ավաղ, որևէ բան փոխել... Դրա համար էլ նրանց
անուրախ դեմքերին մշտական մտահոգության կնիք կար:

Անձրևամաղ գիշերներով և թխպոտ օրերով իր գա-
լուստն էր ազդարարում սեպտեմբերը: Տարվա այս եղանա-
կին էր համընկել Շուշան-Վարդենիի աստիճանական ու-
ժասպառությունը: Ցուրտավում շրջում էր Հովհան եպիս-
կոպոսի պատկերավոր արտահայտությունը. «Շուշան-
Վարդենին հիվանդ չէ՛, այլ մարո՛ւմ է, իբրև Աստծո խորա-
նում վառվող մեծախորհուրդ մոմ»:

Շուշանի առողջությամբ հետաքրքրվող եկող-գնացող-
ների շարքերը բազմազան էին. իշխանական տոհմերի ու
վաճառականական տների ներկայացուցիչներ, պարզ, ու-

միկ ժողովուրդ, օտարականներ, որ գործով հայտնվելով քաղաքում, իմացել էին իրողությունը և ցանկություն հայտնել տեսնելու սուրբ կնոջը...

Առանձին եկան Շուշան-Վարդենիին հրաժեշտ տալու բորոտությունից փրկված Նազիրե խանումը և նրա մայրը, Յուրտավի իշխանական տներից՝ Մաղվալա, Նինո, Էկատերինե, Նաթելա իշխանուհիները, տագրը՝ Ջոջիկ իշխանը, թե՛ կնոջ՝ Նաթելայի հետ, թե՛ մենակ։ Ջոջիկը, որ Շուշանի հոգեղբայրն էր դարձել, ծնկեց նրա առաջ և համբուրելով հարսի ոսկրացած ձեռքը, լաց եղավ, մեղքերի թողություն աղերսելով նրանից։ Չէ՞ որ... այդ ամենը նրա աչքի առաջ էր կատարվել։

Ջարմանալի՛ հոգեփոխության էր ենթարկվել Սև Հոռոփը. էլի՛ անփոփոխելի տգեղ, սակայն արցունքից թաց նրա աչքերում խորունկ, անփարատ վշտի այնպիսի անկեղծ արտահայտություն կար, որ դիմացինի հոգու մեջ էր թափանցում։ Հոռոփն ամեն օր էր գալիս Շուշան-Վարդենիին այցելության, հետո շատերին էլ տեղեկացնելով նրա վիճակի մասին։

Ֆեյրուզ խանումն էլի՛ եկավ, բուժիչ խոտերից պատրաստված եփուկով լի մի աման էլ բերելով։

Բոլորը, բոլորը գիտեին, որ Շուշան-Վարդենին գնում է...

ԴԵՊԻ ՍՅՈՒՆԸ ԼՈՒՍՈ

Հովհան և Սամվել եպիսկոպոսները հաճախացրել էին իրենց այցելությունները:

Այդ օրը Հակոբ երեցը վաղ էր եկել: Քիչ անց եկավ նաև Ափոց եպիսկոպոսը, ինչպես պայմանավորվել էին: Վերջին օրերից մեկն էր, և Շուշան-Վարդենին ուղում էր խոսել, դատարկել հոգին:

«Ուղում եմ հիշեցնել ձեզ, Արժանապատիվ սուրբ հայրեր, – շնչահեղձ լինելով սկսեց նա, – Վարդանանց նահատակության խռովահույզ ժամանակաշրջանի մի դրվագ: Պատմիչը հաղորդում է. «Հայոց սպարապետ Վարդանը, իմանալով, որ ապստամբության գործը հույժ հայտնի են դարձնում և այն շատ ուշացնելուց մեծ վնասներ կլինեն, շատ օրեր խորհուրդ անելով, պատվական եպիսկոպոսներին, ականավոր երեցներին և հայոց ավագ տանուտերերին և սեպուհներին հավաքեց առանձին: Սա այն վերջին ժողովն էր, ուր քննարկվելու էր կեղծ ուրացությունից հրաժարվելու հարցը, ինչը պատմիչը կոչել է «փրկության դարձ»: Եղիշեի գրածից գիտենք, որ առաջին միաբանություն, այսինքն եկեղեցու ուխտի հիման վրա ստեղծվեց երկրորդը՝ Վարդանանց ուխտը, որը, Ղազար Փարպեցու պատմելով, այնքան լավ անվանակոչել է Վարդան Մամիկոնյանն ինքը՝ Սպարապետն Հայոց: Նրա խոսքերն եմ ուղում հիշեցնել. «Մինչ ե՞րբ հանդուրժենք, որ ձյնարտությունը թաքցվի, և մենք կորնչենք: Այս լուրը ելել-տարածվել, լցվել է ամեն տեղ: Պետք է գնանք հայտնի լույսով, իբրև ցերեկ ժամանակ, և կոչվենք Լույսի՝ որդիներ»:

Այս պատմությունը հիշեցրի ձեզ շարադրելու համար

ասելիքս՝ ստույգ մահվանիցս առաջ, զի կանխազգում եմ, որ մոտենում է անխուսափելին: Գիտեք, որ իմ մկրտութ-
յան, ավագանի անունը Վարդենի է (ամբողջականը՝ Վար-
դանուհի, ի մեծարումն հորս): Հետո է, որ նաև Շուշան
կոչեցին: Ահավասիկ ես՝ Վարդանուհիս, (եթե արժանի՝ էլ
չէի, հուսով եմ, որ չարչարանքի այս վեց տարիներին
խղճատորեն արժանացա այդ անվանը), ուզում եմ ասել
ձեզ՝ պատվարժան սուրբ հայրերիդ, Հրաժեշտի իմ խոսքը:
Ես չգիտեմ, թե ե՞րբ կավանդեմ Հոգիս, ուստի ուզում եմ
հիմա խոսել, քանզի պատահում է, որ մարդու լեզուն
մահվանից առաջ բռնվում է, միտքը կամ պղտորվի...

Այս հյուղակում անցկացրած յոթ տարին, արդարև, զու-
գակչուեց մինչ այդ անցկացրած սովորական կյանքիս երե-
սուենհինգ տարիները: Ավելին ասեմ. հոգևոր նժարի վրա
այս յոթը տարիները անհամեմատ ծանր եկան եղած երե-
սուենհինգից: Այնքա՛ն ծանր, որ մոտեցրին ինձ աստվա-
ծաստեղծ, կենսատու հողին, ուրկից սկիզբ է առնում եր-
կինք տանող ճամփան: Այս վեց տարիները վեց կյանքի ար-
ժեք ունեցան ինձ համար... Հիմա հանգիստ եմ, խաղաղված
հոգով և պատրաստ մեկնումի... Ճգնակյացին վայել հյու-
ղակս, որ իմ վերանորոգումի վկան եղավ, հարազատ է ինձ
արդեն: Եվ, զարմանալի՛ մի բան պիտի հայտնեմ ձեզ. տա-
րիներ՝ առաջ, երբ անաստված այդ մարդու հետ հյուսվում
էր ընտանեկան մեր բույնը, մի քանի մառանների թվում, ո-
րոնք լիուլի կբավեին մթերապաշարի ձմեռվա և ամառվա
մեր կարիքները հոգալու համար, ե՛ս եղա առաջարկողը
այս հյուղակի ստեղծման, ամբողջի բակում, ձեռքի տակ և
հարմար լինելու նկատառումով: Ի՛նչ իմանայի, որ տարի-
ներ՝ անց կյանքիս ամենակարևոր շրջանը պիտի անցկաց-
նեմ այստեղ: Ի՛նչ իմանայի, որ հապճեպորեն ստեղծված
այս քողտիկը իմ երկրորդ, հոգևոր ծննդյան ավագա՛նը

պիտի լինի: Մաքրագործեցի անձն իմ այստեղ: Արժանացա լուսասեր իմ հոր՝ Վարդան Մամիկոնյանի դուստր Վարդենին (Վարդանուհին) լինելու պատվին: Ինչ նվիրումով որ իր կյանքը զոհաբերեց Հավատի համար հայրս, նույն խոնարհությամբ անձս ողջակեզ արի ես: Այսպես եղավ:

Արդ, ժամն է ժամու, և շնորհապարտ եմ, որ ներկա եք մեկնումի իմ պատրաստություններին: Երախտապարտ եմ, որ յոթ երկարուձիգ այս տարիներին չզրկեցիք ինձ հոգևոր ձեր զորակցությունից, այլ հայրագործով հոգածությունս տեսա՛ք ցավս, արցունքս, ընդունեցիք ապաշխարությունն իմ՝ ուրացող, անզգամ կողակցիս համար:

Արդ, խնդրանք ունեմ ձեզ. թախանձում եմ, երբ գա՛ ժամը (զգում եմ, որ մոտ է արդեն) տառապյալ մարմինս դրեք այնտեղ, որտեղից առաջին անգամ քարշ տվեց ինձ նա՛, ով արժանի չէ՛, որ անունը տամ: Արե՛ք այդ, խնդրում եմ, եթե արժանի եմ այդ կատարելու:

Մնացե՛ք խաղաղությունս: Եվ խոնարհ հրաժեշտ ի հանդիպումն, եղբարց իմ ի մահ ի կեանս...»:

* * *

Լուսություն իջավ: Հյուղակի տիրուհու կողքին, աչքերն անհուն տխրությամբ լեցուն անշարժ ու նկուն պառկել էր շնիկը: Արդեն որերո՛րդ օրն է, որ չէր ուտում...

ՀՈԳԵՎԱՐՔԸ

Շուշան-Վարդենիի վերջին օրերի հիշարժան իրադարձություններից էր, որ եկող-գնացող եպիսկոպոսների պնդումով սկզբում՝ մոմ, ապա նաև ձիթածրագ վառելու հնարավորություն ստեղծվեց հյուղակում: Բդեշխն արդեն չկարողացավ որևէ բան անել կամ ասել առարկելու իմաստով. նրա դաժանություններն արել էին իրենցը. Շուշանը մահվան եզրին էր արդեն: Ուրացողն ինքն էլ մեկ-երկու անգամ (չգիտես՝ ինքնուրույն, թե՞ Ֆեյրուզ խանումի դրդմամբ), փորձ արեց ներս մտնել իբր հրաժեշտ տալու համար, և հանդիպեց Շուշան-Վարդենիի կտրուկ մերժմանը. «Ձեռ ուզում տեսնել անհավատ այդ մարդուն, – ասաց նա ներկաներին, – քանի որ ինչպես իր պապերի կրոնն ուրացավ, նոր ընդունածին էլ ուրեմն հարագատ չէ»:

Այդ պատասխանից հետո բդեշխն այլևս չհանդգնեց ներս մտնելու փորձ անել: Փորձն այդ ինքնանպատակ չէր, քրիստոնեական կրոնի սիրառատ մարդասիրության վրա հիմնված՝ հայրենամերժ, դավանափոխ Վազգենը հո՛ւյս ուներ, ո՛չ ավելի, ո՛չ պակաս, ն եր մ ա՛ն արժանանալ այս աշխարհի ունայնությունը լքող Շուշանից:

Իրիկնադեմ էր, որ եկավ Հակոբ երեցը: Շուշան-Վարդենիի խնդրանքով բերել էր նրա պապի՝ Սահակ Պարթևի շարականները: Շուշան-Վարդենին այլևս ի վիճակի չէր բարձրաձայն ընթերցելու՝ ո՛ղջ հոգով ու հույսամբ, ինչպես յո՛թ տարի շարունակ աղոթում էր ու սաղմոսերգում... Ուժերն սպառվել էին, ձայնը դուրս չէր գալիս... Հակոբ երեցն առաջարկեց, որպեսզի ի՛նքն ընթերցի, ինչը տիկինն ընդունեց մեծ գոհունակությամբ: Եվ իրիկնացող

օրվա մեջ, ձիթածրագի մեղմ ցոլքով լուսավորված, արդեն աշնան պաղ սյուլքով լեցուն հյուղակուժ տարածվեց Հակոբ երեցի բարեհունչ ձայնը...

Ավարտելով ընթերցումը, Հակոբ երեցը լռեց: Պապի՝ Սահակ Պարթևի շարականների ունկնդրումը (երեցը լավ կարդում էր) Շուշան-Վարդենիի հոգին լցրեց խորունկ երկյուղածուծությամբ առ ստեղծագործությունն ընդհանրապես: «Ստեղծագործության պահը սրբազա՛ն է, ճշմարի՛տ երկունք, – ասաց նա երեցին, – ես միշտ վարձատրել եմ ինձ ընթերցումով՝ ժամանակ առ ժամանակ կարգալով բարձրաձայն, նաև՝ երեխաներիս համար (այս ասելիս նրա դեմքը ցավագին ջղաճգվեց): Բանաստեղծությունն էլ աղոթք է, անպայման, և թեկուզ միայն բանաստեղծություն կարգալո՛ւ, ունկնդրելո՛ւ համար արժեք աշխարհ գալ...»:

Շուշան-Վարդենին շարունակեց. «Համատեղ մեր կյանքի երկա՛ր տարիների ընթացքում այս մարդը, որ երեխաներիս հայրն է, մի օր, մի՛ օր անգամ չնստեց մեզ հետ, իմ ու երեխաներիս կողքին բանաստեղծություն՝ ունկնդրելու, մի՛ օր իսկ... քառասո՛ւն տարվա ընթացքում: Հիրավի, չո՛ր, խոպան հոգի: Այո, խոպան հոգում է, որ ազատորեն ծլարձակում է մոլախոտը, փարթամանո՛ւմ...»:

Նվաղո՛ւն ու հոգնաբեկ ներս մտավ շունը. որ հիմա միայն բնական պետքի համար էր դուրս գալիս հյուղակից. մնացած ժամանակ տիրուհու կողքին էր կամ ոտքերի մոտ, հայացքն անփոփոխ հառած նրան:

ՏԵՍԻԼՔԸ

Իրենց կենաց նավակը հոգու ողջ էությունը հավատով վարող մարդիկ տեսիլքների արժանանալու բախտն են ու-

նենում և՛ հարթմնի, և՛ կիսանիրհ վիճակում , և՛ քնած ժամանակ (երազների ձևով), իսկ ծանր հիվանդներին, որոնց մի ոտքը անդենականի աշխարհում է արդեն, տեսիլները տրվում են իբրև հրաժեշտի պարզև և նախանշում: Այդ տեսիլները խառն են լինում անցած լիարյուն կյանքի կենդանի պատկերների, նոր թանկ, հիշարժան զգացողությունների, ա՛յն ամենի հետ, ինչով մարդն ապրել է, շնչել, ոգևորվել, տխրել և ուրախացել: Մահամերձին երևացող տեսիլները ա՛յդ ամենի հանրագումարն են, իսկ ժամանակային, կյանքի տևողության իմաստով՝ ամփոփումը:

Երբ այրի Հերիքնազն ու որդին զնացին, Շուշան-Վարդենին ձեռքն առավ առողջ, կարմրաթուշ խնձորներից մեկը, ուտել չէր կարող, բղեշխի նզովյալ ձեռքով ատամների մեծ մասը փշրված էր. երկու ձեռքով բռնեց խնձորը, մոտեցրեց դեմքին ու խորը շնչեց նրա թարմ բույրը: Շնչեց՝ էլի՛ ու էլի՛: Խնձորն իբրև կյանքի կենսալի խորհրդանիշ՝ ասես ուժ ներարկեց ժամեժամ թուլացող նրա մարմնին, կենտրոնացրեց մտքերը, Խնձո՛րը... Իրենց տան պարտեզը հիշեց մանուկ օրերին և, հատկապես, այն, որ խնձորը գրեթե պաշտամունքի առարկա էր հայրական տանը: Եթե որևէ լավ գործի համար ինքը կամ մեծ քույրը՝ Մարիամը, ծնողների կողմից պարզևի կամ խրախուսանքի էին արժանանում և զանազան նվերներ էին ստանում, ապա այդ նվերների հետ անպայման նաև խնձոր էին ստանում: Նոր տարվա և Սուրբ Ծնունդի տոներին Սահականույշ մայրը (ինչպես և ո՛ղջ Հայոց աշխարհում էր ընդունված) ամանորյա նվերներ էր պատրաստում ինչպես իր աղջիկների և հարազատների, այնպես էլ հյուր եկող մյուս մանկանց համար: Մետաքսե գույնգգույն այդ տոպարկների մեջ՝ ընկույզի և տխիլի, չիր ու չամչի, ալանիի և քաղցր սուջուխի շարոցների հետ անպայմա՛ն լինում էր և խնձոր...

Թարմ, անուշաբույր, վարդածերմակ, դեղին, կարմրաթուշ, կանաչ... խնձոր, տարբեր տեսակների... Եվ երկու կամ երեք խնձորը իրենց բուրմունքով էին լցնում տոպրակը: Խնձորը... Հեռավոր երկրներից, պատերազմներից տուն դառնալիս հայրը, ինչ էլ լիներ, ճանապարհին որևէ տեղից անպայման խնձոր կբերեր: Խնձորն ասես նրա վերադարձի խորհրդանիշն էր. բարի խաբրիկը, ավետիսը: Ապագա սկեսրայրը՝ արժանապատիվ Աշուշա բղեշխը, հորը՝ Վարդանին այցի գալիս անպայման խնձոր էլ էր բերում, ուրիշ բան (գինի կամ թթի օղի...) բերելու հետ մեկտեղ: Տատը՝ Մամիկոնների տիկինը, չքեղ իր հագուստի գրպանում թոռնուհիների համար միշտ... խնձոր էր ունենում:

Շուշան-Վարդենին հիշեց, որ հոր զինապարկում այլևայլ անհրաժեշտ իրերի կողքին քույրն ու ինքը մի՛շտ մի քանի խնձոր էլ դնում էին: Նույնն անում էր և մայրը: Զուր չէ, որ հեքիաթներում այն կոչվում է նաև «անմահակա՛ն խնձոր», քանի որ կենա՛ց պտուղ է:

...Ահա, ձեռքի խնձորն ու նրա բու՞յրն էր առիթը, թե՞ այլ մի բան. Շուշան-Վարդենին մի պատկեր երևաց. ինքն հենց ա՛յս վիճակով ու կերպարանքով քայլում է ինչ-որ ճանապարհով, ու՞ր է գնում... չգիտե: Դիմացը բարձրավայր է՝ կանաչախիտ ծառերով, ներքևում փռված մարգագետինն ալիքվում է մարգարտածաղկի (երիցուկի) դեղին ծփանքով: Ոչ ոք չկա: Իր մաշված, սևագույն պարեգոտով, ոտաբոբիկ, Վարդենին քայլում է մարգարտածաղկի ծփանքի միջով բարձրավայրը դեպի: Մոտենալով, տեսնում է հացենու տակ կանգնած մի կնոջ, կողքին էլ՝ խնձորով լիքը հսկա մի զամբյուղ: Կնոջ դեմքը ծանոթ է, շա՛տ ծանոթ, որտե՞ղ է տեսել, աստվա՛ծ իմ: Հանկարծ մի միտք կայծակի հարվածի պես լուսավորում է հիշողությունը. Աստվածամա՛յրն է. ինչպե՛ս սկզբում գլխի չընկավ, Աստ-

վածամայրն է՝ գլխին նուրբ, սպիտակ քող: Շուշան-Վարդենին զգաց, որ ոտքերը թուլանում են, քայլելը՝ դժվարանում: Երիցուկի ճերմակ, ոսկեսրտիկ ծաղիկները գգվում էին ոտքերին, օդում հաճելի զեփյուռ կար... Տեսավ մեկ էլ, որ Աստվածամայրը ձեռքով է անում իրեն, սկսեց շնչահեղձ լինել, ինչպես վերջին այս օրերին... Աստվածամայրը հանդարտ, հոգելույս ժպիտով նայում էր իրեն, ահա, Շուշան-Վարդենին մոտեցավ ու... փլվեց ծնկների վրա, ուժերը հատան: Լալիս է ու լալիս. տանջանքի յո՛թ տարիների կուտակված ցավն ու վիրավորանքն է հորդում. լալիս է քաղցր, սրտաբուխ...

Աստվածամայրը կուցավ, լուռ շոյեց Շուշանի գլուխը, անխոս ժպտաց նրան, հետո կողքի գամբյուղից վերցրեց մի մեծ, կարմիր խնձոր ու դրեց Շուշանի ասիերի մեջ: Ի՛նչ խոշոր խնձոր է, մտածեց Շուշան-Վարդենին ասիերի մեջ առնելով ողորկ, հոտավետ, մետաքսափայլ խնձորը: Այն է, ուզում էր շնորհակալութուն հայտնել Աստվածամորը, երբ տաք ու թաց մի բան կպավ ձեռքին. աչքերը բացեց, Հույս շնիկը ձեռքերն էր լիզում...

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼՔԸ

Տեսածից խորապես ցնցված պառկել էր Շուշան-Վարդենին՝ առաջվա ուժակորույս վիճակից ավելի բարվոք դրուժյան մեջ: Աչքի առաջ էր երիցուկի ծփուն դաշտը, կանաչախիտ բարձրավայրը, հացենու տակ կանգնած Աստվածամայրն ու խնձորով լի գամբյուղը: Նայում էր, նայում այրի Հերիքնազի բերած խնձորներին, իսկ իր՝ քիչ առաջ ձեռքում բռնած խնձորը ճիշտ և ճիշտ երազում Աստվածամոր նվիրած խնձորն էր ասես: «Ձարմանալի՛

բան, – մտածեց Շուշանը, խնձորն ասես բանալի լինի մարդկային փոխհարաբերություններում: Նաև հակառակ իմաստն ունի՝ կռվախնձոր... Վերջապես, Ադամի և Եվայի հայտնի պատմության մեջ, իբրև մարդկության ճակատագրի շրջագարձի միջոց...»:

Շուշանը ծարավ էր երևի, որովհետև երկար լիզում էր դատարկ ջրամանը: Շուշան տիկինը իր ջրամանից ջուր լցրեց շան համար. Հուլյան այնպես վրա ընկավ ջրամանին, որ միանգամից ցամաքեցրեց: Պահակների հսկողությունը վերացնելուց հետո հիմա տիկինը ջրամանը լցնելու և գարեհացը բերելու, նաև՝ շանը կերակրելու պարտականությունը մնում էր բարձրիթողի... Այցելուներից մեկնումեկը պիտի գար, որ... Դրա համար խեղճ շնիկն սկսել էր սեփական ուժերով ուտելիք հայթայթել: Ամրոցի խոհանոցում նրան հայտնապես երես չէին տալիս... Պարսիկ ծառայողները, չգիտես ինչու, շանը տանել չէին կարողանում, հավանական է, Շուշան-Վարդենիի նկատմամբ տաժաժ անբարեհաճությունը ցուցադրելու միջոց համարելով: Տղաները՝ Հերակլին ու Բագրատը, խիստ հսկողության տակ էին, որպեսզի չչփվեն մոր և նրա միջավայրի հետ: Նրանց յուրաքանչյուր քայլի մասին տեղյակ էին պահում հորը: Ժամանակ առ ժամանակ Սև Հոռոփն էր գալիս՝ Հուլյա շնիկին հիմնավորապես ուրախացնելով. ուտելիք էր բերում նրան մի քանի օրվա համար, ջրամանն էլ լցնում էր, նոր գնում... Ամրոցում բղեչխի կողմից աշխատանքի կարգվելուց հետո Սև Հոռոփը փոխվել էր դեպի լա՛վը... Հաճախ էր գալիս, և Շուշան տիկինը ոտքերի մոտ նստելով ինչ-ինչ դրվագներ պատմում ամրոցի անցուղարձից, կամ պարզապես՝ լուռ նստում: Բղեչխի մտքով էլ չէր անցնում Սև Հոռոփի հոգեկան շրջագարձը. համոզված էր, որ վերջինս առաջվա պես հսկում էր նաև Շուշանին, ամրոցի ներքին անցուղարձի

հետ մեկտեղ... Ուրացողը չէ՛ր էլ մտածում, թե Սև Հոռոփն այժմ դահճին թողած՝ զոհի՛ կողմն է անցել, քանի որ, ինչպես Հոռոփն էր ասում Շուշան տիկնոջը՝ «Հոգի՛ ունեմ տալու...»:

* * *

Նույն օրը հյուղակույս լինելով՝ Հոռոփը հազորդել էր Շուշանին այն ընդհարման մասին, որ տեղի էր ունեցել հոր և երկու որդիների միջև: Ընդհանուր առմամբ տոկալով, դիմանալով, երիտասարդ Հերակլն ու պատանի Բագրատը, իրենց երակներով հոսող արյան ձայնն այլևս չկարողանալով խեղդել, երբեմն կոպտում էին պարսիկ ծառայողներին, մոգերի՛ն առանձնապես, որոնք շատ մանրակրկիտ և բծախնդիր հետևում էին, որ տղաները բարեխղճորեն կատարեն իրենց կրոնական պարտականությունները: Եղածի մասին Հոռոփն ասել էր հարևանցի, թուուցիկ, իրականում հոր և որդիների միջև ընդհարումն ավելին էր բղբալի գազանաբարո բնազդը կրկին արել էր իրենը՝ ձեռքի՛ դիմելու, և ինքն իրեն հազիվ գսպող Հերակլը հորը պատասխանել էր, թե ինքն էլ ձեռքեր ունի, և իր համբերությունն էլ՝ սահման...

Սև Հոռոփը երկար ժամանակ երկմտում-տատանվում էր, ասե՞լ, թե՞ չասել Շուշան տիկնոջն այն մասին, որ իր՝ Հոռոփի կասկածը Մանեի վերաբերմամբ, իրականացել էր անի՛ր այդպես չլիներ... Մանեն, իրոք, «անհետացա՛ծ» Մանեն ապրում էր Ֆեյրուզ խանումի նորակառույց պալատի մի հարկաբաժնում, իր առանձին ծառաների (պարսիկ), մոգերի՛ հետ միասին, պարսկական նիստուկացով...

Բայց տգեղ գործով զբաղվող այդ կնոջ տգեղ կեղևի՝ արտաքինի տակ, այնուամենայնիվ, հոգու խորքում մաքուր, անարատ մի անկյուն կար, որն էլ թույլ չտվեց, որ

Մանեի մասին դառն իրողությունը հայտնի նրա տարաբախտ մորը: Այդպես էլ, մինչև վերջ, չասաց:

* * *

Սև Հոռոփը նոր էր գնացել, թողնելով Շուշանի գարեհացն ու ջուրը, բավական ուտելիք էլ՝ չնիկին: Սեպտեմբերյան կարճ օրվա դեմքը ժամանակից ավելի շուտ մթնեց, երբ երկինքն ամպեց և սկսեց անձրևել: Աչքերը՝ կիսախուփ, պառկել էր Շուշան-Վարդենին, որովհետև ընդհանուր ուժասպառություն բերումով այլևս նստել չէր կարողանում: Այդ ժամանակ էլ նրան երևաց երրորդ տեսիլքը:

* * *

Դատաստանի տեսարան էր. չէր երևում, թե ում էին դատում, բայց խոսքն հնչում էր այսպես. դավաճանը, ուրացողը, ուխտանե՛նգը: Շուշան-Վարդենին գլխի ընկավ, որ խոսքը Վազգեն բղեշխի մասին է: Եկեղեցու խորան էր, և նրա առջև երևաց հոր՝ նահատակված Վարդան Մամիկոնյանի թխագուռն դեմքը՝ հոնքերի մուսկլված աղեղը տրտում աչքերի վերևում: «Դավաճանին ներում չկա՛, – նետեց Վարդանը, – դավաճանի՛ն՝ մա՛հ»:

Ապա էլի եկեղեցու խորանի մոտ հայտնվեց սկեսրայրը՝ Աշուշա բղեշխը, շա՛տ տխուր ու տագնապած... Նա լուրմ էր, հետո ծանր-ծանր կրկնեց Մամիկոնյան սպարապետի ասածը. «Դավաճանին ներում չկա՛, չկա՛...», – ու ավերով ծածկեց ջղաճգվող դեմքը:

...Երրորդը, տե՛ր իմ, ...Մանեն էր, իր դո՛ւստրը, իր թշվա՛ն դուստրը: Այն, ինչ խնայել էր ասելու Շուշանին Սև Հոռոփը, Մանեն իր անձով հաստատեց... ...Նա սև, պատառոտված զգեստով էր, աչքերը՝ սարսափով ու արցունքով լեցուն, նկուն, ամոթահար...

«Դավաճանին ներում չկա՛, չկա՛, չկա՛...», – ցավագին աղաղակեց նա և ընկավ ուշակորույս:

Հետո Շուշան-Վարդենիին պատկերացավ անցյալում, ավելի վաղ տեսած երազի մի դրվագ: Ջարմանալի երևույթ է երազ ասածդ: ...Տարիներ առաջվա երազդ հիշում ես ամենայն մանրամասնությամբ, ճշգրիտ... ասես նո՛ր ես տեսել:

Բարձրադիր, լայնատարած կառափնարանին կանգնած էր Վազգեն բդեշխը, երկու ձեռքով բռնած ծանր, մեծ մի սկուտեղ, որի վրա... սեփական կտրված գլո՛ւխն էր...

ՇՈՒՇԱՆ ՎԱՐԴԵՆԻԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԷՋԸ

Թ ա՛նկ իմ հիշատակարա՛ն , որ ցավիս ու տրտմութ-
յանս մունջ վկան եղար երկա՛ր տարիներ: Եվ ո՛չ
միայն վկան. ինձ հետ կիսեցի՛ր ցավս... Ինձ հետ մխացիր,
երբ տանջանքիս արցունքը կաթեց մագաղաթյա դեմքիդ:
Իմ լուռ խոսակից, ուղեկից իմ և հոգեմատյան: Երախտա-
պա՛րտ եմ քեզ, քանզի լուսավորեցիր օրերս, վշտերս,
կյանքս... բանտային: Այդ բանտը (թեկուզ և այդպես կոչ-
վի) ինքս ընտրեցի ինձ համար կամովին, հոժար, նվիրու-
մով, որովհետև որոշեցի տառապանքո՛վս սրբել ընտանի-
քիս վրա իջած խայտառակությունը, և միանալ Աստծուն:

...Ահա և վերջը. մոմն էլ պիտի մարի, անձրևը՝ դադա-
րի, թառամած տերևը՝ մեռնի, և բողբոջի նորը... Այդ թոշ-
նած տերևն եմ ես, իսկ իմ մեջ եղած հույսի բողբոջը բաց-
վում է նոր կյանքի համար:

Մա՛հը, մա՛հը... ծննդից ի վեր մեր ուղեկիցը ողջ կյան-
քում: Ոչինչ այնպես չի բորբոքում կյանքի, ապրելու ծա-
րավը, ինչպես Մահը: Ոչինչ այնպես չի իմաստնացնում
մարդուն, ինչպես Մա՛հը: Մահվան շեմին է, որ մի մեծ խա-
ղաղություն՞ք ես լցվում, գիտակցելով, որ մոտ ժամանակ-
ներս գնալու ես այս աշխարհից: Եվ մտածումներիդ ա-
ռանցքն է դառնում՝ մաքո՛ւր խղճով գնալ...

Մահվան գեղեցկությունը, վսեմությունը, մահվան ծեսը:
Եթե Աստծո աշխարհում մի քանի գեղեցկություն կա՝ մեկն
էլ մահվա՛ն գեղեցկությունն է: Եթե մի քանի ծես կա, վսե-
մագունը մահվա՛ն ծեսն է: Եվ փոքր ինչ փոխակերպելով
Հիսուսի հայտնի խոսքերը, ասեմ. «Մահն է կյանքի աղը»:

* * *

Անցան, գլորվեցին օրերս հատիկ-հատիկ, անվերադարձ: Դրա՞ համար է, որ մարդը որոնում է կուվաններ, հենարաններ՝ կառչելու կյանքին, որովհետև մահվան ձգողությունն անկասելի է: Երբ ընկնում է ծա՛նր կաթիլն անձրևի՝ արցունքի պես, գիտես, որ դու էլ հավիտենական չես, պիտի անցնես դո՛ւ էլ, որ միշտ չես տեսնելու արևալույսն ու ամպերի լազուրը, միշտ չես արբելու վարդի բուրմունքով, միշտ չես լալու և խնդալու...

Կյանքի գոյությունը մահվան մյուս բևեռն է պարզապես: Գոյություն երկու նժարներն են Կյանքն ու Մահը: Թող օրհնյալ լինի Կյանքը, քանի որ կա Մահը: Թող ընդունելի լինի մահը, քանի որ կա Կյանքը: Մահվան ստույգ օրը չէ՛, որ մեռնում ենք. դրանից առաջ մեռած ենք լինում բազմի՛ցս... Ամուսինս համարված բղեչիի ուրացություն բոթն առնելուն պես չմեռա՞ միթե... Երբ նրա դավաճանությունն պատճառով քար առ քար քանդվեց, և դեռ քանդվում է տունս, չմեռա՞ միթե: Երբ մանուկ Սահակս ջրերի բաժին դարձավ, չմեռա՞ միթե... Երբ Մանեն... չմեռա՞ միթե... Ուրեմն ստույգ մահվանիցս առաջ մեռել եմ բազմի՛ցս...

Լքումը մահ է:

Կսկիծը մահ է:

Մոռացությունը մահ է:

Ոչ ոք չգիտե, թե որքա՛ն երկար է հույսի ճամփան մինչ հանգրվանն ամենայնի:

ԲՈԼՈՐԻԴ ՕՐՀՆՈՒՄ ԵՄ

Արդեն քանի՛ օր էր, որ շունը՝ Հուլյսը, ոռնում էր, ոռնում էր խոտերից եկող մթար մի ողբով... դունչը վեր պարզած. ասես ահազանգում էր վշտալի մի երևույթի մասին ամենքին... Իրոք էլ. բնությանն ու Աստծուն ավելի մոտ կանգնած էակ լինելով, անմեղ կենդանին կանխազգում էր մոտալուտ բաժանումը տիրուհուց, և ողբում: Նա պառկել էր Շուշան-Վարդենիի ոտքերի մոտ, գլուխը թաթերին դրած: Քանի որ եկող-գնացողները համար տեղը նեղ էր, փորձեցին դուրս հանել հյուղակից, ինչ արեցին-չարեցին, չեղավ... Շուշան-Վարդենին հայտնեց, թե մի շաբաթ է արդեն, որ Հուլյսը ոչինչ չի ուտում, փոքր-ինչ ջուր է խմում օրվա մեջ... Ներկաները, որ օրվա տարբեր ժամերի լինում էին հիվանդի հյուղակույց, կամա թե ակամա անդրադառնում էին շան վիճակին, և էլի՛ ու էլի՛ արժևորում այդ կենդանու (չների առհասարակ) հավատարմությունը, որ մարդկային նախանձն է շարժում և հարգանք ներշնչում դեպի շունը: Ասում են, մեկ էլ ձին է գրեթե նույնքան հավատարիմ իր տիրոջը:

Ներկաներից մեկը՝ Հակոբ երեցը, հետաքրքիր մի բան պատմեց հավաքվածներին: Մի քանի օր առաջ հյուղակույց լինելով նկատել էր, որ շնիկի կավե ջրամանը ճաքել է և ջուր է թողնում: Մյուս օրն իր հետ մի նոր ջրաման էր բերել: Բերել է, պատմում էր, ջուրը լցրել, բայց զարմանալի՛ բան. նկատել, որ թեպետ նոր ջրամանը լի է ջրով, շունը կրկին ջո՛ւր է փնտրում ...հին ջրամանը լիզելով: Հակոբ երեցը զարմանքից կարկամել է. ա՛յ քեզ բան, ուրեմն կենդանին երկնչում էր, զգուշանում նոր ջրամանից ջուր

խմելուց, թեև ծարավ էր: Հակոբ երեցը պատմեց, որ տեսնելով շան վիճակը, վերցրել է նոր ջրամանն ու տեղավորել ճաքած հնի մեջ: Ծունը մի քիչ հոտովտացել է հին ջրամանը, ապա զգուշությամբ սկսել է խմել ջուրը, հետո՝ էլի ու էլի: Առաջվա, սովորի, ծանոթի միջնորդությունը հիմք է դարձել, որ մոտենա, վստահի՛ նորին:

«Մինչդեռ որքա՛ն մարդ կա, որ հոգեկան, այո, հոգեկա՛ն այս կատարելությանը չի հասել», - միտք հայտնեց ներկաներից մեկը: Ակնարկն ավելի քան թափանցիկ էր. հիրավի, դավաճանը հավատարիմ մի շան չափ էլ չկա...

* * *

Այդ օրն հատկապես ծանր էր Ծուշան-Վարդենիի վիճակը: Անխոս մի համաձայնությունը ներկաները որոշեցին պատրաստ լինել մոտեցող վախճանին, որը, չես իմանա, այսօր գիշե՞րը կլինի, վա՞ղը, մյուս օ՞րը... Կարևորը հարվածին պատրաստ լինելն էր, դրա համար հիվանդին մենակ չէին թողնում, մեկը (կամ երկուսը) գալիս էին, նոր միայն մյուսները՝ գնում:

Սովորականից տարբեր վիճակ էր տիրում և ամրոցում: Ծուշան-Վարդենիին հիվանդատես եկողները առաջին անգամը չէ, որ լինում էին նրա մոտ, հետևաբար հիշում էին նախորդ այցելությունների ժամանակ ամրոցում տիրող կրոնական եռուզեռը. բարձրաձայն աղոթքն ու անցուդարձը այդ ժամերին: Ամենայն հավանականությամբ մոգերը հարմար էին գտել ցցուն չղարձնել հակադրությունը. ի վերջո, մահացողը ամրոցի տիրուհին է, որի պարսկացած տերը ապաստան է տվել իրենց, մինչ բակի ավելի՛ քան համեստ հյուղակուժ վերջին օրերն է անցկացնում իր հավատին անսասան նվիրված, ըստ ամենայնի՝ բարեսոհմիկ, մանավանդ՝ գորավո՛ր, շա՛տ գորավոր այս կինը:

Ի՛նչ էլ որ լիներ, մոգերը, որ նույնպես հավատի (թե-
կուզ և այլ) ծառայողներ էին, եթե բարձրաձայն չխոստո-
վանեին էլ, ապա ներքուստ՝ հիացում, նախանձ, ակնա-
ծանք, մանավանդ՝ երկյուղածուլթյուն էին տածում
Շուշան-Վարդենիի նկատմամբ: Դա երևում էր նրանց
դեմքերից, պահվածքից, շարժուձևից: Իսկ Ֆեյրուզ խա-
նումը իրենց հավաքույթներից մեկի ժամանակ ասել էր,
բացեիքաց հայտարարել, թե միայն նախանձել կարելի է
քրիստոնյաների հովվապետերին, որ նման հավատացյալ
են սնուցել իրենց հավատի խոսքով:

* * *

Վերջին օրերին Շուշան-Վարդենիին այցելողների
թվում էին մասնավորաբար եպիսկոպոսաց առաջնորդ
Սամվելը, Հովհան և Ափոց եպիսկոպոսները, քահանանե-
րով ու սարկավազներով հանդերձ, որոնք երանելու քաջա-
լերիչներն ու նեղուլթյան կարեկիցներն էին, որպեսզի
սրբին մեծ չարչարանքներից դեպի Քրիստոսի նավահան-
գիստ ճամփա դնեն: Նույնպես և՛ նախարարները, ազատ-
ներ, տիկիներ, Վրաց աշխարհի այլ սեպուհներ, որպեսզի
հաղորդակից դառնան երանելի Շուշանի հուղարկավոր-
մանն ու օրհնությանը:

Եվ բոլորը առ ի հիշատակ սրբի նրա երկաթե կապանք-
ներն իբրև մասունք էին խնդրում: Իսկ նա ասում էր. «Ես
դրան արժանի չեմ, բայց հանուն ձեր աստվածասիրութ-
յան՝ թող ձեզ լինի, ինչպես կամենում եք»: Եվ օրհնում էր
բոլորին՝ ըստ յուրաքանչյուրի արժանավորության ու ա-
սում. «Թող ամենալին այն Քրիստոս լիացնի ձեզ ամենայն
հոգևոր օրհնությամբ և վայելչությամբ»:

Այդպիսի մի օր էր, որ դիմելով Սամվել եպիսկոպոսին,
Շուշան-Վարդենին խոսեց շնչահեղձ լինելով. «Սրբազան,

կուզենայի հաղորդութիւն ընդունել, գգոււմ եմ, որ... Նախ՝ խոստովանութիւնս, պատրաստ եմ ահա. գոհութիւն քեզ, տեր Աստված, որ անարժանութեանս արժանի արիւր տառապանքով ավարտել իմ ընթացքը: Արդ, ընդունողդ հոգիների և արարիչ ամենայն արարածների, փրկիչ ու կենդանութիւն պարգևող, ընդունիր իմ հոգին, արժանի արա ինձ քո սիրելիների հետ հավիտենական խորաններիդ մեջ հանգստութեան հասնելու, որ պատրաստել ես քո սիրելիների համար, ուր չկան ցավեր ու տրտմութիւններ, հեծածանք և այն ամենը, ինչ այս աշխարհի արդյունք է. ես ի սեր քո անվան՝ ի հաճույս քեզ մասամբ տառապանքներ, կապանքներ ու բանտեր կրեցի, ընդունիր և ինձ, իմ սուրբ նախնայաց՝ քո սիրելիների հատուցումներին արժանի արա, որոնք ամեն կարգով ծառայեցին քեզ՝ ճշմարիտ Աստծուդ, և հանուն քո փառավորյալ սուրբ անվան մեռան: Եվ արդ՝ ես այլևս ի՞նչ թվարկեմ իմ տառապանքները, այլ քո մարդասիրութեան շնորհին հուսալով՝ քո ձեռքն եմ ավանդում իմ հոգին»:

Տեղ բաց արեցին և Սամվել եպիսկոպոսը մոտեցավ Շուշանին: Ձեռքը դրեց հիվանդի ճակատին. «Մեղա՛ Աստծո», - վերջին անգամ արտաբերեց մահամերձը: Սամվել եպիսկոպոսը նրան տվեց նշխարը, որն ընդունեց ակնածանքով...

Այսպես երանելի Շուշան-Վարդենին ամենակալ Աստծո ձեռքն ավանդեց հոգին: Եվ բոլորն արտասովաթոր և երկյուղալի լալիս էին և աղոթք հղում առ Աստված:

* * *

Եպիսկոպոսներն ու բոլոր հավաքվածներն ամփոփեցին երանելու մարմինը և լվացին պարկեշտ կանանց ձեռքով՝ անուշահոտ յուղով ու խունկերով, անհրաժեշտը կատարե-

լով և մաքուր կտավով պատելով՝ սաղմոսներով ու օրհնություններով, հոգևոր երգերով ու շնորհներով ու վառվող մոմերով դրին պատրաստված տեղը՝ ինչպես նրանց պատվիրել էր Քրիստոսի սուրբ աղախինը: Եվ ողջ գիշերը, մինչև ճաշի ժամը, աղոթքներ էին մրմնջում և փառաբանություն էին կարդում տեր Աստծուն:

Եվ ապա պատարագ էին մատուցում ու մեծ տոն կատարում սուրբ Շուշանի վախճանման օրը՝

Քաղոց ամսի (հայկական տոմարի հինգերորդ ամսի) տասնյոթին:

Եվ սահմանեցին տարեցտարի բազմամբոխ ժողովրդով կատարել սրբի հիշատակը՝ ի փառս և ի գովություն ամենասուրբ Երրորդության: Եվ սրբի բարեխոսությունամբ Տերը հավատացյալներին ոչ քիչ բժշկություններ էր պարգևում:

Այս է սուրբ Շուշանի

նահատակություն

պատմությունը:

Խմբագիր՝ Ասողիկ եպիսկոպոս
Գեղ. խմբագիր՝ Ղևոնդ քահանա
Շապիկը՝ Ա. Օհանջանյանի
Սրբագրիչ՝ Ս. Բուլաթյան

